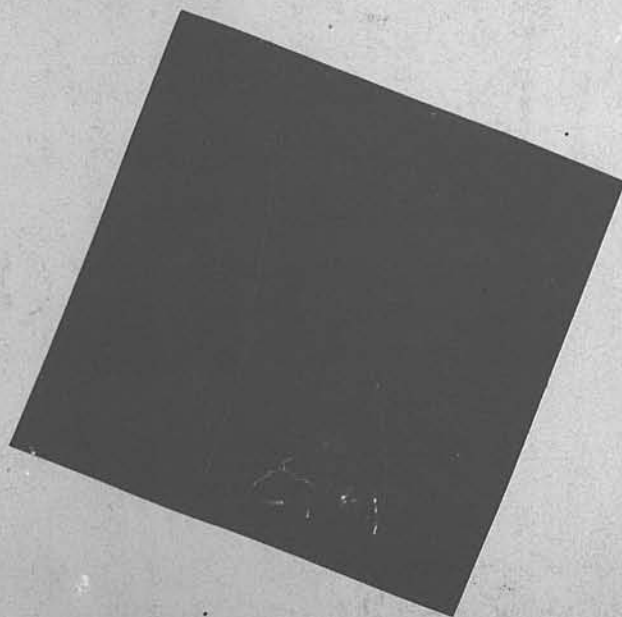

POLIS EN POLITIEK

Kraakbeweging,
autoritaire staat
en stadsanalyse

R. Sierksma

Polis en Politiek

C10085
18506

P1766
6108

BIBLIOTHEEK TU Delft
P 1766 6108

C 851850

Polis en Förlägg

Polis en Politiek

Kraakbeweging,
autoritaire staat
en stadsanalyse

R. Sierksma

1766 6108

Delftse Universitaire Pers/1982

Politiek en Politiek

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft

(015) 783254

Kraakbeweging
autoritaire staat
en stadsraads

H. Gierstma

Omslag ontleend aan:
El Lissitzky, *Von zwei Quadraten*, Witebsk 1920

Copyright © 1982 by Delft University Press.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher: Delft University Press.

ISBN 90 6275 083 4

INHOUDSOPGAVE

	Pag.
Inleiding	VII
DEEL EEN	
AUTORITAIRE STAAT, VOLKSHUISVESTING EN POLITIEK ANARCHISME	
I	
1. Kader en opzet	2
2. De juridische problematiek van de 'moderne staat'	5
3. Hegel en de corporatieve rede	7
4. Theorievorming betreffende de kapitalistische staat	12
5. Staat en evolutie	14
II	
6. Veranderde status van de juridische ideologie	18
7. Autoritair etatisme als staatsvorm	20
8. Voorwaarden voor de opkomst van de autoritaire staat	23
9. Staat en economie	27
10. Het parlement	28
11. De 'externe vijand' als structureel vereiste	32
III	
12. Een hypothese	35
13. Planning van de volkshuisvesting en stedelijke plandocumenten	37
14. Toetsing van de hypothese	39
15. Rechtszekerheid en flexibiliteit	41
16. Planning van de democratie	43
IV	
17. Autoritair etatisme en 'externe vijand': het kraken	46
18. Politiek anarchisme	52
P.S. 1982	58

DEEL TWEE

DE MATERIALISTISCHE STADSANALYSE VAN MANUEL
CASTELLS

I	
De filosofische ontstaansvoorwaarden van de materialistische stadsanalyse van Castells	60
II	
Castells uitgangspunt in de politieke wetenschap	78
III	
Stadsanalyse: het theoretisch en empirisch onderzoek van Castells	100
P.S. Januari 1979	148

DEEL DRIE

INLEIDING TOT DE STADSANALYSE

I	
1. Over wetenschappen: abstractie en empirie	153
2. Ideologie, filosofie en wetenschappen	156
3. Wetenschappen en politiek	161
4. Enkele maatschappijwetenschappelijke begrippen	169
II	
5. Over de stadssociologie	177
6. Over een 'algemene theorie van de ruimte'	183
7. Naar een theorie van het stedelijke	188
8. Over kapitalistische staat en collectieve consumptie	194
Index	203

INLEIDING

In klassieke tijden werd het maatschappelijk gebeuren bepaald door verhoudingen die tenminste één specifiek resultaat opleverden: het toenmalig samenvallen van stad en politiek binnen het verband van de 'Polis'. Het stedelijk gebeuren, en de ruimtelijke vorm van de stad zijn in dat geval alleen maar te begrijpen vanuit de overheersing ervan door de politiek. Stad en staat vormen er nog een onmiskenbare eenheid. Bekijken we vervolgens de feodale ontwikkeling van de steden, dan valt opnieuw op dat de opkomst en de structuur van de steden werd bepaald door de politieke en juridische strijd van de opkomende burgerij voor vormen van autonomie in verhouding tot de heersende vorsten. Ook hier zien we dat 'het politieke', en met name de staat, zich niet kon profileren in een relatief zelfstandige gedaante.

Wanneer nu de kapitalistische produktieverhoudingen de maatschappelijke ontwikkelingen gaan overheersen, treedt in deze innige verstrengeling van 'polis' en 'politiek' een verandering in. De ontwikkeling van een scheiding tussen enerzijds een 'economie', waaruit via de opkomst van equivalenten ruilverhoudingen het directe geweld verdwijnt, - en anderzijds een burgerlijke staat -, die dit geweld gaat monopoliseren (staand leger, politie, rechtspraak en gevangeniswezen), wordt bepalend voor het stedelijk gebeuren. De stedelijke structuur wordt in haar ontwikkeling vanaf hier overheerst door economische verhoudingen, terwijl het verband van het 'stedelijke' met de staat tot probleem van onderzoek wordt. Polis en Politiek vallen niet meer samen, en er gaan bijzondere verbindingen tussen beide ontstaan welke zullen afhangen van de structurele ontwikkeling in de maatschappelijke produktieverhoudingen van een land.

Aan het eind van de vorige eeuw gaan onderzoekers zich op een meer geconcentreerde wijze bezighouden met de stedelijke verhoudingen. Het is geen toeval dat zich vervolgens rond 1930 met name in Chicago, - één van de explosieve metropolen van het noordamerikaanse conti-

nent -, verscheidene opvattingen ontwikkelen over wát nu precies een 'stad' is, en hoe men de stedelijke verhoudingen dient te begrijpen. Het gaat dan met name om de 'stadssociologie', waar Castells het etiket 'mythe van de stadscultuur' heeft opgeplakt, én om de eveneens door hem onderzochte 'human ecology'. Beide theoretische stromingen lijken zo het produkt te zijn van de gesignaleerde scheiding van economie en politiek onder kapitalistische voorwaarden.

In dit boek gaat het me erom duidelijk te maken hoe precies het denken in termen van een *absolute* scheiding van staat en economie de grondslag vormt voor theoretische ideologievorming zoals die kan worden aangetroffen in de stadssociologie en in de 'human ecology'. Gaat men daarentegen uit van een theorie die de nadruk legt op de *relatieve* autonomie van staat en economie onder kapitalistische voorwaarden, dan lijkt het mogelijk om eveneens de relatieve zelfstandigheid van stad en staat theoretisch te formuleren. Zo wordt het de moeite waard om het probleem van de vermaatschappelijkte reproductie van de arbeidskracht, - een andere term voor het veld van wat we 'stedelijke problemen' noemen (volkshuisvesting, gezondheidszorg, verkeer etc.) -, in verband te brengen met het vraagstuk van toe-, dan wel afnemende verstatelijking van die reproductie.

Het is een goede zaak om in de inleiding bij een boek de opbouw ervan toe te lichten. Tevens lijkt het voor de lezer zinvol wanneer de schrijver wijst op de specifieke bijdragen die hij denkt te leveren, net zo goed als op de beperkingen en de grenzen. Dit boek bestaat uit *drie delen*, die alle de verhouding tussen de twee bestanddelen in de titel - 'polis' en 'politiek' - nader bepalen. Het gaat echter om drie verschillende soorten tekst.

Het *eerste deel* legt de meeste nadruk op het politieke: ik doe een poging om verschillende theoretische ontwikkelingen aan elkaar vast te knopen in wat kan worden opgevat als een uitgebreide hypothese. Dit deel beschouw ik als stimulans voor het denken over en verrichten van onderzoek naar het terrein van *de stedelijke politiek*. Het dient primair gelezen te worden op de heuristische functie die het kan vervullen. Vanuit een verbinding van a) de veronderstelde overheersing van de huidige maatschappijformaties door het politieke element, b) een klassentheoretische analyse van wat wel 'middenlagen' wordt genoemd, en c) een interpretatie van de huidige staatsvorm in termen van autoritarisering, ga ik in op het terrein van de *volkshuisvesting*, met name het *kraakgebeuren*, en vraag ik me af of hier een rekruteringsveld wordt geproduceerd voor politiek anarchisme. Er wordt een poging gedaan om wat doorgaans 'participatie' wordt genoemd te begrijpen in termen van een '*planning van de democratie*'. Tevens worden argumenten aangevoerd die ontleend zijn aan onderzoek, teneinde deze veronderstelling tenminste plausibel te maken.

Dit eerste deel vormt in feite een invulling van de probleemstelling die de conclusie vormt van het tweede deel, dat gaat over de ontwikkeling van de stadsanalyse door Castells. Aan het slot van dat tweede deel wordt in een post-scriptum gewezen op twee boeken die

destijds niet meer konden worden meegenomen, - een boek van Poulantzas 'L'État, le pouvoir, le socialisme' (1978) en een boek van Castells 'Crise du logement et mouvements sociaux urbains' (1978). In dit eerste deel nu zijn deze teksten verwerkt, en er is een poging gedaan om in het denken over het stedelijk gebeuren inderdaad de stedelijke politiek centraal te stellen. Tevens wordt de hypothese zoals die aan het eind van deel II wordt ontwikkeld in het eerste deel verder uitgewerkt. Van belang hierbij is de nadruk op *de relatieve eenheid van het politieke veld*, waartoe zowel de staat als het verzet en geweld van de politieke bewegingen worden gerekend. Mijn kritiek op Castells in deel II is juist gericht op het gescheiden behandelen van beide verschijnselen. Als gezegd ben ik me bewust van het voorlopige karakter van dit eerste deel, maar het lijkt een stap verder te zijn op het ingeslagen pad.

Het *tweede deel* omvat een stuk dat kan worden opgevat als een inleiding in de stadsanalyse in de vorm van een *kritisch referaat van het werk van Castells*. Niet alleen worden de achtergronden van de *ontstaansgeschiedenis van de stadsanalyse* bij Castells geanalyseerd via het werk van Althusser (filosofie) en Poulantzas (politieke theorie). Tevens wordt uitgebreid ingegaan op de uitwerking daarvan op de stadsanalyse en het onderzoek door Castells en zijn medewerkers. De nadruk ligt op de behandeling van Castells' eigen theoretische bijdrage, omdat bij lezing van het door hem gekritiseerde werk bleek dat zijn analyse daarvan adequaat is geweest. Afgezien van de weergave van deze theorie lijken vooral de passages over het 'tendens'-begrip, over het structureel-functionalisme, over de verhouding tussen structuur en praktijkvorm, over het cruciale onderscheid tussen filosofisch, wetenschappelijk en ideologisch vertoogtype, en over het onderscheid tussen 'algemene theoretische begrippen' en 'verklarende theoretische begrippen' de aandacht van de lezer waard. Op deze meer *kritische punten* lijkt er sprake van systematisering en zelfs verheldering van de problematiek. Het gaat hierbij voorname-lijk om het slot van de derde paragraaf van deel II, en het midden-gedeelte daarvan. Bepaalde punten worden toegespitst in de tweede paragraaf van deel III.

Voor lezers die als beginner het terrein van de stadsanalyse en de stedelijke politiek betreden, kan lezing van deel II problemen opleveren. Gegeven de probleemstelling - het gelijktijdig onderzoeken van de ontstaansvoorwaarden én het produceren van een kritiek op de stadsanalyse van Castells - kan gezegd worden dat dit deel nogal 'dicht' is geschreven. In *deel III* is ter completering van het boek daarom onder de titel '*Inleiding tót de Stadsanalyse*' een serie paragrafen opgenomen die enkele kwesties op een wat eenvoudiger en ook meer informatieve manier aansnijden in de vorm van een meer positief referaat. Ook worden hierin enkele terminologische kwesties in meer definitieve zin uit de doeken gedaan. Dit derde deel wordt tevens gebruikt als materiaal bij het gelijknamige college dat aan de Afdeling Bouwkunde in Delft door de schrijver wordt verzorgd. Sommige punten, - met name de behandeling van de verhouding tussen stadssocio-

logie en 'human ecology' - lijken zelfs scherper te zijn geformuleerd dan in deel II.

Zo ligt er een boek voor de lezer dat op twee manieren kan worden gelezen. Vanuit het gezichtspunt van iemand die is geïnteresseerd in de problematiek van de autoritaire staat, het terrein van de volkshuisvesting (kraakbeweging, stedelijke planning) en het statelijk en anti-staatelijk geweld. In dát geval verdient het aanbeveling bij deel I te beginnen om, wanneer vragen ontstaan, daarop de delen II en III na te slaan. *Of* vanuit het gezichtspunt van de beginnende lezer die van plan is één der theoretische posities met betrekking tot het terrein van stad en stedelijke te leren kennen. Deze lezer lijkt misschien het beste het boek aan de achterkant binnen te kunnen gaan (I) en doorheen te lopen, (II) om het aan de voorzijde (III) weer te verlaten. Vooral kritische reacties zie ik met spanning tegemoet.

Misschien blijken de volgende teksten enkele schreden te zijn op de paden van de stadsanalytische wetenschap die, zoals al gezegd is over de paden van andere wetenschappen, steil en onbegaanbaar zijn. Alleen als dat het geval mocht blijken, wil ik daarvoor al diegenen bedanken zonder wie het schrijven ervan niet had kunnen plaatsvinden: Alice en John Coltrane met hun aards-hemelse geluiden, de magistrale doodse zangen van Mozart, en niet te vergeten het tonaal geweld van de spotlightkids from the radarstation, en de shortlist van de onnoembare anderen waarzonder het bestaan überhaupt onverdragelijk zou worden.

Haarlem, februari 1982

AUTORITAIRE STAAT, VOLKSHUISVESTING
EN
POLITIEK ANARCHISME

Nur der grauhaarige Greis der ein
Prophet sein könnte,
Aber er is keiner, denn er hat
andres zu tun,
Verkündet beim Anbinden der Tomaten:
Ein anderes Weltende wird es nicht
geben,
Ein anderes Weltende wird es nicht
geben.

Czeslaw MILOSZ

1. KADER EN OPZET

Het kan niemand met enige interesse voor het wel en wee van de *burgerlijke staat* ontgaan zijn dat er daarmee iets aan de hand is. Discussies over omvang en aard van het politie-apparaat en over de bewapening dringen door tot op de beeldbuis. De 'Berufsverbote' in de BRD kregen uitgebreid buitenlandse aandacht. 'Watergate' richtte de spotlights op de politieke kanten van het probleem. En de grootscheepse klopjachten op 'terroristen' in Italië hebben er een spectaculair tintje aan gegeven. In discussies tussen links en rechts, en vooral ook binnen links, zijn deze en andere gebeurtenissen veelal geïnterpreteerd in termen van 'hernieuwd fascisme' en totalitarisme, of juist in termen van behoud, herstel, of uitbreiding van de democratische rechtsstaat. Het inzetten van de Mobiele Eenheid in vol ornaat, ondersteund door militair materieel, is verdedigd met een beroep op de 'democratische rechtsstaat'. Krakkers en hun 'sympathisanten' antwoordden met het verwijt dat de rechtsstaat niet democratisch is, maar dat ze de 'rijken' bevoordeelt, en de bezitslozen geen kans geeft.

In deze tekst wil ik aan dit complex van samenhangende verschijnselen aandacht besteden vanuit de vraagstelling of deze samenhang kan worden begrepen op basis van *begripsvorming over de ontwikkeling van de burgerlijke staatsvormen*. Het gaat er daarbij vooral om, te bekijken of er misschien sprake is van transformatie van de parlementaire democratie in een nieuwe staatsvorm. Teneinde het overzicht over de tekst te bevorderen heb ik deze in paragrafen ingedeeld, waarvan hier een *korte inhoudsopgave* volgt. Het stuk is verdeeld in een viertal afdelingen.

In *het eerste deel* wordt ingegaan op de juridische problematiek van de 'moderne staat' en de bijdrage van met name Hegel (par. 2

en 3). Deze problematiek wordt vervolgens geconfronteerd met een theorie betreffende de burgerlijke staat (par. 4) op grond waarvan de kenmerken van genoemde problematiek van de 'moderne staat' pas helder worden. Er wordt kort ingegaan op de opvatting van het recht welke hiermee samenhangt (par. 5). Voor de lezer die niet direct in Hegel en de historische context van de theorie omtrent de 'moderne staat' is geïnteresseerd, is het mogelijk paragrafen 2 en 3 over te slaan en verder te gaan bij par. 4.

Het tweede deel gaat over het vraagstuk van de transformatie van de parlementair-democratische staatsvorm in een nieuwe vorm: die van het autoritair etatisme. Aandacht wordt besteed aan de gewijzigde status van de juridische ideologie (par. 6) en vervolgens wordt in een referaat ingegaan op de gedachtengang van Poulantzas over de autoritarisering van de burgerlijke staat (par. 7 en 10). Tenslotte ontwikkel ik een veronderstelling betreffende het verband tussen dit autoritair etatisme en de noodzaak van de produktie van een 'externe vijand' aan de hand van het voorafgaande (par. 11).

Dit vormt een belangrijke vooronderstelling bij de behandeling van het materiaal in het derde en vierde deel.

Het derde deel van de tekst probeert via een empirisch te toetsen hypothese over de bijzondere problematiek van de verhouding tussen plandoelstelling en planningsresultaat in de nederlandse volkshuisvesting, de begripsvorming betreffende de autoritarisering van de staat plausibel te maken (par. 12 en 14). Daaraan worden twee paragrafen over de verhouding 'rechtszekerheid/flexibiliteit' (par. 15) en de status van de 'planning' van de democratie (par. 16) toegevoegd.

Het vierde en laatste deel probeert tenslotte de problematiek van autoritaire staatsvorm, 'externe vijand' en het volkshuisvestingsvraagstuk in één verband te behandelen (par. 17). En daaraan wordt tenslotte een vrij stellige hypothese verbonden betreffende de produktie van politiek en potentieel gewelddadig anarchisme, in met name de sfeer van de volkshuisvesting. De kraakbeweging wordt in verband gebracht met de problematiek van de 'autonomen', met uitdrukkelijke uitsluiting van ethiek (par. 18). Het gaat erom de structurele noodzaak van een 'externe vijand' voor de autoritaire staatsvorm te koppelen aan de specifiek nederlandse situatie. Het politiek en gewelddadig anarchisme (voor het gebruik van deze term wordt argumentatie geleverd) treffen we aan in veel westers-kapitalistische maatschappijformaties: de Rode 'brigades', 'fracties', of afdelingen van een verondersteld 'proletarisch' en 'internationaal' leger. De opkomst hiervan en de autoritarisering van de burgerlijke staatsvorm vallen als het ware 'samen'. In landen als de BRD en Italië is duidelijk geworden hoe de gecompliceerde tegelijk - provocerende - en geprovoceerde verhouding tussen staatsapparaten en deze militaire terreurorganisaties specifieke functies heeft vervuld bij de réorganisatie van de traditionele band tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie.

De lijn van deze tekst probeert aannemelijk te maken dat de opbouw van een dergelijke 'externe vijand' in verschillende maatschappijformaties verschillend wordt geconditioneerd, waar in alle gevallen de structurele samenhang tussen autoritaire staat en 'externe vijand' dezelfde is. Het vermoeden, stellingsgewijs geformuleerd, luidt: in de BRD is de Rote Armee Fraktion geproduceerd vanuit het veld van de internationale verhoudingen (Vietnam-oorlog) en het gelijktijdig geblokkeerd zijn van de toegang van deze (anti-NAVO) beweging tot instellingen van de vertegenwoordigende staat. In Italië vond de productie plaats op de grondslag van de bijzondere nationale politieke verhoudingen tussen de RK Christiana Democrazia en de volgens de strategie van het 'historisch compromis' opererende arbeiderspartij, de PCI. In Nederland lijkt de productie en rekrutering van de 'externe vijand' vooral te verlopen via het deelterrein van de staatspolitiek dat de volkshuisvesting betreft. De tekst probeert deze stelling tenminste plausibel te maken, en formuleert daarmee tegelijk onderzoeksvragen.

I

2. DE JURIDISCHE PROBLEMATIEK VAN DE 'MODERNE STAAT'

Juristen in het bijzonder zullen geneigd zijn om vanuit hun vakgebied de staat op te vatten als 'overheid', als een 'pouvoir neutre', kortom: als een subject dat, omdat het geen werkelijke tegenstander lijkt te hebben, zelf ook geen partij is, en dáárom boven de partijen kan staan.

Men zou kunnen zeggen dat de problematiek van de 'moderne staat' kon worden ontwikkeld toen de uitgangspunten van de natuur-rechtleer werden opgegeven. (Onder 'problematiek' wordt in deze tekst verstaan: een theoretisch kader van samenhangende noties, categorieën en begrippen waarbinnen bepaalde vragen en antwoorden noodzakelijkerwijs geformuleerd moeten worden, terwijl bepaalde andere vragen en antwoorden noodzakelijk onmogelijk geformuleerd kunnen worden. Binnen één zelfde problematiek kunnen posities ontwikkeld worden die zich als elkaars tegengestelden presenteren).

Het is deze 'moderne staat', - beter te begrijpen als de burgerlijke staatsvorm van het kapitalistische staatstype¹-, die precies als 'overheid', als 'pouvoir neutre' denkbaar wordt. Kenmerkend voor de natuurrechtleer was de teleologische verbinding van natuurlijke behoeften en instincten van 'de mens' met de zedelijke en historische bestaansvorm van de staat. De staat komt in deze optiek direct en logisch-natuurlijk voort uit de menselijke samenleving, die op haar beurt wordt gedacht als optelsom van natuurlijke individuen. Misschien is het niet teveel gezegd, als wordt gesteld dat in de stap van Fichte naar Hegel deze problematiek van de 'moderne' burgerlijke staat theoretisch definitief wordt

¹ Vergel. voor de termen 'staatsvorm' en 'staatstype' Poulantzas, *Pouvoir Politique et classes sociales*, 1968, en voor een toepassing in zijn onderzoek *Fascisme et Dictature*, 1970.

geformuleerd. Bij Hegel treffen we de uitgeschreven logica ervan in definitieve vorm aan.

Hoewel het hier om zeer complexe materie gaat kan aan de hand van de overname van het Romeins recht in de kapitalistische maatschappijformaties² worden verduidelijkt wat de kern van de problematiek van de 'moderne staat' is. Het gaat daarbij om het probleem van de verhouding tussen publieke en private sfeer, die - hoewel ze niet samenvalt met deze onderscheiding - tot uitdrukking komt in de verhouding tussen publiek en privaatrecht. Vanuit een maatschappijwetenschappelijk standpunt mogen we verwachten dat bij een dergelijke 'receptie' binnen een kapitalistische orde, van een rechtssysteem, dat ontwikkeld is in een klassiek-imperiale slavenhoudersstaat, dit systeem een andere betekenis krijgt en zelf veranderingen ondergaat. Wanneer het juist is dat een *staatstype* slechts begrepen kan worden vanuit de theoretische analyse van de klassenverhoudingen die kenmerkend zijn voor een bepaalde produktiewijze, lijkt zo'n staatstype en haar verschillende vormen te moeten worden geanalyseerd in haar *tweeledige verhouding tot de heersende én de overheersende klassen*^{2a}. Opvallend voor wat betreft de Romeinse maatschappijformatie en haar staat was het feit, dat in de verhouding staat/overheersende klassen, de staat haar overheersende functie kon vervullen door deze klassen een openbare politieke 'status' te verschaffen. Zij werden *politiek georganiseerd*, en via die organisatievorm uitgesloten van het bestuurlijke apparaat³. In de kapitalistische maatschappijformaties wordt de overheersing daarentegen bereikt door middel van politieke désorganisatie, d.w.z.: door het ongeorganiseerd houden, dan wel versplinterd georganiseerd houden van de overheersende klassen. Dit onderscheid vormt de grondslag voor de kritiek van Hegel op het concept van '*de persona*' zoals dat figureert in het Romeins recht. En het voert hem tot een verhandeling over de corporatieve rede.

² De geschiedenis van deze receptie is gecompliceerd en vangt aan in de 12e eeuw. Ik beperk me tot de continentale westeuropese situatie, en laat de angelsaksische common law buiten beschouwing. Voor een korte analyse van die context, Brogan, *Politics in America*, 1968, H. 9. Verder: T. Negri, *Zyklus und Krise bei Marx*, vertaling 1972, Berlijn, 37.

^{2a} Tot de 'overheersende klassen' behoren zowel uitgebuite als niet-uitgebuite klassen. Overheersing is algemener dan uitbuiting.

³ Cf. Poulantzas, *Pouvoir Politique*, duitse vertaling 1974, 192. Ook engels, *Over de oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, H. VI.

3. HEGEL EN DE CORPORATIEVE REDE

Niet alleen ziet de 'moderne staat' zich geplaatst voor het probleem dat alle ingezetenen staatsburgers zijn, hetgeen de opdeling van het 'persona'-concept in vrije burgers en slaven inadequaat maakt. Maar Hegel ziet tegelijk in alle scherpste een probleem dat door Fichte nog werd verwaarloosd: het feit dat onder voorwaarde van een staatsburgerschap-voor-allen men de verhouding niet meer kan denken in termen van 'individu' en staat, op straffe van het ontstaan van een ongecontroleerde massa. De filosofie van de Corporatieve Rede gaat uit van het gevaar van de ongecontroleerde massa, en denkt van daaruit het probleem van de kapitalistische staat. Dit type staat dient van zodanig kaliber te zijn dat het onvermijdelijk vrije individu niet direct tegenover de staat mag komen te staan. Hegel houdt expliciet rekening met het feit dat sociale mobiliteit voor de moderne maatschappij een voorwaarde is geworden, en de corporatieve 'oplossing' die hij voorstelt impliceert de opheffing van de Romeinse 'status' via selectie van individuen in corporaties en verbanden op basis van capaciteit, en het vermogen van die organen tot 'opvoeding'^{3a}.

Het gaat erom - aldus Hegel - de staatsmacht te behoeden voor extreme vormen van individueel isolement, en om te voorkomen dat particuliere belangen geïsoleerd raken. Alleen zo kan voorkomen worden dat individuen de vorm aannemen van een 'massa of aggregaat' waardoor ze een ongeorganiseerde mening en wil verkrijgen' wat hen zou kunnen omvormen tot een machtig blok tegenover de georganiseerde staat⁴. Isolering van staat en individuen ten opzichte van elkaar voert dan óf tot een omverwerping van de macht, óf tot een corruptie van de orde van binnen uit^{4a}. Hegel toont zich vroegtijdig bewust van de effecten die in dit verband kunnen uitgaan van 'de levensstandaard van een grote massa mensen' op het morele bewustzijn van 'goed en kwaad', hetgeen hij als conditie

^{3b} Hegel, *Rechtsphilosophie*, §§ 291, 308, 309, 256. In het 'Bildungs'-concept kan men een voorloper van de sociologische ideologie van 'sociale mobiliteit' herkennen die de Weberiaanse sociologie zou bepalen: De 'samenleving' als geheel van individuen met verschillende kansen om te stijgen en te dalen op de 'sociale ladder'.

⁴ *Rechtsphilosophie*, §§ 302, 185. Het is hier niet de plek om in te gaan op de verhouding Fichte/Hegel voor wat betreft hun verschillende plaatsing van Bildung in de koppeling van individu en staat. Cf. Batscha, *Gesellschaft und Staat in der politischen Philosophie Fichtes*, 1970, EVA, H. 3B. En Fichte, *Ausgewählte politische Schriften*, Suhrkamp stw 1977, Saage op 391/2. Verder: *Rechtsphilosophie*, § 257.

^{4a} *Rechtsphilosophie*, § 206.

beschouwt voor 'de totstandkoming van armoedig gepeupel'^{4b}. Men zou kunnen zeggen dat de problematiek van de 'moderne staat' in essentie is gecentreerd rondom *het vraagstuk van de burgerlijke hegemonie*: staatsfunctie uitoefenen staat daarmee gelijk met het vervullen van een klasse-hegemoniale functie. Dat betekent dat het onderscheid tussen publiek en privaat, - respectievelijk het onderscheid tussen publiekrechtelijk en privaatrechtelijk -, niet irrelevant wordt, wél echter dat private organisatievormen een hegemoniale, d.w.z. staatsfunctie kunnen uitoefenen. Dat private en publieke organen dit op verschillende wijzen zullen doen, bv. op het punt van de koppeling van geweld en ideologie, spreekt vanzelf, en is punt van onderzoek^{4c}.

Men kan vaststellen dat deze pacificerende optiek vanaf de periode waarin de *Rechtsphilosophie* werd gepubliceerd (1821) een essentieel onderdeel gaat uitmaken van alle pogingen tot herstructurering van het recht op kapitalistische grondslag. Nog vóór er sprake is van een georganiseerde arbeidersbeweging, maar wél al van 'wilde' stakingen, sabotage en oproer, zien we dit moment opduiken. Bij de politici krijgt dit een vorm die bv. bij Thorbecke in 1844 is aan te treffen: hij ziet wetgeving die het staatsburgerschap aanbiedt onder een voor weinigen bereikbare voorwaarde als 'ironie'⁵. Bij Hegel zien we echter al vroeg deze problematiek in haar conceptuele diepgang geformuleerd, ontgaan

^{4b} Idem, o.c., § 244. Het betreft het probleem van de 'vrije arbeider' die is losgemaakt uit de feodale banden enerzijds en een sterk gecentraliseerde staat anderzijds.

^{4c} Sommige auteurs verwijten Althusser en Poulantzas (zie deel II van dit artikel) dat ze het onderscheid 'irrelevant' zouden vinden, zie bv. Fortuyn en Jaspers, *Een verhaal antwoord uit de lage landen aan Louis Althusser*, *Recht en Kritiek* 2/1981, 196. Ook zouden de gekritiseerde auteurs een 'algemene staatstheorie' willen formuleren (195). Dit klopt niet en wordt helaas niet gedocumenteerd. Ook de opmerking dat het hegemoniale perspectief de tegenbeweging (verzet) uit het oog doet verliezen is onbewezen (199), terwijl de politieke conclusie als zou 'de heersende klasse moeten worden opgezocht in haar bolwerk' te weten de 'burgerlijke maatschappij' abstract lijkt en inadequaat (212). Het is een weerslag van een Foucaultiaanse optiek op 'macht', met een miskenning van het materieel effect van het ideologische (198, 'louter ideologie'). Het voorliggende artikel gaat op al deze punten nader in, vandaar deze wat uitgebreide noot.

Nog een opmerking: een fabriek is niet ideologieloos, maar ze is als economisch apparaat niet-hegemoniaal. Gezin, vakbond etc. zijn hegemoniale staatsapparaten, maar tevens private organisatievormen, zonder institutionalisering van geweld.

van de ideologische notie van het van nature vrije individu, en opgebouwd vanuit een niet ontwikkeld, maar wel reeds geformuleerd inzicht in de betekenis van maatschappelijke tegenstellingen op het terrein van de 'behoeften' zoals hij dat noemde⁶.

Met betrekking tot *het 'persona'-concept* merkt Hegel op dat dit in het Romeins recht de gevaarlijke vorm heeft aangenomen die verwijst naar de reële situatie waar het voor staat: het individu als exclusief private persoon, hetgeen de door Hegel veronderstelde noodzakelijke verbinding van publieke en private sfeer onmogelijk maakte. In feite, zo kan men concluderen, wordt het individu onder deze condities losgemaakt van politiek handelen en oordelen, in plaats van ermee verbonden te worden⁷. Vanuit dit perspectief wordt het begrijpelijk dat Hegel naast de conceptie van de 'politieke staat' ook nog een concept van staat in algemene, bredere zin ontwikkelt. Daarin worden politieke staat en burgerlijke maatschappij als één geheel opgevat^{7a}. *Het principe van de 'moderne staat'* is consequent genomen dan ook *tweeledig*: 'enerzijds staat het 't principe van subjectiviteit toe om op te klimmen tot haar culminatie in het extreem van zelfgenoemzame persoonlijke afgezonderdheid, terwijl het anderzijds deze subjectiviteit terugvoert in de wezenlijke eenheid, waardoor deze eenheid wordt bewaard in het principe van de subjectiviteit zelf'. *Ontdaan van de Hegeliaanse terminologie* gaat het om de eenheid van tegenstellingen, de eenheid van het algemene en het bijzondere. De constitutie wordt in deze conceptie opgevat als 'rationeel', omdat de staat zich van binnen uit differentieert, en haar activiteit in overeenstemming met het Begrip of de Idee regelt^{8a}.

⁵ Geciteerd in J. Romein, *De lage landen bij de zee*, 1977 ed. 471.

⁶ Cf. Marcuse, *Reason and Revolution*, 1960 ed. 79, die aantoonst hoe Hegel zelf terugschrok voor een verdergaande analyse van de tegenstrijdigheden in deze sfeer, die later door Marx in termen van de 'bewegingswetten van de kapitalistische produktiewijze' zouden worden geformuleerd.

⁷ Cf. Heiman, in Pelczynski editor, *Hegels political philosophy*, 1971, 119 ff.

^{7a} Men vergelijk hier Gramsci's concept van integrale staat, eveneens gedacht vanuit de hegemoniale problematiek. De cruciale verbijzondering van publieke en private organisatievormen wordt hier bepaald niet gereduceerd; integendeel: hun bijzondere hegemoniale effectiviteit wordt tot onderzoeksprobleem. Tegelijk onderzoekt Gramsci de hegemoniale problematiek vanuit het 'verzet', en daarmee vanuit de principiële incompleetheid van de overheersing, in tegenstelling tot Hegels corporatieve rede. Ook bij Poulantzas gaat het, zoals we zullen zien onder II, om de breuklijnen in de hegemonie, i.t.t. de interpretatie van Fortuyn/Jaspers o.c.

Dit vormt het 'geheim van het patriottisme der burgers' omdat ze in de staat hun eigen substantie, hun wezen, herkennen^{8b}.

Teneinde deze *koppeling tussen privaat en publiek* te institutionaliseren zijn volgens Hegel de *corporaties* noodzakelijk. Het gaat erom dat het individu niet als zodanig een rechtspersoon wordt, omdat dit hem zou reduceren tot een 'lege abstractie'. De functie van de corporatie is juist het individu groepsgewijs binnen het economische, politieke en ethische bestaan te brengen. Deze corporaties zijn dan ook geen private verenigingen, maar door de staat gesanctioneerde, bij de wet erkende organisaties. Zij zijn de voornaamste rechtspersonen, en het is via de corporaties dat het individu politiek en wettig identificeerbaar wordt^{8c}. Gegeven de centraliteit van het hegemoniale probleem is het begrijpelijk dat Hegel de functie van de corporaties vooral in de 'zakenwereld' ziet liggen. En gegeven de ontwikkeling van de arbeidersbeweging op dat moment begrijpt men dat hij wel arbeiders afzonderlijk onderscheidt, maar dat nog geen aparte arbeiderscorporaties worden gedacht^{8d}. Het gaat er hier om de kern van de problematiek van de 'moderne staat' aan te geven, die bij Hegel is geformuleerd. Dat Hegel binnen die problematiek een historisch bepaalde eigen 'variant' produceert is logisch, maar kan verder terzijde worden gelaten.

Het bijzondere aan Hegel is, dat hij in een periode waarin het functioneren van de kapitalistische produktiewijze nog kon worden gereproduceerd via een vrij strikte scheiding van privaatrechtelijke en staatsburgerlijke persoon (grondslag voor de beweging voor uitbreiding van het kiesrecht waartoe de jonge Marx hoorde), reeds zag dat een niet-corporatieve oplossing van het representatieprobleem het gevaar van machtsvorming van de massa zou opleveren.

Pas in de Keynesiaanse verzorgingsstaat, en met name dan wanneer de massa als massa-arbeider geproduceerd gaat worden, zien we de realisering van de corporatieve problematiek van de moderne staat, compleet met de corporatieve verbinding van economische deelbelangen met de politieke staat in o.m. de vorm van het 'tripartiete' functioneren van de loonvorming. Publiekrechtelijke bedrijfsorga-

⁸ *Rechtsphilosophie*, §§ 260, 261, en add. 155.

^{8a} *Rechtsphilosophie*, § 272.

^{8b} *Rechtsphilosophie*, § 289. Het gaat in feite om een fundamentele formulering van het ideologisch principe van een 'subject' dat zich onderschikt aan een 'Subject' dat hem specifieke 'individualiteitsvorm' verschaft. Cf. Althusser, *Ideologie en ideologische staatsapparaten*, TEU 24, 91/1. Verder ook voor een toegespitste formulering die kritisch is t.a.v. Althusser: Sierksma, *Macht, Ideologie en Politiek*, TEU 29.

^{8c} *Rechtsphilosophie*, §§ 250/256.

^{8d} *Rechtsphilosophie*, §§ 204, 251.

nisatie, en corporatisering van de vakorganisaties vormen vanaf dat moment een essentieel kenmerk van de maatschappelijke verhoudingen.

Ter afsluiting van deze paragraaf kan men nog als bezwaar tegen deze Hegel-interpretatie opvoeren, dat Hegel de parlementaire democratie stiefmoederlijk heeft behandeld, en dat daarmee een belangrijk aspect van de 'moderne staat' zou zijn verwaarloosd. Zo is wel opgemerkt dat niet-corporaties of standen, maar politieke massapartijen de grondslag vormen van de wetgevende lichamen^{9a}. Bekend is Hegels stelling dat, - omdat lidmaatschap van de staat een persé abstracte bepaling is -, democratie wél dient te worden ingecalculleerd, maar niet zonder haar eerst de 'rationele vorm' van de corporatieve staat te verschaffen. Directe individuele verkiezingen worden in deze optiek afgewezen, en er wordt gekozen voor een corporatieve representatie⁹. Daartegenover stelde Marx in zijn vroege werk dat democratie niet slechts formeel is, maar dat het tevens de reële grondslag van de staat dient te vormen, hetgeen betekent dat pas het democratisch aspect aan de staat haar rationele vorm zou verschaffen¹⁰. Maar juist hier valt op dat Marx in deze kritiek op de Hegeliaanse Rechtsphilosophie verblijft binnen de problematiek waarvan Hegel nu juist de grenzen heeft aangegeven. De kritiek op de Hegelse staat als belichaming van de 'Idee', als Subject, een kritiek op het staatsformalisme -, voert bij Marx niet verder dan de omkering ervan op democratische grondslag, waardoor de staat van subject object wordt, gebaseerd op de bewuste deelname van de individuele burgers. De eis tot uitbreiding van het kiesrecht, gekoppeld aan de erkenning dat staatsdeelname een abstracte bepaling is welke noodzakelijk van de staat uitgaat, blijft binnen de problematiek van de 'moderne staat' en impliceert erkenning van de zelfstandigheid van de staat voor zolang de burgerlijke maatschappij bestaat¹¹.

⁹ Rechtsphilosophie, § 308.

^{9a} Cf. Pelczynski, o.c., 234.

¹⁰ Frühschriften, Stuttgart, 1964 ed., 136 ff.

¹¹ Voor wat betreft de subject-object-omkering bij de vroegere Marx, cf. Rancière, *Lire le Capital III*, 1973 ed. 35 ff. Balibar toont het verband aan tussen de Hegeliaanse vreemdingsproblematiek en het instrumentale staatsconcept, in termen van de staat als veruiterlijking van de 'société civile', de werkelijke maatschappij; in Balibar, e.a., *Marx et sa critique de la politique*, 1979, 124 ff. De later ontwikkelde materialistische analyse gaat niet meer uit van de 'verbinding van individu en maatschappij', maar formuleert een problematiek van verschillende maatschappelijke individualiteitsvormen. In de vroege fase is Marx eenvoudig 'individualist'.

Pas door buiten deze problematiek te treden, en af te zien van de veronderstelde oppositie tussen individu en staat, - 'mens en maatschappij' - pas door buiten deze 'sociologische' problematiek te treden en de staat vanuit een theorie betreffende produktiewijze en maatschappijformatie te gaan analyseren kunnen we verder komen dan deze liberale en beperkte staatsopvatting. Het genoemde bezwaar lijkt vanuit zo'n theoretische analyse gratuit, en gebaseerd op een verabsolutering van parlementaire democratie als staatsvorm van de moderne maatschappij überhaupt. Veeleer lijkt het nodig specifieke theorievorming betreffende *de kapitalistische staat* te ontwikkelen. Misschien dat bv. dan in plaats van een scheiding aan te brengen tussen 'massa-partijen' enerzijds en 'corporaties' anderzijds, het probleem kan worden geformuleerd in termen van de *corporatisering van de partijvorm*. In het vervolg kom ik daarop nog terug.

4. THEORIEVORMING BETREFFENDE DE KAPITALISTISCHE STAAT

Hoewel om redenen van tekstopbouw de problematiek van de 'moderne staat' eerst is aangesneden, kan men feitelijk pas op grond van theorievorming betreffende het werkelijk functioneren van de burgerlijke staat tot het constateren van die problematiek komen. Deze theorie vertrekt vanuit een analyse van *de kapitalistische produktiewijze*, en constateert dat de politieke en economische 'instanties' een *specifieke, relatieve autonomie* ten opzichte van elkaar hebben. Deze relatieve autonomie is gebaseerd op de grondslag van de kapitalistische produktiewijze: de complete scheiding van de directe arbeider van de produktiemiddelen op basis van het samenvallen van economisch eigendom en effectief bezit van die produktiemiddelen in handen van de bourgeoisie. De *geweldsfunctie* komt op grond hiervan buiten de economische produktieverhoudingen te liggen, die gaan functioneren volgens equivalente ruilverhoudingen: de staat als zelfstandige instantie van monopolisering van geweld vindt hier haar basis. Het is van belang de nadruk te leggen op *het relatieve karakter van de autonomie van de staat*, die geen autonomie is tout court, noch in subjectieve (Hegel) noch in objectieve zin (vroeg Marx)¹².

Deze relatieve autonomie van 'het politieke' ten opzichte van

¹² Cf. Poulantzas, *La crise des dictatures*, 1975, 84 ff.
Ook diens *L'État, le pouvoir, le socialisme*, 1978, 54.
Een nederlands voorbeeld van een instrumentele staatsopvatting bij: Valkhoff, *De Marxistische opvattingen over recht en staat*, SUN reprint 1976.

'het economische' van de kapitalistische produktiewijze komt op diverse wijzen tot uitdrukking: in de uiteindelijke non-interventie van de staat in de investeringsstrategie der particuliere bedrijven, in de relatieve zelfstandigheid van de staat ten opzichte van zowel de heersende klassefracties afzonderlijk, als ten opzichte van de heersende klasse als geheel etc. Tegelijk denkt de theorie van de kapitalistische staat *de klassen in het complex van hun tegenstellingen als: 'in de staat aanwezig'*, zonder dat de 'belangen van de staat' die ideologisch als 'algemeen belang' worden geformuleerd samenvallen met die van één bepaalde klassefractie. De burgerlijke staat dient de heersende, kapitalistische produktieverhoudingen te reproduceren, en ten-einde daarvoor zorg te kunnen dragen, dient ze zichzelf te reproduceren. Ze heeft in die zin 'eigen belangen' die echter in laatste instantie ondergeschikt zijn aan dat belang van de reproductie der produktieverhoudingen.

Het relatieve van de autonomie van 'het politieke' komt echter tegelijk tot uitdrukking in het feit dat *de kapitalistische staat* altijd in een of andere vorm aanwezig is geweest *in het economische*. Niet alleen kan er gesproken worden van reproductie van de politieke verhoudingen *binnen de fabrieken*¹³. Maar ook heeft de kapitalistische staat altijd al, d.w.z. vanaf haar ontstaan, specifieke interventies in 'het economische' gepleegd. Dat impliceert onder meer dat de liberale notie van de 'nachtwakerstaat' zoals die zich ontwikkelde in de 19e eeuw, ook toen al een ideologische miskennis inhield van *de immanente en permanente aanwezigheid van de kapitalistische staat in het economische*. Zo is de staat vanaf de eerste aanvang van het functioneren van de kapitalistische produktiewijze steeds betrokken geweest bij tenminste twee voor die produktiewijze essentiële elementen: de produktie en reproductie van standaard-geld als universeel equivalent, én de reproductie van de arbeidskracht in haar gedaante van reserveleger¹⁴. Uitgaande van het relatieve karakter van de autonomie van de staat kan het bij deze 'interventies' niet gaan om een primair economische functie van de staat: de analyse van deze aanwezigheid van

¹³ Cf. Poulantzas, *Classes sociales*, o.c., duitse vertaling, 196 ff.

¹⁴ Vergelijk de auteur die deze these heeft ontwikkeld: De Brunhoff, *État et Capital*, 1976. Tevens Poulantzas, *L'État*, o.c., 76/7, 241. Het is van belang er op te wijzen dat er geen sprake kan zijn van een 'evolutie' van toenemende economische staatsinterventie, waardoor de staat tenslotte in de maatschappij opgaat. Zie voor kritiek op die evolutie-interpretatie: Castells, *Krisis van de staat, collectieve consumptie en tegenspraken op het stedelijk domein*, TEU 23, 767/8, en ook Läßle, *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen*, VSA, 1973, en in dit verband: Levine/Wright, *Rationality and the class struggle*, NLR, 123, 1980.

de kapitalistische staat in 'het economische' gaat uit van het reproductiekarakter ervan.

Op grond van het bovenstaande kan *nogmaals de problematiek van de 'moderne staat' geïnterpreteerd* worden. De voornaamste kenmerken van die problematiek zijn dan de volgende: het geheel van de 'samenleving' wordt in termen van onderscheiden sferen opgevat, met aan de ene kant de private sfeer van de behoeften der individuen, en aan de andere kant de staat die hun algemeen belang samenvat. Opvallend aan deze 'moderne staats'-problematiek is dat de verhouding tussen beide sferen als principieel problematisch wordt ervaren, waarbij dit probleem in het kader van een rechtsfilosofisch vertoog wordt geformuleerd. De 'politieke staat', of staat in engere zin wordt opgevat als iets dat uitwendig is aan de maatschappelijke sfeer der behoeften en hun bevrediging. Tegelijk worden de individuen vanuit een concept van 'algemene staat' ook binnen de staat gedacht met behulp van de 'corporatieve rede'. De toenemende betekenis van produktie voor een anonieme markt en van de 'vrije arbeider' die is losgeweekt uit de feodale horigheids- en loyaliteitsverhoudingen heeft deze problematiek geproduceerd in termen van 'het vraagstuk van de massa' en het praktisch politieke probleem van haar organisatie, c.q. desorganisatie. De corporatieve rede lost dit probleem op door het individu persé te laten functioneren als politiek gedefinieerd persoon waarvan de hoedanigheid van staatswege wordt bepaald. Alleen als staatsburger met corporatief gedefinieerde rechten en plichten neemt men deel aan het politieke en economische leven. Ik kom hierop terug bij de behandeling van het probleem van transformatie van parlementaire democratie in autoritair etatisme.

5. STAAT EN EVOLUTIE

De juridische conceptie van de burgerlijke staat zoals die in de problematiek van de 'moderne staat' aanwezig is, lijkt een nog steeds wijdverspreide *ideologie van o.m. juristen*. Voor zover de vraag naar de structuur van de kapitalistische staat binnen het blikveld van de jurist opdoemt, gaat het veelal om het probleem van juridische geleding in *termen van privaat- en publiekrecht*, en om de vraag hoe *de staat als eenheidsstaat* ondanks haar toenemende geleding niettemin één kan zijn. Sedert de codificatiebeweging wordt in de niet-angelsaksische landen aangenomen dat deze eenheid in laatste instantie ligt besloten in de juridische rationaliteit van het wetsgeheel. Opvallend is - bij wijze van illustratie - dat men als reactie op het versnipperend effect van het verschijnsel nota op dit wetsgeheel, komt te spreken in

termen van 'de totale wetgeving die geen geheel meer is', omdat er sprake is van 'verbrokkeling'¹⁵. Opvallend hiérom, omdat hierin de veronderstelling ligt opgesloten dat er ooit wél sprake was van zo'n afgeronde 'totaliteit'. De staat krijgt in deze notie subjectieve trekken, en de wetgeving wordt opgevat als voornam instrumentarium ter conservering van het goede, en mogelijkterwijs ter voorkoming, dan wel verandering van het slechte in de maatschappij^{15a}. Voor veel juristen lijkt de structuur van de staat te bestaan in de rationaliteitsgraad van de staatswil, - het geheel van wetten. Het is begrijpelijk dat de juridische ideologie kan denken in termen van een *algemene staatstheorie*^{15b}, waar de vorige paragraaf het aannemelijk maakte dat alleen theorievorming betreffende de specifiek *kapitalistische staat*, mogelijk is, gebaseerd op, of vallend binnen de theorie van kapitalistische produktiewijze en maatschappijformaties. Wat in de juridische problematiek van de 'moderne staat' buiten de staat in engere zin valt, - de burgerlijke maatschappij, en ook de concrete uitvoering van staatsinterventies - dat wordt snel begrepen als afgeleide van de wet als rechtsmiddel, en als statelijke formulering van de corporatieve identiteit van de deelnemers aan het maatschappelijk leven. De notie van de *rechtsstaat* komt voort uit de koppeling van deze opvatting aan de idee van de wettelijke begrenzing van de actieradius van de staat via precisering van de competentie der staatsinstellingen.

Wanneer de veronderstelde sturende functie van de wetgeving

¹⁵ Cf. Van Maarseveen, in: *Beleid en Maatschappij*, april/maart 1976. Men kan theoretisch wél spreken over een eenheid van de staatsapparaten gebaseerd op de 'staatsmacht', genomen als eenheid van de centrale hegemoniale reproductiefunctie van de staat als geheel m.b.t. de kapitalistische produktieverhoudingen. Cf. ook Poulantzas, *L'Etat*, o.c., 150.

^{15a} Ik ga hier voorbij aan discussies tussen juristen die de staat eerder 'mechanisch' of juist eerder 'organisch' opvatten (object/subject). Hier gaat het om de hoofdlijnen van de ideologische formatie van juristen waarin het wetsgeheel uitdrukking is van een 'idee', een hogere eenheid.

^{15b} Cf. Valkhoff, o.c., voor een linkse variant van deze juridische ideologie van de staat. De kern van een specifieke theorie van de kapitalistische staat is het onderscheid in voor de kapitalistische produktiewijze kenmerkende soorten staatsapparaten: 'politiek staatsapparaat', 'ideologische staatsapparaten', 'repressief staatsapparaat'. In plaats van de burgerlijke staat als eenheid van wetsgeheel te nemen, waarin 'de' staat tegenover 'de' maatschappij staat, wordt in de theoretische staatsopvatting via de *diverse* apparaten de hegemoniale functie van die staat gedacht. Een groot onderzoeksterrein!

wordt ondergraven voelt de jurist zich binnen de grenzen van de problematiek van de 'moderne staat' geroepen om *het probleem van de verandering van het wetsgeheel* in algemene termen te formuleren. Hoewel in de niet-angelsaksische landen een hoge waarde blijft toegekend aan recht in de vorm van een gecodificeerd wetsgeheel, dient men een formulering te vinden voor wat men een concessie kan noemen aan de 'historische school' die het recht opvatte als provisorisch, geproduceerd door een 'natuurlijke' d.w.z. traditionele oorzaak¹⁶. Welnu: *de problematische éénheid* (in de zin van 'problematiek') van *de twee posities van codificatie en 'common law'* lijkt gelegen in beider abstracte geschiedenisopvatting op evolutionistische grondslag. Alleen *binnen* een dergelijke optiek kan de ontwikkeling en recht en wet worden begrepen als iets dat provisorisch is, of kan 'achterlopen', *mét behoud* van de idee van een op het wetsgeheel gebaseerde sturende dan wel regulerende effectiviteit van de 'overheid'. 'De wet moet stabiel zijn maar mag niet stilstaan' luidt het. En wel hiérom niet, omdat er sprake zou zijn van zoiets als een 'accélération de l'histoire' die wordt begrepen vanuit technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen welke 'een verandering van onze levenswijze mogelijk maken'¹⁷.

Er wordt ook wel gesproken van 'het complexer worden van de samenleving' die de ingrepen van de overheid intensiever maken, en waardoor toedeling van rechten en plichten meer 'precisie' vereist. Het resulteert dan in wat Struycken reeds in 1910 de *'terug-tred van de wetgever'* noemde¹⁸. Samengevat wordt de ideologische formatie waarvan de juristen drager zijn, gekenmerkt door het denken in termen van *een algemene ontwikkelingswet* van de menselijke samenleving - van staat en maatschappij - in termen van een systematische covariatie en externiteit, hooguit begeleid door een zekere mate van 'achterstand' van de eerste ten opzichte van de laatste. Gelijkzeitig doet *de roep om meer 'flexibiliteit'* van de kant van de wetgever zich horen^{18a}.

¹⁶ Cf. Hugo, *Lehrbuch eines zivilistischen Kursus*, zoals geciteerd in Valkhoff, o.c., 54. Voor het verschil tussen 'historische school' en Hegel, cf. Therborn, *Science, class and society*, 1976, 178 ff.

¹⁷ Cf. Bakels, *Nederlands recht in kort bestek*, 1966, 6. Herkenbaar is de sociologische, technocratisch-humanistische ideologie betreffende 'de' mens, die wel beperkt maar niet bepaald is door het middelenprobleem. Cf. Castells, *Question urbaine*, 1e ed. 102, 114/6.

¹⁸ Cf. A.A.H. Struycken, *Administratie of rechter*, 1910, Arnhem. Zie ook recent onderzoek in Van Schendelen, *Terug-tred van de Wetgever*, 1976, waarin strikt empirisch de delegatie van bevoegdheid door de formele wetgever wordt gedocumenteerd. Afwezigheid van een maatschappijtheoretische interpretatie valt op.

Samenvattend kan gezegd worden dat de *problematiek van de 'moderne staat'* bestaat in de dubbele verbinding van 'individu' en 'maatschappij' enerzijds, en van het 'economische' en 'het politieke belang' anderzijds. Kortom, en geformuleerd in andere termen: het gaat om *het spanningsveld van parlementaire democratie (representatieprobleem) in relatie met de corporatieve verbinding van de kapitalistische staat en het 'economische' (probleem van de scheiding van 'politiek' en 'economie' in de kapitalistische produktiewijze)*. Binnen deze problematiek ligt het verschil tussen bv. de 'New Deal' van Roosevelt in het Amerika van de 30er jaren en de 'fascistische' aanpak van Mussolini in Italië volledig besloten in de al dan niet 'democratische' signatuur van beide politieken, en in de wijze waarop wetgeving tot stand kwam in beide gevallen. Vanuit deze problematiek wordt ook de huidige ontwikkeling van de staat al snel in termen van afbraak of herstel van 'de democratie' opgevat. *Tegenóver deze problematiek*, en geformuleerd vanuit de positie van de arbeidersbeweging, is er *de analyse van de kapitalistische staat als belichaming van de maatschappelijke klassenverhoudingen*. Vanuit deze analyse lijken een strategie en tactiek te kunnen worden ontwikkeld die anti-kapitalistisch zijn, en die mét behoud van de betekenis van 'democratische' politieke verhoudingen de problemen niet reduceren tot het vraagstuk van 'dé democratie'. De analyse van de corporatisering van bonden en partijen staat hierin centraal. Binnen deze nieuwe problematiek van de klassenstaat wordt het voornaamste probleem gevormd door het feit dat de 'moderne' burgerlijke staatsvorm van de parlementaire democratie een transformatie lijkt te ondergaan, die het mogelijk lijkt te maken om van *een nieuwe staatsvorm* te spreken. Het is deze problematiek die m.i. direct het terrein van de volkshuisvesting en het in de eerste paragraaf gesignaleerde vraagstuk raakt. Centraal daarbij staat *het organisatievraagstuk*, en de veronderstelling is dat bij de formulering daarvan *de staatsanalyse bepalend* is.

II

6. VERANDERDE STATUS VAN DE JURIDISCHE IDEOLOGIE

Tot de ideologische signatuur van de burgerlijke staat heeft steeds gehoord dat de rechtssubjecten 'vrij en gelijk' zijn. Dat feit verwijst onmiddellijk terug naar de aard van de kapitalistische produktieverhoudingen waarvan de voorwaarde een algemene vrije en anonieme markt van waren is, - inclusief de koopwaar 'arbeidskracht' ¹⁹. Vanuit een strikt economisch perspectief constateerde Mandel dat tengevolge van de toenemende 'combinatie' van marktanarchie en staatseconomische sturing, en de groeiende betekenis van monopolistische bedrijven, in de hoofden van de mensen, net zo als in de praktische verhoudingen tussen warenbezitters, de voor het 'laatkapitalisme' kenmerkende mengvorm ontstaat van formele rechtsgelijkheid en juridisch dan wel praktisch gegarandeerde ongelijkheid. Een ongelijkheid die afhangt van de verschillende economische macht der betrokkenen. Op grond hiervan is er sprake van een wending in de klassiek-burgerlijke ideologie van gelijkheid ²⁰. Balibar construeert de wending in de ideologie vanuit meer algemene politieke tegenstellingen. Hij schrijft dat er in deze periode van crisis, - begrepen als meer-voudige crises van het 'sociale' en van 'het ideologische' - sprake is van een verschuiving van de juridische basis van het

^{18a} Een 'ideologische formatie' wordt niet door alle dragers op de zelfde wijze gedragen: een ideologische formatie verwijst wel steeds naar een specifiek soort dragers, hier staatsdragende juristen, en verder is elke ideologische formatie tegenstellig hetgeen het debat produceert, en verschillende posities die binnen de problematiek van de formatie blijven.

¹⁹ Cf. Marx, *Das Kapital*, MEW 23, 99/100; tevens Edelman, *Elementen van een Marxistische rechtstheorie*, in *Recht en Kritiek*, 1/1977, 41 ff.

rationalisme. Het gaat er niet meer om de staat te funderen op de Wet of de Rede. Het gaat er veeleer om dat de interpretatie en de praktijk van het recht, en zelfs van de 'staatsraison', zijn gefundeerd op de politieke tegenstellingen tussen twee maatschappijtypen: de 'vrije' versus de 'totalitaire' maatschappijen²¹. Nog weer een andere ingang die zich baseert op *de theorie van het staat-monopolistisch kapitalisme*, ziet in de volkomen verstrengeling van staatsbelang en monopolies de basis voor een systematisch economisch particularisme. Het verband met de juridische opbouw van de staat vormt echter geen onderwerp van studie in deze optiek, en het staatsmonopolisme wordt er beschouwd als aanpassing van de produktieverhoudingen aan de 'stand der produktiekrachten'. De vruchten van deze aanpassing zouden vervolgens in een tussenfase van 'geavanceerde democratie' ten behoeve van de 'werkende mensen' door de staatsleiding kunnen worden benut. Parlementaire democratie wordt hier 'uitgebreid' met economische democratie, terwijl andere dan burgerlijke partijen de democratische staat beheren²².

Deze benaderingswijzen - die zeker niet het hele veld dekken, maar wel enkele der belangrijkste ingangen aangeven - hebben gemeen dat er tegelijk geweest wordt op een breuk in de klassiek rationeel-juridische ideologie van 'de staat', zonder dat de structuur van de burgerlijke staat tot inzet van onderzoek wordt²³. *Het werk van Poulantzas gaat m.i. verder* en ik wil in de volgende paragrafen een korte schets geven van diens gedachtengang betreffende de autoritarisering van de kapitalistische staat. Het boek dat hij hier voor zijn dood aan heeft gewijd, *L'État, le Pouvoir, Le Socialisme*, en zijn bijdrage aan het boek *La Crise de l'État* moeten worden opgevat als een reeks theoretische aanzetten voor een verdere onderzoeksmatige behandeling van het vraagstuk. De rest van dit artikel zal aan de hand van volkshuisvestingspolitiek een poging zijn dit terrein tenminste met een eerste stap te betreden.

²⁰ Mandel, *Der Spätkapitalismus*, 1972, 457/8.

²¹ Balibar, *Irrationalism and Marxism*, NLR 107, 12.

²² Cf. Boccarda, *Le capitalisme monopoliste d'état*, 1970, en ook *Programme commun de gouvernement actualisé*, 1978 (PCF editie).

²³ Balibar besteedt in andere teksten wél aandacht aan de staatsvorm. Cf. *Sur la dictature du prolétariat*, 1976, verder van hem: *Marx et sa critique de la politique*, o.c., en *État, parti, transition*, in *Dialectiques*, 27, 1979. Vergeleken bij Poulantzas (zie II) blijft de ingang niettemin beperkt.

7. AUTORITAIR ETATISME ALS STAATSVORM

Methodisch uitgangspunt van Poulantzas vormt een prachtig klein regeltje dat ik graag in het origineel wil citeren: '*Comparaison n'est pas raison*'. Men kan niet door vergelijking van willekeurige en oppervlakkige verschillen en overeenkomsten tussen 'totalitaire' en 'democratische' maatschappijen komen tot een voorkeursuitspraak ten gunste van 'de democratie'. Poulantzas polemiseert hier voornamelijk met de nieuwe Goelag-filosofie van auteurs als Lévy en Glucksmann²⁴. Waar het echter om gaat is de staatsvorm te analyseren zoals deze in de Verzorgingsstaat heeft gefunctioneerd, en na te gaan hoe deze bezig is zich te transformeren in een *nieuwe staatsvorm*, die hij het autoritair etatisme noemt. Dat betekent dat het volgens Poulantzas niet gaat om een of andere vorm van 'uitzonderingsstaat' die geanalyseerd wordt in termen van afwijkingen van de 'normale' vorm van parlementaire democratie. Men denke daarbij aan de militaire dictatuur of het fascisme²⁵. *Het gaat bij de autoritaire staat om de aflossing van de ene heersende (normale) staatsvorm der parlementaire democratie door een nieuwe heersende staatsvorm.*

Van groot belang is het te wijzen op de manier waarop hij het *staatsgeweld* in deze transformatie een plaats toewijst. Het is een misverstand om het toenemend gebruik van geweld te begrijpen als een typische indicatie voor het teloor gaan van de democratische rechtsstaat. Zonder twijfel heeft dit toenemend gebruik van repressieve middelen met de transformatie naar een autoritair etatisme iets te maken, maar die transformatie kan daartoe niet gereduceerd worden. Het lijkt me juist om het begrip *rechtsstaat* te plaatsen tegenover het begrip '*politiestaat*', hetgeen verwijst naar het probleem van overschrijding door de staat van haar bindende regels, of naar de afwezigheid daarvan op bepaalde terreinen. Het lijkt daarmee onjuist wanneer delen van het staatsapparaat zich beroepen op 'schending van de rechtsstaat' wanneer alleen maar de *rechtsorde* door bv. krakers in het geding wordt gebracht²⁶. Maar deze inzichten leveren nog géén begrip op van de rechtsstaat - en daar gaat het om. Zich beperken tot de overigens belangrijke kritische analyses van kwesties als de 'methode-Valken' (preventieve aanhouding) betekent een beperking tot een discussie in termen van al of niet democratische rechtsorde, zónder dat onderzoek naar de transformatie van de staatsvorm wordt geëntameerd. Politiek gesproken wordt dan tevens het stra-

²⁴ *L'État*, o.c., 225. Het boek impliceert een theoretische uiteenzetting met het franse linksradicalisme waartoe ook Deleuze en Foucault behoren.

²⁵ Poulantzas, *Fascisme et dictature*, 1970, (vertaling duits, 1973, 332 ff), en *L'État*, o.c., 231/2.

²⁶ Cf. Lenssen, *Wat is de democratische rechtsstaat?* In: Teksten over Woningnood, 1981 jur. Faculteit UvA, 212/3.

tegisch perspectief tot een vrijwel tactisch probleem ingeëngd - namelijk dat van 'herstel en uitbreiding van de democratie'. Het gaat er echter om de voorwaarden voor een adequate socialis- tische strategie te bepalen, hetgeen verwijst naar het veld van de verhouding tussen de staatsvorm en het geheel der klassen- verhoudingen²⁷. Hier zou tenminste het kenmerkende onderscheid moeten liggen tussen de sociaal-democratie én de socialistische en communistische posities.

Poulantzas maakt aannemelijk dat juist het opkomen van de notie van de 'rechtsstaat' de illusie heeft meegeproduceerd van een tweepolig alternatief, namelijk dat van wet en terreur. Daar- tegenover stelt hij vast, dat wet en regel in de constituering van alle macht aanwezig is. Belangrijker is echter het feit dat de kapitalistische staat in tegenstelling tot andere staatstypen o.a. bestaat bij de monopolisering van fysiek geweld. De niet- gewelddadige, ook wel 'disciplinaire' machtsmechanismen staan of vallen met deze statelijke geweldsmonopolisering, en dat geweld staat permanent als determinant op de achtergrond²⁸. De overheer- sende rol van de juridische ideologie, die kenmerkend was binnen de problematiek van de 'moderne staat', impliceert de vorm van de wet als 'puur teken', - volkomen abstract, universeel en formeel. Juist omdat oorspronkelijke betekenisverleners zoals ter- ritoriaal en persoonlijk bepaalde banden hun effect verloren hebben, kan precies de kapitalistische 'wet' als zuiver teken haar overheersende plaats innemen in de ideologie²⁹. Binnen pre- cies die context speelt de al in par. 5 genoemde notie van de

²⁷ Poulantzas, *L'Etat*, o.c., 93, waarin hij stelt dat legali- teit en illegaliteit tot één en dezelfde institutionele staatsstructuur horen. Lenssens suggestie, o.c., 211, dat men een eerder juridische dan politicologische benadering moet prefereren lijkt gegeven de argumentatie niet juist. Zie voor nadere uitwerking II en III verderop.

²⁸ *L'Etat*, o.c., 83, 87 ff, 206/211. Deze positie lijkt m.i. kritiek te impliceren op de theorie van de disciplinaire macht in termen van 'autoreproductie van de macht' als hoofdfunctie van instituties. Cf. een mede door Foucault geïnspireerde tekst: *Les équipements du pouvoir* in *Recherches*, no. spécial 1973 (coll. auteur), en het er sterk door beïnvloede boek *Metten en regelen aan de stad*, van De Graaf, c.s., SUN 1981. Vergelijk mijn kritische bespreking daarvan in *Krisis*, no. 6, Sierksma, *Drie sleu- telende intellectuelen*. Men denkt ook aan het type analyse van De Swaan of Achterhuis van welzijns- en gezondheids- zorg. Zie verder noten 66 en 69. Kern van de kritieken op de autoreproductie-these is dat de instellingen functione- ren onder determinatie van de produktiewijze, uiteraard niet economistisch gedacht. Verder: Sierksma, *Macht, Ideologie en Politiek*, TEU 29, 666/70.

volkomen scheiding van staat en maatschappij als ideologische uitdrukking van de voor het kapitalisme kenmerkende *relatieve* scheiding van het politieke en het economische. Het alternatief van óf geweld óf wet/ideologie/discipline voedt ook het denken van iemand als Foucault, met wie Poulantzas zich uiteenzet. In die gedachtengang spiegelt zich de 'volkomen' geweldloze uitbuiting in het *verondersteld compleet gesloten* kapitalistische economie-circuit, in de bij Foucault en anderen *veronderstelde geweldloosheid van de machtsmechanismen*^{29a}.

Het probleem is echter dat *tegenwoordig* nu juist *geweld niet meer het monopolie van de staat* is: in de vorm van politiek terrorisme verschijnt legitiem, d.w.z.: niet legaal maar wél door bepaalde bevolkingsgroepen geaccepteerd geweld op het politieke toneel. En de reciproque relatie daarvan met het legale geweld kan niemand ontgaan zijn. Maar dat roept in de plaats van een disciplinaire analyse van niet-gewelddadige macht de vraag op, onder wat voor condities dergelijk legitiem geweld van een politiek en georganiseerd kaliber ontstaan is³⁰. Daartoe is eerder een staatsanalytische benadering geschikt, dan een juridische of disciplinaire optiek.

De vraag is namelijk in hoeverre het sterk toenemen van niet-statelijk geweld niet mede geproduceerd wordt door de transformatie van de staatsvorm die veel meer omvat dan het strikt juridische element. Sowieso lijkt het niet verhelderend om de transformatieproblematiek te vatten in termen van 'verschuiving van de wetgevende naar de uitvoerende macht'³¹, hetgeen een dominantie van de juridische ideologie over de theorie zou inhouden. De vraag is daarmee of de hedendaagse verschuiving in de richting van niet-statelijk geweld, die evengoed *binnen* de context van de

²⁹ L'État, o.c., 97. Vergelijk tevens Luhmann, in: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, 1971, p. 18/9.

^{29a} Poulantzas kritiseert de gedachte van 'het economische' als autoreproductief, als autonome structuur van de produktiewijze. Die gedachte lijkt aanwezig in bv. deel II van *Lire le Capital* van Althusser en Balibar uit 1968. Voor de kritiek: *Klassen im Kapitalismus heute*, o.c., inleiding 14.2, 154.

³⁰ Visser heeft gelijk als hij schrijft dat het gaat om een niet 'kinderachtig' probleem. Het is alleen de vraag of men dit in termen van een 'substitutie van politiek door geweld' kan vatten zoals hij doet, *Antonio Gramsci 1920-1980*, in TEU 28, 320. Zie verder deel III. Zoals in deel II, afdeling II wordt aangegeven lijkt het voor verdergaande analyse van het autoritair etatisme van belang de *verschuivingen* binnen het repressieve staatsapparaat als voorwaarde van verschuiving in dominantie tussen de ISA's te onderzoeken. Dat blijft in deze tekst secundair.

parlementaire democratie denkbaar zou zijn, niet in f eite verbonden is met de transformatie van parlementaire democratie in autoritair etatisme.

8. VOORWAARDEN VOOR DE OPKOMST VAN DE AUTORITAIRE STAAT

Wat zijn de voorwaarden van deze transformatie in een autoritaire staatsvorm, en hoe ziet ze er uit in de theoretische aanzet van Poulantzas? In een maatschappij waarin de kapitalistische produktiewijze domineert, dient de heersende staatsvorm te zorgen voor de organisatie van het 'blok' van fracties van de heersende en ondersteunende klassen enerzijds, terwijl anderzijds de scheiding tussen politiek bestuur en volksmassa's dient te worden gereproduceerd. Tevens zagen we dat het kapitalistische staatstype in haar normale vormen een representatief karakter heeft, hetgeen er bij Poulantzas toe voert dat het autoritair etatisme wordt opgevat als 'nieuwe democratische vorm' van de burgerlijke staat³². Wel gaat het om een wijziging van de parlementair democratische staatsvorm. In tegenstelling tot de uitzonderingsstaat is deze nieuwe staatsvorm niet het produkt van een eenvoudige 'politiek-conjuncturele' oorzaak, zoals bv. een definitieve historische nederlaag van de arbeidersklasse de grondslag vormt voor de uitzonderingsvorm van het fascisme³³.

Poulantzas noemt enkele meer algemene voorwaarden. De algemeen geldende beperking van het interventievermogen van de kapitalistische staat in de economie krijgt specifieke trekken in deze transformatiefase. Er is sprake van een versnippering van punctuele ingrepen, daar waar vroeger via macro-economische evenwichten sturing plaatsvond. Men zou hier kunnen spreken van regulering³⁴. Voorzover er sprake is van staats'planning' gaat het om zogenoemde indicatieve planning, d.w.z. *planning via extrapolatie* en als coördinatie van trends *post hoc*³⁵. De toch al door verschillende

³¹ *Pouvoir Politique*, vertaling, o.c., 321 ff.

³² *L' tat*, o.c., 232. Poulantzas spreekt van 'burgerlijke republiek' vanuit de franse situatie, maar het gaat om de burgerlijke staat waarvan de 'ideaal-typische' vorm de republiek is.

³³ Cf. *Fascisme et Dictature*, vertaling, o.c., 144 ff. De transformatie van parlementaire democratie in autoritair etatisme sluit fascisering zeker niet uit. Alleen zal in dit geval het proces van binnenuit plaatsvinden, en niet als infiltratie van de parlementaire democratie van buitenaf. Cf. *L' tat*, o.c., 233.

structurele oorzaken beperkte staatsmiddelen worden voortdurend door verscherpte economische klassenstrijd onder druk gezet. En eveneens voert de verbrokkeling van het staatsapparaat naast het produceren van voortdurend tegenstrijdig beleid tot zogenoemde *niet-beslissingen* met betrekking tot belangrijke problemen.

Ten grondslag aan deze verbrokkeling van de staatsapparaten en hun ingrepen, en de economische problemen van de staat liggen o.m. de volgende processen. Er is sprake van een toenemende ongelijkheid tussen heersende en overheerste klassen tengevolge van een verdieping van de arbeidsdeling. De uitbuiting via de relatieve meerwaarde neemt in betekenis nog toe, hetgeen zich uit in het toenemend functioneren van ploegendiensten, in verhoging van het arbeidstempo en in de verslechtering van de levens- en arbeidsomstandigheden. *Inflatie en werkloosheid* hebben, gegeven een nationale geldpolitiek en een arbeidsmarktpolitiek een structurele vorm gekregen, waarbij met name de arbeidsmarktpolitiek is gericht op het instandhouden van een disponibele arbeidsbevolking, terwijl een inflatiepolitiek direct de loonvorming beïnvloedt. Men lijkt eerder van een *stagnatieproces* te kunnen spreken dan van een crisis in de preciese betekenis van keerpunt³⁶. In deze context is er sprake van de produktie van een massa in de eerder gesignaleerde Hegelse zin van het woord: de '*massa-arbeider*' wordt realiteit als uitdrukking van een *nieuwe kwalificatiestructuur van de arbeidskracht*. In plaats van de veronderstelde algemene verhoging van de scholingsgraad is er sprake van de hogere kwalificatie van een steeds beperkter arbeiderslaag, en de steeds minder omvattende scholing van een steeds omvangrijker laag. Deze laatste laag bestaat in toenemende mate uit arbeidskrachten die onregelmatig werk hebben, nauwelijks organiseerbaar blijken in vakbonden en partijen, en daarmee het voornaamste object zijn van

³⁴ Cf. Sierksma, *Plan, Partijdigheid en Politie Moraal*, Projectraad TH-Delft, 1979, 218 ff. Castells en Poulantzas gebruiken de term 'regulering' beperkter, als regulering van interne verhoudingen tussen fracties van de heersende klasse, *Monopolville*, 1974, 335 ff. Castells is niet consistent, TEU 23, o.c., 786 ff.

³⁵ Cf. ook Mandels, *Inleiding in de Marxistische economie*, die met name de 'indicatieve planning' in Frankrijk kort behandelt.

³⁶ *L'État*, o.c., 234. Ook Mandel, *Marxist economic theory*, 1968 ed., 530/1, met een predictie in termen van lange termijn stagnatie. Verder: Gamble and Walton, *Capitalism and crises*, 1976, 32, 189, die over een 'impasse' spreken, en over het opbreken van de gemengde economie van de Keynesiaanse staat. Alleen een fundamentele politieke machtsverschuiving zou aan die stagnatie een einde kunnen maken; de autoritaire staatsvorm lijkt zo'n 'machtsverschuiving' te zijn.

de gesignaleerde arbeidsmarktpolitiek^{36a}. Gelijktijdig vindt de produktie plaats van *'massieve' ongelijkheden en ongelijkheden binnen de massa* in de vorm van 'ouderen', 'jeugd', 'vrouwen' etc. Deze worden tot object van toegespitste deelpolitieken van diverse onderdelen van het staatsapparaat gemaakt. *Massale lagen raken uitgesloten van gekanaliseerde politieke processen*, zoals werkløzen, en gatarbeiders, en ze raken tegelijk betrokken bij nieuwe strijdvormen met een meer 'autonoom' karakter^{36b}.

Opvallend en van groot belang voor de hier te ontwikkelen hypothese en de erbij horende politieke stellingen, is het constateren van een *afbrokkeling van het voor de kapitalistische maatschappijformaties 'klassieke' bondgenootschap tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie*^{36c}. Deze 'crisis' in de verhouding tussen beide klassen dient m.i. niet enkelvoudig genomen te worden. Bekijk men de periode waarin zich die 'crisis' aan het ontwikkelen is, dan valt op dat er sprake is van een *fasenverschuiving*: in de jaren zestig was er sprake van een toenemende ideologische crisis in genoemde verhouding, hetgeen zich vooral uitte, en nog steeds uit in een crisis van het scholingsapparaat. Mei '68 en direct daarop volgende jaren mogen een hoogtepunt geweest zijn - de problematiek van enerzijds herstructurering van het staatsapparaat en anderzijds van de 'drop-outs' is nog steeds in functie. Wanneer men ervan uitgaat dat Poulantzas gelijk heeft als hij constateert dat voor met name de klein-bourgeoisie de 'school' het geprivilegieerde ideologische staatsapparaat vormt³⁷, dan vormt deze ideologische crisis voor de geponeerde stelling een indicatie. De zeventiger jaren hebben aan die ideologische crisis in de verhouding klein-bourgeoisie en bourgeoisie een *tweede type crisis* toegevoegd: de kapitalistische staat is in toenemende mate niet meer in staat om de specifieke eisen van de klein-bourgeoisie, en met name de nieuwe klein-bourgeoisie, op *het terrein van de economie* te voldoen. Dat de nieuwe klein-bourgeoisie zo soortgelijke klappen krijgt als de arbeidersklasse, inclusief een toenemende werkloosheid in de loondruk, vormt een belangrijke grondslag voor de geponeerde 'verwijdering' tussen klein-bourgeoisie en bourgeoisie. De transformatie van de staatsvorm in een autoritaire staat

^{36a} Vergelijk de klassieke formulering bij Tronti, *Arbeiter und Kapital*, 1966 (vertaling 1974), Neue Kritik, en Cacciari, *Qualifikation und Klassenbewusstsein*, 1970 (vertaling 1973), idem.

^{36b} Ik vertrek - dit terzijde - vanuit een kritiek op de these van de 'geblokkeerde samenleving' uit de sociologie, die mobiliteit etc. begrijpt vanuit communicatiekanalen, al dan niet 'verstopt'. Het gaat hier niet om een explicans maar om een explicandum, en wel vanuit de problematiek van de maatschappelijke arbeidsdeling.

lijkt direct te maken te hebben met de structurele noodzaak voor de kapitalistische staat en voor de burgerlijke hegemonie om aan deze reeds verbonden ideologische en economische crisis in de verhouding tussen genoemde klassen, een politiek complement te onthouden.

Wanneer de verslechterde verhouding tussen beide klassen in de 80er jaren ook de vorm van een *politieke crisis* zou aannemen, betekent dit niets meer of minder dan dat de voorwaarden voor een bondgenootschap tussen arbeidersklasse en klein-bourgeoisie com-

^{36C} Het is hier niet de plaats om een theoretische klassen-analyse uiteen te zetten. Verwezen wordt naar *Klassen im Kapitalismus heute*, met daarin de analyse van de nieuwe klein-bourgeoisie, o.c., 165-288. Fundamenteel voor die analyse is de problematiek van de reproductie van politiek-ideologische verhoudingen in de kapitalistische maatschappijformaties. Tot de nieuwe klein-bourgeoisie horen het technisch personeel in de bedrijven, de bezetters van het terrein van onderwijs, sociaal-cultureel werk, het merendeel van de dragers van de in omvang sterk gegroeide staats-apparaten, etc.

Iemand als Lojkin produceert een strikt economistisch optimisme ten aanzien van de ontwikkeling van een bondgenootschap tussen deze klein-bourgeoisie en de arbeidersklasse op basis van een nieuwe vorm van stedelijke Verelendung. Cf. het slot van *La politique urbaine dans la région lyonnaise*, 1974. Waarschijnlijk mede op grond van politiek-conjuncturele overwegingen en: de opbouw van het 'programme commun' in Frankrijk. Ook bij Castells treffen we echter een dergelijk optimisme aan, zij het iets minder economistisch geformuleerd. Cf. *Krisis van de staat, kollektieve konsumptie en tegenspraken op het stedelijke domein*, TEU 23, met name het slot. Het voorliggende artikel doet daarentegen een poging om de problematiek van een theorie van de kapitalistische staat te verbinden met de klassentheoretische problematiek, en begrijpt de verhouding tussen de drie voornaamste klassen als gecompliceerder. Vergelijk verder de noten 158 en 240 bij het tweede deel van dit boek, en ook mijn aantekening bij de klassen-analyse van Balibar en Poulantzas, 'Enige notities aan de hand van Poulantzas' werk over de 'nieuwe klein-bourgeoisie' (1978), in: seminar-map, *Wetenschap en Haar Maatschappelijke Toepassing*, 1981 ff.

³⁷ Cf. *Klassen im Kapitalismus*, o.c., 227/30, dit in kritiek op Althusser, TEU 24, o.c., 77, en ook Baudelot/Establot, *L'École capitaliste en France*, 1971, 313, die de school voor alle klassen als voornaamste ideologische apparaat nemen, terwijl Poulantzas de fabriek deze functie laat vervullen voor de arbeidersklasse.

pleet zijn. Het openhouden van de altijd aanwezige gaten tussen beide vormt, gegeven het voorgaande, een structurele vereiste voor de burgerlijke staat onder de hedendaagse verhoudingen. De opkomst van de autoritaire staat zoals die in het volgende aan de orde komt heeft daarmee, lijkt me, alles te maken. Dat tegelijkertijd ook *binnen de bourgeoisie een verbrokkeling* optreedt tussen verschillende van haar fracties, en met name tussen monopolistisch en niet-monopolistisch kapitaal, verscherpt dit probleem alleen maar.

9. STAAT EN ECONOMIE

Er zijn verder enkele specifieke en meer recente kenmerken bij gekomen die in samenhang met het bovenstaande tot de transformatie in de autoritaire staat voeren. De autoritaire vorm van de economische functie van de staat komt vooral voort uit de nieuwe situatie waarin de in aanzet stabiliserende functies van de staatsinterventies eerder bijdragen aan de intensivering en uitbreiding van de economische crisis dan aan daadwerkelijke stabilisering. Precies als gevolg hiervan krijgt *de economische crisis een meer dan louter economische vorm*. Omdat de burgerlijke staat nu voortdurend breuken in het Hegeliaanse blok moet repareren krijgt de economische crisis tevens een politiek aspect. Ook levert de interventie in traditioneel 'marginale' terreinen een politisering van de massastrijd op, terwijl gelijktijdig de mid-delenbeperking aan die politiek het in aanzet 'sociaal-politieke' karakter ontnaemt³⁸. Hierbij voegt zich een breuklijn in de ideologie van de 'nationale eenheid' tengevolge van de opbraak van de natie in afzonderlijke regionale, 'nationale' of ethnische minderheden. Essentieel voor goed begrip van deze theoretische ingang is het feit dat deze strategisch samenhangende verschijnselen niet worden opgevat als 'bewust gepland' door 'de' bourgeoisie, maar als *objectief resultaat van de complexe rol die aan de staat in deze fase van de kapitalistische ontwikkeling wordt toegevoegd*³⁹. Ook als gesproken wordt over verschillende staats-'politieken' gaat het om onvermijdelijke staatsinterventies, die natuurlijk steeds wel door 'bewuste mensen' worden uitgevoerd.

Het gaat er Poulantzas m.i. om een samenhang aan te geven tussen de nieuwe meer particularistische economische rol van de staat en de autoritaire staatsvorm, maar zeer uitdrukkelijk niet in termen van éénduidige veroorzaking van 'de politiek' door 'de economie'⁴⁰. Zijn theorie legt immers, in tegenstelling tot de problematiek van de 'moderne staat', nadruk op juist de relatieve

autonomie van de kapitalistische staat, hetgeen sowieso betekent dat men de transformatie niet kan 'afleiden' uit 'de economie'. Ze dient daarentegen eerder begrepen te worden uit de structurele opbouw van de burgerlijke staat, die bepaalde vermogens en onvermogens in zich verbindt, hetgeen bepaalde ontwikkelingen onder druk van de veranderde verbinding tussen het politieke en het economische determineert.

10. HET PARLEMENT

Wat gebeurt er met die opbouw van het staatsapparaat? Er is sprake van een structurele verschuiving in de status van het parlement. Haar overheersende positie in het apparaat, als 'heiligdom' van de wet en van de wetgevende macht was gefundeerd in het functioneren van de genoemde algemene, abstracte en formele normen. Het opkomende particularisme impliceert legitimatie van de staatsactiviteit in termen van instrumentele rationaliteit, en is gericht op bijzondere, conjuncturele situaties en belangen waarin ze effectief moet zijn. De meer algemene wetgeving die tot stand komt op basis van eenvoudige kader-wetten, wordt nu pas toegepast na haar concretisering en particularisering door het uitvoerend

³⁸ Cf. Dobb, *Capitalism, Development and Planning*, 1967, 45. Vergelijk tevens de oplossingen van 'links' en rechts: enerzijds een poging om de gevestigde corporatieve belangen van de georganiseerde arbeiders te verdedigen binnen een neo-Keynesiaans concept. Cf. Korver, *Klemmende vragen*, in TPE, 1981 en Negri, *Kapitalistische overheersing en sabotage*, ongepubliceerd, vertaling INW R'dam, 1981, die beiden wijzen op het feit dat deze 'linkse' oplossing uitgaat van de juist in deze fase van het kapitalisme geproduceerde splitsingen in de arbeidersklasse, op grondslag van een 'gebalkaniseerde arbeidsmarkt'. Anderzijds de monetaristische oplossing en de nadruk van rechts op de 'suply-economics'. Cf. Van Duijn, *De 'onzichtbare hand' van R. Reagan*, Intermediair, mei 1981, en Gamble and Walton, o.c., H. 2. Voor een analyse van de typische klem waarin de sociaal-democratie onder deze condities terecht komt. Cf. Przeworski, *Social democracy as a historical phenomenon*, in: NLR 122. Verder § 18.

³⁹ Cf. *L'État*, o.c., 238. Vergelijk ook de opvatting van het 'strategisch dispositief' als 'anoniem' bij Foucault, *Volonté de savoir*, 1976, 125.

⁴⁰ *L'État*, o.c., 242.

apparaat, de administratie⁴¹. Het gaat om het uitgebreide proces van verordeningen en beschikkingen, circulaires, aanvullende artikelen en correctieven van de kant van de administratie, waarzonder volgens Poulantzas de normen die door het parlement worden uitgevaardigd überhaupt niet juridisch kunnen worden toegepast. In die specifieke zin is er sprake van obstructie, en in elk geval van deformatie van parlementaire besluitvorming. Poulantzas spreekt meer algemeen van een 'verval van de wet', dat m.i. veel verder gaat dan de op evolutionaire leest geschoeide notie van een 'terugtrekken van de wetgever' (cf. par. 5)⁴². 'De wet' verliest haar monopolie in het normatieve systeem der burgerlijke staat. Daarbij veronderstelt Poulantzas, dat alleen in een krachtsverhouding van relatieve stabiliteit sprake kan zijn van een juridische regulering via abstracte, universele en formele normen, waardoor een eigen 'regiem' van transformaties wordt vastgelegd, en op grond waarvan voor de 'acteurs' die het spel spelen een strategische voorspelbaarheid mogelijk wordt. Met de dominantie van het monopoliekapitaal en het daarmee samenhangende particularisme van de staat is precies die voorwaarde weggevalen⁴³.

Dit verval van het parlement en het toenemend gewicht van de administratie zijn verbonden met verstrekkende veranderingen in het functioneren van het institutionele systeem van politieke partijen. Het gaat daarbij om zowel de plaats als de rol van die partijen. Er is sprake van ontkoppeling van politieke partijen enerzijds en het 'machtsblok' anderzijds, in die zin, dat de representerende verhouding tussen beide verzwakt. De partijen zijn niet meer de plaats waar de maatschappelijke tegenstellingen worden 'behandeld' maar vormen eerder het membraan dat de tegenstellingen binnen de administratie doet resoneren⁴⁴. Er is volgens Poulantzas een *tendens* aanwezig tot de vorming van een 'heersende massapartij', die wel de massa bindt maar die niet dient tot representatie van massale belangen in de staat, maar veeleer tot representatie van de staat onder de massa. Dit is vooral een gevolg van het feit dat de traditionele ideologische staatsapparaten zoals gezin, school, gangbare partijen, en het cultureel apparaat hun legitimeringsfunctie minder 'goed' vervullen dan voorheen. De centrale staatsadministratie neemt deze functie over,

⁴¹ De term 'administratie' lijkt te prefereren boven die van bestuur. Ik zal beide echter hanteren.

⁴² *L'État*, o.c., 243. Zie voor de functie van de paparaserie in de staatsstructuur in termen van de scheiding hoofd/handarbeid. *L'État*, o.c., 65.

⁴³ *L'État*, o.c., 244. In plaats van *vermijden* van risico, *calculatie* van risico, zie ook par. 15 over eindtermen planning versus flexibele planning.

⁴⁴ *L'État*, o.c., 256.

⁴⁵ *L'État*, o.c., 264. Zie verder § 11 voor uitwerking van de heersende massapartij.

met name binnen de context van een technocratische ideologie⁴⁵. Van groot belang is eveneens de noodzaak van unificatie en homogenisatie van de staatsadministratie zelf, teneinde samenhang tussen de onderdelen van het staatsapparaat en haar interventies te bewerken, - met name ook tussen de verschillende niveaus van het staatsapparaat (centraal, provinciaal, gemeentelijk). Daartoe is een *heersende en strak georganiseerde eenheidspartij* functioneel, waarvan de taak uitdrukkelijk niet de representatie van belangen van het grootkapitaal in de staat betreft. Dié functie wordt op een andere wijze vervuld zoals nog blijkt terwijl er al op werd gewezen dat in de autoritaire staat de partijen hun representerende rol überhaupt gaan verliezen⁴⁶. Het is dit verschijnsel waar ik eerder op wees in termen van een 'corporatisering' van de partij- en vakbondsvorm (par. 3).

Met name het probleem van representatie van kapitaalsbelangen in de staat brengt ons bij een belangrijk *structuurkenmerk van de autoritaire staatsvorm: de verdubbeling van het staatsapparaat*. Poulantzas komt hierover te spreken in verband met een 'preventief institutioneel dispositief' dat door de staat wordt ontwikkeld nu ze geconfronteerd wordt met toenemende, en niet direct door traditionele organen gekanaliseerde strijdvormen vanuit de massa. Dit dispositief functioneert naast het officieel staatsapparaat, zij het in nauwe samenhang daarmee⁴⁷. Hoewel Poulantzas hier niet erg duidelijk is dient daarbij gedacht te worden aan allerlei vormen van opbouwwerk, opvangwerk en andersoortige vrijwillige maar veelal wel gesubsidieerde activiteiten. Men kan hier denken aan wat Castells 'stedelijke maatschappelijke tegenbewegingen' heeft genoemd^{47a}. Poulantzas zelf wijst ook op een tendens tot 'ontsluiting', d.w.z. vervanging van de klassieke centrale insluitingsdoelstellingen door een geheel van meer flexibele circuits waarin de massa wordt gekanaliseerd. Hij wijst ook op de gelijktijdige noodzaak van uitbreiding van het juridisch-politieke veld in de vorm van toenemende volksonderzoeken, registraties, vermenigvuldiging van private bewakingsdiensten etc.^{47b}.

Hoewel niet direct gevat onder de term 'verdubbeling van het staatsapparaat' lijkt ook de gewijzigde vorm van representatie van belangen daaronder te vallen. Waar het parlementair democratische systeem politiek beleid voort liet komen uit de confrontatie van administratie, regering, vertegenwoordigers en partijen en bonden, met daarin *als centrale figuur de 'lobby'*,

⁴⁶ *L'Etat*, o.c., 260/1. Overigens kan dit sterker opgaan voor de Franse situatie dan hier. Men zou ook kunnen denken in termen van functieverhuizing tussen ministeries, bv. versterking van Binnenlandse Zaken.

⁴⁷ *L'Etat*, o.c., 233.

^{47a} *Monopolville*, o.c., 428 ff.

^{47b} *L'Etat*, o.c., 207. Positieve invloed van Foucault is hier merkbaar.

daar zien we in de autoritaire staatsvorm de directe en indirecte banden tussen 'volks'vertegenwoordigers en het administratieve apparaat verbroken worden. Tegelijk krijgt de heersende fractie(s) van de bourgeoisie *direct toegang* tot de administratie via genoemde verdubbeling van de staat. Dit krijgt hier de vorm van allerlei (inter-) ministeriële commissies, adviesraden, werkgroepen etc., waarmee *een niet direct als 'staat' zichtbaar niveau* ontstaat in met name de sfeer van het uitvoerend beleid, waar staatspolitiek wordt ontwikkeld waarvan deze organen tegelijkertijd medeacteurs zijn. Het is hier, dat kapitaalsbelangen zich met beleid verbinden, en niet meer via het parlement⁴⁸. Op deze wijze wordt eveneens de traditionele hiërarchie der ambtenaren kortgesloten. Begrijpelijk kan de legitimatie van deze hele gang van zaken niet meer plaatsvinden in het kader van een juridische ideologie. Ze wordt toenemend geformuleerd door de uitvoerende macht zelf, en wel in termen van 'technologische vooruitgang en innovatie', de 'vereisten van de industriële ontwikkeling' etc., hetgeen *de verschuiving van een juridische ideologie naar een door technocratie gedomineerde ideologie* met zich meebrengt⁴⁹.

Deze autoritaire staatsvorm functioneert in groeiende mate door middel van het staatsgeheim, waarmee het parlementair democratisch principe van 'openbaarheid' in betekenis wordt gereduceerd. De bijbehorende 'lekken', en de betekenis van 'inside information' vormen de logische consequentie van een staatsapparaat waarvan de afzonderlijke elementen een eigen interne logica volgen, die afhangt van hun specifieke inzet. Vanuit die zelfde tegenstrijdigheid kan men ook tot een begrip komen van hetgeen ideologisch meestal wordt gevat in termen van 'obstructie van de regering door de bureaucratie'. Het gaat in dat geval om de in het staatsapparaat verankerde antagonismen die traagheid en blokkeringen onvermijdelijk maken, en zeker niet om zo iets als 'pervertering' van de administratie, noch om een of andere algemene bureaucratistische ontwikkelingswet zoals bv. Max Weber meende. Het gaat om de structurele signatuur van het burgerlijk staatsapparaat in haar fase van het autoritair etatisme. Daartoe horen eveneens de tendens

⁴⁸ *L'État*, o.c., 249 f. Dit is niet opeens een these betreffende het staatsmonopolistische kapitalisme: de staat omvat méér dan deze verdubbeling en is in haar complexe structuur uitdrukking van de maatschappelijke tegenstellingen.

⁴⁹ Er is sprake van een verschuiving van een dominante juridische ideologie naar een dominante technocratische ideologie. Cf. Poulantzas, *Politische Macht*, o.c., 217; *Klassen*, o.c., 151. Dit betekent een toenemende druk op de ideologische formatie van juristen die nog gekenmerkt wordt door de *juridische* problematiek van de 'moderne staat'.

tot politieke en financiële centralisering van de staat, bij gelijktijdige technisch-administratieve decentralisering⁵⁰. Te denken valt bv. aan centraal geregelde uitkerings- en subsidie-regelingen, die qua uitvoering worden overgelaten aan de lagere organen.

11. DE 'EXTERNE VIJAND' ALS STRUCTUREEL VEREISTE

De centrale hypothese in de theorie van het autoritair etatisme is, dat mét behoud van de democratische en parlementaire representerende formalismen, een groeiende distantie van de overheerste massa ten opzichte van het feitelijk bestuur van de maatschappij in structurele zin wordt bewerkt. Gewezen werd al op het groeiende verzet, de toenemende directheid van de confrontatie tussen staatsapparaten en afgezonderde delen van de massa, en het uitsluiten van zeer bepaalde lagen van het politieke beheer van hun bestaan in wat voor vorm ook. Van groot belang leek ook het feit dat de klassieke band tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie op de tocht is komen te staan met een daaruit voortvloeiende mogelijkheid van een klassenbondgenootschap tussen arbeidersklasse en klein-bourgeoisie^{50a}. Daarmee is het burgerlijk Hegemoniale vraagstuk aanzienlijk verscherpt. Want een legitimatie van de staat door zichzelf op basis van 'technische' of 'industriële' vereisten lijkt bij openlijk gepraktiseerd particularisme en een afkalven van de 'sociale politiek' niet volkomen gegarandeerd⁵¹. Het is in die zin dat Poulantzas over de vorming van het autoritair etatisme spreekt in termen van een proces van gelijktijdige versterking/verzwakking van de burgerlijke staat: het autoritair worden is van dit dubbelproces de noodzakelijke uitdrukking. Daarmee - zo wil ik deze gedachtengang uitwerken - lijkt de produktie van een 'externe vijand' te zijn geworden tot een structureel vereiste van deze opkomende staatsvorm, op grond van de tegenstellingen waarvan ze de condensering vormt. Zonder deze

⁵⁰ *L'État*, o.c., 253/5. Vergelijk ook Poulantzas' teksten in TEU 23, en Castells' *Monopolville*, waarin geschreven wordt in termen van een hiërarchische structuur van administratief-rechtelijk vastgelegde financiële en inhoudelijke competenties der apparaten.

^{50a} Het is nuttig te benadrukken dat zo'n klassenbondgenootschap niet functioneert in termen van ideeën of personen, maar via politieke en ideologische organisatievormen - met name de partijvorm -.

⁵¹ *L'État*, o.c., 263.

'externe vijand' loopt de staat gevaar voor eigen overleven, en loopt daarmee de reproductie der maatschappelijke produktieverhoudingen gevaar. Opgemerkt moet worden dat elke staat-onderdruk een boeman nodig heeft ter bevordering van de binnenlandse eenheid. Die functie werd in de periode van de Keynesiaanse welvaarts- of verzorgingsstaat, en nu ook nog wel, verzorgd door het 'totalitaire communisme' te plaatsen tegenover het 'vrije westen', inclusief enkele decennia 'vreedzame coëxistentie'. Opvallend echter bij een autoritaire staat is m.i. de produktie van een 'externe vijand in eigen huis'. Het behoort tot de signatuur van de 'heersende massapartijvorm' dat haar functie vervuld kan worden door wisselende coalities van individuele politieke partijen. Dat impliceert echter dat er niet zo zeer tegenover andere krachten wordt geopponeerd, die binnen de politieke orde een werkelijk positief alternatief kunnen bieden, maar meer tegenover 'de ander', die door dit systeem daarmee wordt geproduceerd als het revolutionaire dan wel rust- en ordeversturende gevaar überhaupt. 'De ander' wordt geproduceerd als 'externe vijand' binnen eigen grenzen, grenzen in zowel geografische als politieke zin⁵².

De autoritaire staat functioneert dus via een politiek systeem waarbinnen de politieke partijen hun functie van representatie van specifieke deelbelangen verliezen, en waarin ze in wisselende coalities samen de reproductie der ideologische en politieke verhoudingen voor hun rekening nemen. Naarmate op grond van de maatschappelijke strijd en de gecombineerde ideologische en economische crisis in de verhouding tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie de reproductie van dit systeem wordt bedreigd door een mogelijk bondgenootschap tussen klein-bourgeoisie en arbeidersklasse (met een hernieuwde nadruk op representatie van belangen binnen het nog functionerend parlementaire systeem), wordt de produktie van een 'externe vijand' van meer permanente, georganiseerde en potentieel gewelddadige aard een structureel vereiste. Het is vanuit die gedachtengang dat de militarisering van de politie, de verbreiding van gewelddadig optreden door de staat, en de politionalisering van het leger begrepen moeten worden^{52a}.

⁵² L'État, o.c., 263. Het gaat bij de 'externe vijand' in de meest extreme zin om het ideologisch principe persé: het voor de menselijke soort kenmerkende bewustzijn van subjectiviteit ten opzichte van een verondersteld uiterlijke objectiviteit, een verhouding ook tussen 'subject' en 'Subject'. Cf. noot 8b.

^{52a} Men treft vaak een verzelfstandigde beschrijving van toenemend staatsgeweld en haar militarisering aan. Bv. De Groene, 7 oktober 1981. Het gaat dan om beschrijving van geweld als een technisch omvangrijker wordend middel. De juridische ingang overheerst in zo'n geval: denken in termen van competentie, overschrijding, etc., los van de staatsvorm.

Tegelijk komt de vraag op, wat voor elke concrete staat het specifieke rekruteringsveld is voor deze 'externe vijand'.

Het is vanuit dit perspectief dat de scheiding begrepen moet worden, die wordt aangebracht tussen degenen die 'binnen' en degenen die 'buiten de wet' verkeren. Direct daarmee in verband te staan lijkt ook de voor de autoritaire staat kenmerkende vorm van *particularisering van het juridische zelf*: hoe kan men anders begrijpen hoe in toenemende mate sprake is van aanhouding en inhechtenisneming op grond van veronderstelde 'intenties'. De 'methode-Valken', de snuffelpraktijken binnen het kader van de Berufsverbote⁵³, überhaupt het opeens opduiken van de categorie van de 'sympathisant' - dat alles hoort in dit verband thuis. Het gaat feitelijk om een proces van criminalisering van politieke standpunten, en om wijzigingen in de definitie van het politiek delict⁵⁴. Het lijkt in elk geval niet te ver te gaan om vast te stellen dat de koppeling van ideologisch technocratische aan de produktie van een 'externe vijand' in Italië en de BRD, compleet met de mediaproduktie van geweldsangst, een bepaalde consolidatie van het autoritair etatisme heeft bewerkt.

⁵³ Cf. Abendroth, *Het probleem van het beroepsverbod in de BRD*, Recht en Kritiek, 1/1976.

⁵⁴ *L'État*, o.c., 244. Nogmaals moet worden opgemerkt dat illegaliteit van staatswege in de staatsvorm zelf is ingeschreven. Dat varieert van 'wetslacunes' tot en met ingecalculeerde overschrijdingen van de regels door de staat. *L'État*, o.c., 93. In de autoritaire staat lijkt dit geformaliseerd te worden, met een begeleidende generalisering van het 'staatsraison'. De staat produceert ook haar eigen tegenstanders, en de eigen kansen op overschrijding: vergelijk bv. het bewust invoeren van een nieuw politiepistool waarvan vaststaat dat 'ongelukken' sneller en fataler zullen ontstaan. Cf. *Bevrijding*, no. 12, 6.

III

12. EEN HYPOTHESE

Als de kapitalistische staat niet kan worden begrepen als 'hoedster van het algemeen belang', met als geprivilegieerd instrument het regel-producerend en regel-handhavend apparaat, dan kan men zich afvragen of die kritiek niet, méér toegespitst, op de 'planning' door de kapitalistische staat kan worden gericht. *Planning van maatschappelijke voorzieningen* omvat het complex van, via wetgeving vastgelegde kanalen, inhoudelijke formulering van de plandoelen én de plan-technische uitvoering. Onderzoek leert dat er op velerlei terrein steeds weer sprake is van een 'gat' tussen plandoel en planrealisering, en zeer in het bijzonder is dat het geval op het terrein van de *planning van de volkshuisvesting*. Dit 'gat' staat in direct verband met het toenemend onvermogen van de staat tot algemene interventies, en met het ad hoc karakter daarvan, en tevens met het principiële onvermogen van de staat tot directe interventie in de sfeer van het privaat kapitaal (par. 8). Vaststaat dat in de fase van de 'verzorgingsstaat' de koppeling van publiekrechtelijke aan privaatrechtelijke elementen een rol is gaan spelen bij de produktie van deze maatschappelijke voorzieningen, terwijl onder bepaalde voorwaarden de burgerlijke staat bepaalde produktietaken heeft overgenomen van het privaat kapitaal. Niettemin blijft onder voorwaarde van overheersing van de kapitalistische produktiewijze vastliggen dat de staat kan inperken, reguleren, en, eventueel iets sturen, maar zeker niet direct kapitaalsinitiatief kan oproepen.

Men kan aan Keynes de puntige formulering overlaten: aan één touwtje kan men wel trekken, maar er mee duwen gaat niet.

Ten aanzien van het terrein van de volkshuisvesting kan de vraag gesteld worden in hoeverre het vasthouden aan meer omvattende planningsprocedures, en de uitbreiding van gemeentelijke en provinciale planapparaten, bij een *gelijktijdig* 'falen' van hun planning in de vorm van de genoemde 'gaten', niet verwijst naar

een andere dan zuiver 'technische' functie van deze planning. Anders geformuleerd: vervult het stedelijke planningsapparaat van de gemeenten, dat zich bezighoudt met een toch essentieel onderdeel van de reproductie van de arbeidskracht, niet eerder een *politieke en/of ideologische, dan een plantechische functie?*⁵⁵. Deze vraag zou ik op grond van het voorafgaande willen toespitsen: *vervult de stedelijke planning misschien een bijzondere rol bij de vestiging van de autoritaire staat, in met name Nederland?* Als belangrijk onderdeel van de argumentatie voor zo'n stelling zou aangetoond moeten worden dat de wijze waarop de planning van de volkshuisvesting in de afgelopen tien à vijftien jaar heeft gefunctioneerd, een systematische distantiëring van bevolking en bestuur met zich mee heeft gebracht. Ik ga er daarbij op grond van voorgaande overwegingen vanuit dat deze distantie tussen massa en bestuur één der essentiële structuurkenmerken van het autoritair etatisme is. Tegelijk wordt daarmee duidelijk dat het volgende een eerste empirische aanzet betreft, en geen complete 'bewijsvoering'.

Voordat ik hierop verder in ga wil ik nog een *opmerking over terminologie en begrippen* maken. Meestal wordt onder de term '*planning*' uitsluitend de inhoudelijke planning van voorzieningen verstaan. *Participatie* wordt dan als iets anders opgevat - meer in termen van realisering of uitbreiding van de democratie, of als een soort inperking van de bureaucratische macht van de staat. Het lijkt echter, gezien hetgeen volgt, beter om de term '*planning*' betrekking te laten hebben op een *complex dat tenminste twee elementen omvat: planning-van-de-voorzieningen én planning-van-de-democratie*.

*Misschien is het niet te veel gezegd wanneer ik het autoritair etatisme opvat als bij uitstek gekenmerkt door deze *planning-van-de-democratie**^{55a}. Deze terminologie is ook daarom logisch omdat ze beter tot uitdrukking brengt dat het bij de transformatie van de staatsvorm in een autoritair etatisme niet uitsluitend om versterking van de staat gaat, maar tevens om verzwakking (par. 11).

⁵⁵ Cf. Castells, *La fonction sociale de la planification urbaine*, in: *Recherches sociologiques, espace et théorie, sociologie*, Vol. VI, no. 3, 1975. Voor een uiteenzetting over het verband tussen de begrippen 'het stedelijke' en 'reproductie van de arbeidskracht'. Cf. Sierksma, *De materialistische stadsanalyse van Manuel Castells*, (deel II).

^{55a} *planning van de democratie als noodzakelijk pendant van inhoudelijke planning van voorzieningen door de staat, omvat het geheel van publiekrechtelijk, of formeel georganiseerde kanalen, door middel waarvan staatsapparaten het beleid kunnen legitimeren, welke uitdrukkelijk naast of 'op' de parlementaire vormen van representatie van belangen functioneren.*

De 'geplande democratie' verwijst naar dit spanningsveld. De *verbinding* van de produktie van een 'externe vijand' (par. 17/8), het gaan functioneren van de partijvorm van de 'heersende massapartij', *en* het gaan functioneren van een reeks 'sociale tegenbewegingen', zoals sociaal-cultureel werk, huurdersverenigingen van staats- of bedrijfswege, opvangorganen voor 'gastarbeiders' etc. (par. 10), impliceert de *permanente gespletenheid van een maatschappelijk proces dat marginale posities tegelijk wil uitsluiten en insluiten in de 'samenleving'*^{55b}. *Participatie als geplande democratie is volgens deze analyse noch een neutrale uitbreiding van de democratie, noch een simpele fopspeen zoals veel critici willen.* Het lijkt er eerder op dat participatie en stedelijke planning in hun gedermineerde verbinding een zeer reëel politiek effect hebben op de verhouding tussen bevolking en politiek bestuur.

13. PLANNING VAN DE VOLKSHUISVESTING EN STEDELIJKE PLANDOCUMENTEN

De planning van de volkshuisvesting op gemeentelijk niveau kan gezien worden als geheel van de volgende *elementen*. Centraal staat de gemeente, het laagste niveau van het gedecentraliseerde staatsapparaat. Officieel luidt haar taak het 'behartigen van het algemeen belang naar eigen inzicht'⁵⁶. De gemeente is geen deel van de 'centrale overheid', d.w.z. van het 'politieke staatsapparaat', maar is als deel van de staat in uitgebreide zin aan haar toezicht onderworpen^{56a}. Het tweede element wordt gevormd door de administratief-rechtelijke kanalen en procedures door middel waarvan dit 'eigen inzicht' kan worden gerealiseerd. Zoals zal blijken levert de verbinding van deze twee elementen reeds een specifieke scheiding op van massa en politiek bestuur. In de derde plaats is er sprake van een complex geheel van door de centrale staat ingestelde subsidieregelingen die de toegang tot de 'consumptie' van huisvesting mede bepalen, zoals locatiesubsidies, individuele huur-subsidies etc. De gemeente zelf heeft op de toegang invloed via

^{55b} De produktie van een 'externe vijand' verwijst evenals de opkomst van statelijke 'sociale tegenbewegingen' op een toespitsing van het probleem van legitimatie van staatsbeleid, - op de verzwakking van de staat -. Cf. ook Lämpfle, *Zum Legitimationsproblem politischer Herrschaft in der kapitalistischen Gesellschaft*, 1976.

⁵⁶ Cf. Bakels, o.c., 57. Ik laat het decentraliserings-/centraliseringsvraagstuk ter zijde, in het besef dat het de onderzoeksproblematiek waar de tekst over gaat zeker betreft.

haar distributieregelingen. Het vierde element betreft de financiële afhankelijkheid der gemeenten van de centrale overheid of van de provincie waar het gaat om financiering van delen van de bouw, hetgeen er in samenhang met de genoemde punten voor zorgdraagt, dat het 'eigen inzicht' weinig gezicht zal kunnen krijgen. Formeel maken de lagere staatsniveaus geen deel uit van het politieke staatsapparaat (of centrale overheid), maar tengevolge van de groeiende restricties van het 'eigen' beleid der gemeenten zou men kunnen zeggen dat ze er reëel deel van zijn gaan uitmaken. De gemeente is autonoom, in die zin dat B. en W. een uitvoerende taak hebben. Maar de constructie van het zelfbestuur impliceert tegelijk een vorm van verplichting van de gemeente t.o.v. de centrale overheid. Tevens moet vermeld worden dat de Wethouders deel uitmaken van de raad, maar dat de Burgemeester wordt benoemd, terwijl over hém de belangrijkste bevoegdheden lopen.

Wat nu opvalt is dat in de afgelopen tien à vijftien jaar *een wassende stroom van stedelijke documenten* is geproduceerd, door gemeenten en andere staatsniveaus. Deze stedelijke documenten hebben betrekking op de veronderstelde planning van de voorzieningen die een functie hebben in de collectieve reproductie van de arbeidskracht⁵⁷. Tot die collectieve reproductie van de arbeidskracht behoren huisvesting, scholing, verkeersfaciliteiten, transport, medische voorzieningen, winkelcentra in termen van locatie, etc. Binnen dit complex lijkt de volkshuisvesting een centrale plaats in te nemen, mede omdat huisvesting een veelal doorslaggevend effect heeft op de regulering van de arbeidsmigratie. Deze *stedelijke planningsdocumenten* dienen goed onderscheiden te worden van de *uitvoeringsplannen*, die betrekking hebben op het concreet 'invullen' van onderdelen van de stedelijke plannen. Deze onderscheiding is van belang omdat doorgaans deze verschillende soorten documenten door onderscheiden onderdelen of diensten van het gemeentelijk apparaat worden geproduceerd dan wel verwerkt. Ook de kanalen waardoor heen de verschillende soorten documenten circuleren verschillen: de stedelijke planningsdocumenten vervullen hun voornaamste rol in de verhouding tussen B. en W. en de gemeenteraad⁵⁸. Uitvoeringsplannen komen meestal nooit direct terecht in de organen van de volksvertegenwoordiging. Tenslotte is er sprake van een opvallende groei van het aantal, de soort, en de 'bemaning' der verschillende diensten - zeker tot voor kort.

^{56a} Althusser noemt het geheel van het staatshoofd, de regering en het administratieve apparaat 'het politieke staatsapparaat', begrepen als deel van het (repressieve) staatsapparaat. Daarnaast wordt het 'politiek-ideologische staatsapparaat' onderscheiden. Cf. *Anmerkung über die ideologischen Staatsapparate (ISA)*, 1976, 158/9. Het politiek staatsapparaat zou de beste naam zijn voor 'centrale overheid'. Ik gebruik niettemin om praktische redenen de laatste term.

14. TOETSING VAN DE HYPOTHESE

Wanneer men het cynisch wenst te formuleren kan vastgesteld worden dat deze indrukwekkende groei van de stedelijke planning niet opzienbarend heeft bijgedragen tot de interne samenhang, de kwaliteit en de democratische verdeling van de collectieve voorzieningen. De discrepantie tussen stedelijk plan en realisering lijkt vaak eerder groter geworden. In een *onderzoek in Capelle a/d IJssel* gaat Wigmans na hoe de verschillende planningsonderdelen zich verhouden bij het plannen van een stadsuitbreiding⁵⁹. Afgezien van het constateren van al eerder gesignaleerde verschijnselen zoals het niet opgenomen zijn van percentages en locatie der woningwoningen komt hij tot een *verbluffende conclusie*. Deze luidt dat bij de

⁵⁷ Het lijkt zinvol om Castells' definitie van collectieve consumptie te handhaven: hij laat het begrip betrekking hebben op het vermaatschappelijke proces van productie en beheer, en zeer uitdrukkelijk niet op het collectieve of individuele verbruik van de consumptiemiddelen. Cf. *Krisis van de staat etc.*, o.c., 762. Het bezwaar ertegen van Siljee, als zou daarmee alle consumptie 'collectief' zijn, lijkt niet terecht. Enerzijds klopt dit niet, anderzijds is de tendens tot collectief worden van de consumptiemiddelen de eenvoudige uitdrukking van de algemene tendens tot vermaatschappelijking van productie én consumptie onder kapitalistische voorwaarden. Cf. voor Siljees kritiek, *Huisvesting een theoretische plaatsbepaling*, in: *Raderwerk*, DUP, 1981, 78/80. Siljee spreekt over collectieve consumptie in termen van de statelijke bepaling van de toegang tot toeëigening van voorzieningen. Het probleem is echter in termen van een onderzoeksvraag: onder wat voor voorwaarden is er sprake van een verstatelijking *dan wel* ontstatelijking van de collectieve consumptie? Verstatelijking is begripsmatig specifiek dan 'collectief' of 'vermaatschappelijking'.

⁵⁸ Eén soort document kan meer *plantypen* omvatten, en doet dat doorgaans ook, met dominantie van het ene over de andere typen. De typen verwijzen naar elementen van uitvoering, financiering, etc. Het stedelijke plandocument wordt gedomineerd door de ideologisch-politieke functie van integratie van stedelijke reproductiefuncties binnen één ontwerp. Vergelijk voor deze onderzoekingsgang deel II, met name het slot.

⁵⁹ *Onderzoek naar het stedelijk planningsproces Capelle a/d IJssel*, 1980. Afstudeerrapport, deel II, G. Wigmans, Vergelijk ook: *Het Stedelijk Plan*, G. Wigmans, 1982, DUP, TH-Delft. Voor onderzoek naar een tweede Capelse wijk, cf. Bolte, *Deelstudie Oostgarde*, 1979, ongepubliceerd, Delft.

planning/uitvoering van de wijk 'Schollebaar' de veronderstelde relatie tussen plandoel (gerealiseerde wijk) en planmiddel (het bestemmingsplan) radicaal blijkt te zijn omgekeerd. Pas wanneer grote delen van de wijk al zijn néérgezet vindt de uiteindelijke goedkeuring van het bestemmingsplan plaats. Wanneer tijdens dit planningsproces door het Openbaar Lichaam Rijnmond kritiek wordt geleverd op deze gang van zaken, op grond van het feit dat 'voorzover er wel regels als bedoeld in het besluit op de ruimtelijke ordening zijn opgenomen' deze tengevolge van afwijkingen en uitzonderingen 'hun waarde als vaste lijnen waarlangs het plan zich zal ontwikkelen' hebben verloren -, dan antwoordt de gemeente simpelweg dat men slechts middelen hanteert die door de wet geboden zijn. Ook in een studie over een andere wijk, 'Oostgaarde', bleek dat vrijwel het hele plan werd uitgevoerd met gebruik van artikel 19 van de Wet Ruimtelijke Ordening en artikel 51, lid 8 van de Woningwet⁶⁰. Ook hier bleken minimalisering en een slechte locatie van de woningwetwoningen regel.

Zo blijkt er regelmatig tijdens de behandeling van stedelijke documenten door de gemeenteraad een reeks intenties te worden vastgelegd betreffende de aard der bebouwing, waarvan vervolgens tijdens het proces van realisering wordt afgeweken. Vervolgens wordt het eindresultaat als 'bestemmingsplan-post-hoc' vastgelegd en goedgekeurd. De scheiding tussen bevolking en bestuur lijkt in deze situatie maximaal, en verwijst direct naar onze problematiek. De kern van deze procedure lijkt gelegen in het feit dat, hoewel een bestemmingsplan financieel sluitend dient te zijn, de 'parlementaire' behandeling en de plaatsing ervan in de planningsdocumenten niet consistent is. De financiering blijft zeer globaal (verwijzing naar subsidieregelingen, globale verdeling van woningtypen in een exploitatie-opzet), en blijkt tenslotte gratis als via wijzigingen, die precies deze globale verwijzingen betreffen, van het plan niets heel blijft.

* De goedkeuring achteraf impliceert in wezen ook de acceptatie van de feitelijke financiering, en daarmee van de gewijzigde verdeling van woningtypen, - doorgaans ten koste van de sector woning-

⁶⁰ Artikel 19 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening spreekt van een vrijstellingsbevoegdheid van B. en W., mits een verklaring van geen bezwaar is verkregen van Gedeputeerde Staten. Artikel 50, lid 8 van de Woningwet betreft het verlengen van een bouwvergunning, ook als er geen bestemmingsplan gereed is, mits er niet sprake is van strijdigheid met het voorgenomen plan, en de inspecteur ruimtelijke ordening die óók bij het vorige artikel meespeelt, is gehoord. Zie verder de wijziging van de WRO, december 1977, waarbij wordt voorgesteld te werken met een 'algemene verklaring van geen bezwaar' onder bepaalde voorwaarden. Dit als reactie op de kritiek op de gesignaleerde afwijkingsplanning!

wetbouw. Het wordt zo begrijpelijk dat onderzoekers tot de conclusie komen dat *het globale bestemmingsplan* inhoudelijk niet de functie van een stadsontwerp vervult, maar eerder die van politiek-juridische ordening van het proces van onderhandelingen over de uitbreidingen en afwijkingen. *Het gedetailleerde bestemmingsplan* vormt zo tenslotte de legitimering van het feitelijke onderhandelingsproces⁶¹. Dit alles is natuurlijk niet het gevolg van snode intenties van B. en W. en van de Diensten om de arbeiders en de lager betaalde lagen van de nieuwe klein-bourgeoisie een loer te draaien. Het gaat om de vraag naar *de structureel bepaalde bestuursruimte van het apparaat*, en die is uiterst beperkt onder de geschetste voorwaarden.

Dat uiteindelijk de gemeente in een ondergeschikte onderhandelingspositie aan tafel moet gaan zitten met de particuliere bouwbedrijven betekent dan ook niet dat de 'economische factor' overheerst in de volkshuisvestingscyclus. Zonder twijfel wordt het uiteindelijke kader ervan gevormd door de vrije ondernemingswijze productie. Maar de 'oneerlijke' verhouding tussen gemeentelijk bestuur en bedrijven wordt wezenlijk bepaald door de plaats en de functie die de gemeente is toegewezen in de financiële en juridische competentiesfeer, - binnen de structuur van het staatsapparaat. Het steeds weer niet 'halen' van de plandoelen, en de wijziging ervan niet alleen ten nadele van de 'laagstbetaalden', maar in het bijzonder ten nadele van specifieke lagen daarbinnen zoals jongeren en alleenstaanden, kan men niet verklaren vanuit een abstract geformuleerd 'marktmechanisme'. Het gaat om het effect van de *politiek-economische* structuur van het staatsapparaat, en met name van de veranderde processen van centralisering-als-decentralisering binnen die structuur.

15. RECHTSZEKERHEID EN FLEXIBILITEIT

In aansluiting op het voorgaande betreffende de afwijkingsartikelen kan de vraag gesteld worden waarvoor *het juridisch betoog over 'de spanning tussen rechtszekerheid en flexibiliteit'* precies staat. Het probleem betreft het vinden van een evenwicht tussen

⁶¹ Bolte/Meijer, *Lezing*, mei 1981, opgenomen in: *Ontwerp en Utopie*, 1982, Bouwkunde, Delft, stelling 19/20. Zij beschouwen dit als basis voor het teloor gaan van de specifieke stedenbouwkundige inbreng, en de steeds sterkere bezetting van de planapparaten door sociale wetenschappers. Zie ook van beide auteurs: *Van Berlage tot Bijlmer*, SUN 1981.

rechtszekerheid enerzijds, en de 'noodzaak' van marges voor de administratie bij het voeren van beleid anderzijds, mede voortkomend uit tijdsproblemen, gebrek aan bureaucratische soepelheid, het onvermogen om en detail plannen te maken, etc.

Men zou kunnen zeggen dat het dan eerder om sociale zekerheid of 'beleidszekerheid' gaat aan de kant van de bevolking, en meer om rechtszekerheid aan de kant van gedupeerde projectontwikkelaars en dergelijke (bv. Okura in Amsterdam). Juist echter het feit dat de 'gedupeerde bevolking' feitelijk geen werkelijke gelegenheid heeft om in beroep te gaan tegen het *eindresultaat* in tegenstelling tot zo'n projectontwikkelaar geeft de term 'rechtszekerheid' haar functionele gebruikswaarde.

Hoe dit terminologisch ook ligt, onderzoek wijst in elk geval uit dat het gebruik van de genoemde afwijkingsartikelen ruim verspreid is. Zo heeft men zich afgevraagd of dit niet kon worden gereduceerd via planning met behulp van *artikel 11 van genoemde Wet op de Ruimtelijke Ordening*⁶². Onderzoek toonde echter aan dat in een Leidse planningsprocedure waarbinnen juist artikel 11 ruimschoots was gehanteerd niettemin een omvangrijk beroep werd gedaan op artikel 19⁶³. Men zou vast kunnen stellen dat de rechtszekerheid die in ons systeem in belangrijke mate ontleend wordt aan geschreven recht op het terrein van de volkshuisvesting beperkt is. Mét behoud van dit principe wordt toch systematische afwijking ingebouwd en gehanteerd. Niettemin produceert de constructie van volkshuisvestingsplanning op basis van volksvertegenwoordigende organen het ideologische effect van die rechtszekerheid, c.q. beleidszekerheid. De feitelijke gang van zaken lijkt echter de term 'planning' eenvoudig tussen aanhalingstekentjes te plaatsen. Daarbij komt dan nog het feit dat tengevolge van de politiek-economische klem waarin het gemeentelijk bestuur zit, deze er soms niet in slaagt om binnen wettelijke termijnen volgende op het Voorbereidingsbesluit (ten opzichte waarvan de afwijkingen tenminste dienen te worden beoordeeld) te komen tot een Bestemmingsplan. Dan volgt voor de bevolking een nieuwe juridisch-politieke sanctie in de vorm van de *juridische 'minuut'* waarin tussen het vervallen van het oude besluit en het nieuw in te stellen Voorbereidingsbesluit de beschermende werking ervan eenvoudig wegvalt. Particuliere bouwaanvragen dienen dan te worden gehonoreerd⁶⁴.

⁶² Het betreffende artikel specificieert voorschriften voor de binnen het plan te hanteren kaarten.

⁶³ Brackel en Raven, *Middels artikel 19 afwijken van het bestemmingsplan*, Delft VSSD, 1977. Zie verder noot 43.

⁶⁴ Cf. Lodeizen, *De functie van staat en recht in de praktijk van de stadsvernieuwing*, in: *Recht en Kritiek* 2/1980. Opgemerkt kan worden dat het bestemmingsplan een regelend karakter heeft: het bindt weliswaar burgers én overheid, maar impliceert geen plicht tot uitvoering. Cf. Adriaansens en Fortgens, *Volkshuisvestingsrecht*, 1978, 51.

6. PLANNING VAN DE DEMOCRATIE

Alvorens terug te keren tot het probleem van de verhouding tussen autoritaire staat, volkshuisvesting en de produktie van een 'externe vijand' wordt nog kort aandacht besteed aan de planning van de democratie als inleiding daarop. In tegenstelling tot het terrein van de inhoudelijke planning van de volkshuisvesting is hier zeer *weinig onderzoeksmateriaal*. Men moet het hier stellen met 'berichten uit de samenleving' en 'informed guesses'.

Door de centrale overheid wettelijk gegarandeerde *inspraakprocedures* ontbreken. Er zijn weliswaar gemeenten die zelf inspraakverordeningen tot stand hebben gebracht, zoals het geval is in Rotterdam, maar in een stad als Amsterdam is dat niet het geval⁶⁵. Wat wel via de wet geregeld is zijn bepaalde *bezwarenprocedures*, die duidelijk minder invloed op het gebeuren voor de bevolking garanderen. Tevens zien we dat zowel de centrale overheid als de lagere staatsniveaus los van de wettelijke regeling gebruik maken van ad hoc georganiseerde inspraakvormen. Men kan hierbij denken aan voorbeelden als de 'kamerbrede' energiediscussie onder ons volk, en in het bijzonder ook aan inspraakvormen betreffende de gemeentelijke, stedelijke ontwikkelingen. Centraal in deze 'participatie' van de bevolking in het beleid is de rol van de projectgroepen of *projectorganisaties* die de directe verbinding tussen bevolking en bestuur vormen. Maar deelname van de bevolking in directe zin is daarin nog uitzondering^{65a}. Een ding valt onmiddellijk op: deelname van 'bewoners' in de participatieprocedures vooronderstelt zowel kennis van de wet als van de inhoudelijke problemen, en dat betekent dat de inwoners steeds de tendens vertonen speelbal te worden in een procedure die wordt gerund door adviserende specialisten en de vertegenwoordigers van het 'apparaat'. Tegen deze achtergrond wordt de betekenis pas goed duidelijk van de eerder geschetste ruime 'interpretatiemogelijkheid' voor de gemeentelijke instanties waar het de volkshuisvestingsplanning betreft. Tegelijkertijd is de voortgang van de invulling daarvan afhankelijk van directe economische ontwikkelingen waarbij bv. rentestand en

⁶⁵ Lodeizen, o.c., 186.

^{65a} Onderzoek is hier van groot belang. Met name op punten van de verschuivende aanwezigheid van diensten in de projectorganisaties, de verantwoordelijkheid waar ze onder vallen (portefeuille), de aanwezigheid er binnen van bewoners, de vraag of projectorganisaties goed functioneren, en of dat het geval is juist in probleemloze plansituaties of omgekeerd, de verhouding tussen kraakbeweging, projectorganisatie en het onderscheid in typische stadsvernieuwingsituaties en andere situaties etc. Aan de Afdeling der Bouwkunde te Delft is men op het moment bezig met inventarisering, en onderzoek wordt gepland.

het 'inzakken' van de bouwmarkt nauw samenhangen. Wat nu de precieze status van de geplande democratie per gemeente ook is: haar 'democratische effectiviteit' staat of valt met het uitsluiten van juist deze en andere 'factoren'. En die zijn niet uit te sluiten onder voorwaarden van een kapitalistische economie.

In de tweede plaats valt op dat *de participatieprocedures* zich meestal toespitsen op concrete plankwetties, hetgeen nog sterker dan het geval was op het representerende niveau van de gemeenteraad, de organisatorische en financiële samenhang der stedelijke planning buiten de procedure houdt. Terwijl de financieringsproblematiek buiten schot blijft of althans heel summier meespeelt wordt gelijktijdig het ideologische effect van een werkelijke, directe 'relatie tussen de concrete burger en zijn gemeente' geproduceerd als resultaat van de participatieprocedures. Zelfs als die 'relatie' tot stand komt bij afwezigheid van de meerderheid en via de ondersteunende deskundigen. We hebben echter al gezien dat 'de' gemeente feitelijk functioneert als een apparaat met een veelheid van diensten en organen, wier niet persé synchrone interventies bepaald geen eenheid garanderen. In dit verband is het nodig een stap verder te gaan in die constatering. De ontwikkeling van en de verschuiving in taakstelling tussen diensten van het gemeentelijk staatsapparaat kan niet begrepen worden uit een technisch-rationele ontwikkelingslogica - in de zin van: 'een gecompliceerde werkelijkheid vraagt om complicering van de diensten'. Eerder lijkt het er op dat de ontwikkeling van een veelheid van diensten en organen begrepen moet worden vanuit de noodzaak van de staat haar hegemoniale functie te blijven vervullen (par. 3, 8, 10 en 11). Zo wordt niet alleen de arbeidsmarkt maar ook de bevolking als geheel 'gebalkaniseerd', opgesplitst, en wel voornamelijk als effect van juist de opsplitsing in *statelijke deelpolitieken* die onderdelen van de bevolking als 'probleemveld' constitueren en 'behandelen'.

Het volkshuisvestingsvraagstuk wordt zo opgesplitst in deelvragen in termen van 'het probleem van de jongerenhuisvesting', 'het probleem van de huisvesting van gastarbeiders', etc. In die zin valt te verwachten dat ook bij de 'behandeling' van deze statelijk geconstitueerde probleemvelden nieuwe procedures en organen in het leven worden geroepen. In elk geval functioneert de huidige vorm van 'participeren' in de volkshuisvestingsplanning zodanig dat men eerder lijkt te participeren in die participatieprocedures zelf, dan in de planning van de verschillende inzetten^{65b}. Tegelijk lijkt er een tendens te bestaan dat in het begin van inspraakprocedures een brede selectie van de 'bewoners' deelneemt, waarna de participatie later over wordt gelaten aan mensen die bewoner-

^{65b} Deze formulering impliceert geen opvatting van volkomen 'autoreproductie' van participatiemechanismen; cf. noot 28. Het gaat om een zeer reëel ideologisch effect van de procedures, met name de produktie van de notie dat er democratie is, die tegelijk wordt uitgebreid.

deskundige zijn of aan de ondersteunende deskundigen. Voorzover confrontatie plaatsvindt *in de geplande democratie* lijkt het te gaan om een confrontatie tussen mensen die grotendeels deel uitmaken van *de nieuwe klein-bourgeoisie* - zowel aan de 'bewoners'-zijde als aan de kant van het apparaat -, in de vorm van de bezetters van de projectorganisaties⁶⁶. Het gaat hierbij dan vooral om de langer durende procedures waar verschillende inzetten samenkomen, zoals kraakhuizen, stadsvernieuwingsplannen en herhuisvesting. De organiserende activiteiten lijken goeddeels in handen te liggen van deze nieuwe klein-bourgeoisie. Vanuit het perspectief van 'meer directe democratie' of 'uitbreiding van de democratie' zijn zij het die de confrontatie met de ideologisch-repressieve apparatuur van de staat scherp ervaren.

⁶⁶ Vergelijk noot 36c. Men kan hier een kritische kanttekening plaatsen bij het werk van Offe die zich al vroeg met deze problemen in de vorm van 'Bürgerinitiative' bezig hield: cf. een tekst daarover in *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, 1972, 153/169, en ook 123/152 over democratische legitimering van de planning. Hoofdprobleem hierbij is dat uitgegaan wordt van de 'staatsburger' en de ongelijkmatige bevrediging van diens behoeften door de staat, waardoor het specifieke probleem van de verhouding nieuwe klein-bourgeoisie en bourgeoisie wegvalt, hetgeen, zoals hopelijk duidelijk wordt uit dit artikel, cruciaal is.

IV

17. AUTORITAIR ETATISME EN 'EXTERNE VIJAND': HET KRAKEN

Op grond van het voorgaande lijkt de eerder geformuleerde veronderstelling betreffende een samenhang tussen het terrein van de volkshuisvestingsplanning en de opkomst van de autoritaire staat aannemelijk. Ik wil nog iets nader ingaan op die samenhang door na te gaan hoe enkele mechanismen de scheiding tussen bevolking en bestuur nader bewerken. Men kan daarbij uitgaan van een driedeling in gemeente, waaronder begrepen B. en W. plus diensten⁶⁷, de gemeenteraad en de gemeentelijke bevolking. Tussen deze drie elementen bestaan verhoudingen die mét behoud van het representerende formalisme, de overgang naar een autoritaire structuur van de 'democratie' mogelijk maken. Het gaat opnieuw om een korte schets.

Allereerst de relatie tussen 'gemeente' en raad. Hier met name functioneren de genoemde *stedelijke plannen als relais*. Enerzijds is die *functie ideologisch* te noemen, omdat de plannen werken als mechanisme door middel waarvan de verschillende raadsleden en ambtenaren uit de diensten het 'algemeen belang' samen kunnen vorm geven. Deze notie van het 'algemeen belang' blijft op gemeentelijk niveau een belangrijke rol spelen in het autoritair etatisme, vanwege haar compenserende functie voor het toenemend particularisme op het niveau van de centrale overheid. Aan de andere kant is er sprake van een *politieke functie* van de stedelijke documenten: alleen in deze vorm van nota's en bestemmingsplannen is het mogelijk dat de verschillende belangen een onderhandelings- en compromisvorm vinden. Met name de globaliteit, het niet direct verbinden van financiering en inhoudelijke planning, de uitvoeringsflexibi-

⁶⁷ Ik ga even uit van de maatschappelijke politieke functie van B. en W. als eenheid, ook al zijn de wethouders tegelijk gekozen leden van de raad. Onderzoek naar de specifieke functie van de benoemde burgemeester in het autoritair etatisme is zeker de moeite waard.

liteit én het effect van 'eenheid van planning' in de vorm van het stedelijk ontwerp, zijn de voorwaarden voor een compromisvorming op raadsniveau. Het stedelijke plandocument is de volkshuisvestingsvorm van de representatieve democratie. Deze politiek-ideologische, d.w.z. in eerste instantie *niet-technische functie*, van stedelijke plandocumenten is echter niet algemeen te noemen. M.i. vervult ze die functie vooral met betrekking tot het functioneren van de samenhang tussen raad en diensten en tussen de diensten onderling. Ze vormen in die hypothese een essentieel onderdeel van de ideologische formatie van de directe staatsdragers (raadsleden en ambtenaren). De plannen komen immers in hun globale vorm veelal niet onder de bevolking, en het lijkt vooral dáárom dat de participatoire planning van de democratie een noodzakelijk pendant is gaan vormen van deze stedelijke planning als geheel.

Als het voorgaande correct is geformuleerd betekent dit dat het ideologische effect van de stedelijke plandocumenten niet een effect is richting 'de bevolking', maar eerder richting klein-bourgeoisie. Ik kom op die effectiviteit in het volgende terug.

Een groot deel van de gemeentenaren wordt binnen de voorgaande verhouding dus niet democratisch ingeschaald in de stedelijke plan-ideologie. Voor een groot deel van die bevolking wordt echter democratische inschakeling in algemene zin nog steeds vervuld door de link *raad/bevolking*. Daarin functioneren de partijen ideologisch als gedelegeerde representanten van de bevolking, welke haar contact met de vertegenwoordiging ook tot de vierjaarlijkse verkiezingen beperkt houdt. De gemeentelijke politiek wordt gekenmerkt door de gelijktijdige zwakte van contacten tussen vertegenwoordigers en bevolking enerzijds, en de situatie waarin steeds specifieke delen van die bevolking aan de hand van wijkgebonden concrete plannen direct in contact komen met vertegenwoordigers van de gemeente. Daardoor functioneert de notie van algemeen belang ook met name in de eerder behandelde verhouding raad/gemeente, en zien we tengevolge van een toenemende particularisering van gemeentebeleid, en de zwakke verhouding raad/bevolking vooral ook hier de noodzaak voor de gemeente om haar planning direct *zelf* te verkopen.

Omdat, nog sterker dan het geval is bij de legitimatieproblematiek van de centrale overheid, de concrete belangen van wijkbewoners niet zo gemakkelijk met een beroep op algemene technische of industriële 'vereisten' kunnen worden geschaad, wordt het tegenstellige karakter van de geplande democratie begrijpelijk. Daarbij voegt zich het feit dat tengevolge van het globale karakter van de planning van de volkshuisvesting bepaalde groepen uit de boot vallen: de bekende lagen van 'jongeren', 'ouden van dagen', en 'gastarbeiders'. De inzetten per wijk worden nu gebufferd via de participatieprocedures, en precies daarvan kan vastgesteld worden dat het belang van met name *de 'werkende jongeren'* daar niet lijkt te kunnen worden vertegenwoordigd. Tegelijk vallen zij buiten het toewijzingsbeleid. De inzetten van deze min of meer uitgesloten

lagen hebben daarmee geen enkel 'democratisch kanaal' om tot uitdrukking te komen, of het zou moeten gaan om het appèl op de partijen in de raad, maar die verhouding lijkt, gegeven het bovenstaande, gedoemd tot ineffectiviteit. De distantie van deze lagen der bevolking, en met name van die groepen jongeren die in de kraakbeweging meedraaien, slaat om in regelrechte vijandschap tegenover politiek bestuur. Er is, lijkt me, sprake van een *antagonistische distantie*, die een belangrijk element is in het proces van autoritaire staatsvorming. Want het gaat hier om de feitelijke *condensatie van een reeks tegenstellingen in een antagonistische tegenstelling*⁶⁸: complicering en 'balkanisering' van de kwalificatiestructuur van de arbeidskracht, opbraak van het burgerlijk gezin, de produktie van een instantie met de naam 'jeugdwerkloosheid', crisis in het scholingsapparaat, politisering van de energieproblematiek, en een verscherpte crisis in de produktie van volkshuisvesting. Binnen deze condensatie is er sprake van een dominerende rol van de zich wijzigende kwalificatiestructuur van de arbeidskracht met de opkomst van de reeds genoemde 'massa-arbeider'^{68a}. Men kan het ook zo formuleren dat *het rekruteringsveld in termen van 'externe vijand'* vanuit de economische instantie van de maatschappijformatie wordt bepaald. *De werkelijke rekrutering* van die 'externe vijand' uit dit veld vindt plaats onder dominantie van de politieke instantie: en met name vanuit de structurele vereisten van de nieuwe autoritaire staatsvorm. Eerst is er sprake van een staatspolitieke isolering van een deel van de massa-arbeider: 'de werkloze jongeren'. Men bedenke daarbij dat zoiets als 'jeugdwerkloosheid' pas recent als een afzonderlijk door het staatsapparaat te 'behandelen' probleemveld door partijen, vakbonden en staatsorganen is geconstitueerd, en meer

⁶⁸ Het onderscheid tussen een non-antagonistische en een antagonistische tegenstelling ligt daar, waar in het laatste geval verschillende tegenstellingen zodanig met elkaar verbonden raken dat partiële kanalisering en stapsgewijze aanpassing niet mogelijk is. Er is dan sprake van een 'condensatie' van tegenstellingen die door een bepaalde tegenstelling wordt overgedetermineerd, en die kan, maar niet hoeft te voeren tot een 'revolutoinaire explosie'. Cf. Althusser, *Pour Marx*, 1965, 222/3. Wanneer Ingrao spreekt over 'deze gemarginaliseerde wereld' die geen overblijfsel is van het verleden, maar die hoort bij 'het organisch gezicht van de verzorgingsstaat' als uiting van haar begrensdheid, raakt hij eerder de non-antagonistische fase van de marginalisering, in termen van 'tegencultuur'. Juist de opkomst van de autoritaire staat wordt gekenmerkt door antagonistische condensering zoals dit artikel probeert aan te tonen. Cf. Ingrao, *Krisis en vernieuwing van de staat*, in TEU 28, 468.

^{68a} Cf. par. 3, en noot 36a.

in het bijzonder gebeurt dit op gemeentelijk niveau met betrekking tot 'Werkende (of natuurlijk: werkloze) Jongeren' en het terrein van de huisvesting. Nadat specifieke groepen jongeren zijn overgegaan tot het zich toeëigenen van woonruimte waar hun geen privaat-dan wel publiekrechtelijk geregelde kanalen ter beschikking stonden, worden groepen krakers 'witgemaakt' via het alsnog verlenen van al dan niet tijdelijke huurovereenkomsten. Met als consequentie een tweede isolering van krakers die daaronder niet vallen.

De confrontatie van deze kraakbeweging met het geweld van het repressieve staatsapparaat in de vorm van de Mobiele Eenheid ('weg ermee') en tevens de rechterlijke macht, verheft systematisch het politiek antagonisme, begrepen als *antagonisme met betrekking tot de politiek als geïnstitutionaliseerde organisatie persé*^{68b}. Ideologisch keert dit terug in een reductie van 'de' staat op de repressieve geweldsfunctie, waardoor het ideologisch alternatief van 'geweld' óf 'ideologie' wordt gecompleteerd door een even ideologisch alternatief van 'geweld' óf 'politiek'. Politiek en ideologie worden met betrekking tot elkaar kortgesloten en de staat *verschijnt* als geweldsapparaat dat zich ter manipulatie van het volk tévens uitrust met 'ideologische' organen. Het lijkt echter *binnen deze ideologische problematiek* te vallen als men in verband met deze kraakbeweging zou gaan spreken van een 'substitutie van politiek door geweld'. Theoretisch begrepen gaat het bij illegale toeëigening en ook bij gewelddadigheden rond ont-ruimingen, en de eventuele opkomst van direct antistatelijk geweld (politiek terrorisme) niet om iets dat buiten het politieke valt. *Integendeel*: het gaat erom dit geweld te begrijpen als onderdeel van het politieke veld, de politieke instantie in een maatschappij-formatie, en dus: *geweld als specifieke vorm van politiek* op te vatten^{68c}. Het lijkt erop dat dit 'politiek antagonisme' dat ook reeds werd geproduceerd in het veld van de energiestrijd, en wordt gesystematiseerd in dat van de volkshuisvesting, de grondslag vormt voor de mogelijke opkomst van gewelddadig 'anarchisme' (zie par. 18).

In een maatschappelijke situatie zoals we die nu in westerse kapitalistische maatschappijformaties aantreffen, zou voor de overgang van deze en andere gecondenseerde antagonismen in een mogelijk revolutionaire 'explosie' (die niet direct moet worden opgevat als gewelddadige omwenteling) een bondgenootschap tussen ar-

^{68b} Een bezwaar tegen Offe, o.c., met name 164, is dat hij op volkomen abstracte wijze voor wat betreft de 'burger-initiatieven' pleit, vóór een 'zich niet aan het reglement van de officiële reformismpolitiek' houden zonder zich van de politieke structuur van de 'externe vijand' iets aan te trekken. Dit lijkt een gevolg van de abstractie die ligt opgesloten in de notie van 'burger-initiatieven'. Zie noot 66.

beidersklasse en nieuwe klein-bourgeoisie een vereiste zijn. Daar zoals beargumenteerd, de crisis in de ideologische en 'economische' verhoudingen tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie sedert zo'n tien jaar een permanent karakter heeft gekregen, lijkt de produktie van een 'externe vijand' een vereiste voor de autoritaire staatsstructuur, teneinde de al binnen de participatiemechanismen losgeweekte politieke verbinding tussen arbeidersklasse en klein-bourgeoisie verder te minimaliseren. Het gaat erom dat de ideologische en 'economische' crisis in de verhouding tussen bourgeoisie en klein-bourgeoisie niet wordt gecondenseerd in een politieke crisis die niets meer of minder impliceert dan juist de realisering van een klassebondgenootschap tussen klein-

^{68c} Voor iemand als Foucault is 'politiek' identiek met op de staat betrokken politiek, en op grond van zijn disciplinetheorie beschouwt hij dit als een 19e eeuwse aangelegenheid. Zie ook noot 4c. Echter: anarchisme behoort tot het veld van 'het politieke', en hetzelfde geldt voor geweld; dat kan men niet opvatten als alternatief voor 'politiek', cf. noot 30. Zie verder noot 240 van het artikel van Sierksma in TEU 25, o.c., 509/10 (in deze bundel opgenomen als tekst II).

Terzijde kan nog kort een kritiek op het 'panpolitisme' worden geformuleerd die wél een politieke theorievorming mogelijk maakt. Het 'panpolitisme' is de naam voor een theorie die het politieke en het maatschappelijke laat samenvallen onder de noemer 'macht'. Het 'persoonlijke' heet dan even 'politiek' te zijn als een vakbond of een bureaucratisch apparaat: alles is doordrongen van 'macht', en functioneert ter reproductie van die 'macht'. De positie die ik in dit stuk inneem, sluit dit panpolitisme uit en veronderstelt dat er zoiets als een relatief autonoom veld van 'het politieke' kan worden gedacht als geheel van maatschappelijke praktijkvormen die een intern verband vertonen, en waarbinnen de reproductie van klassenhegemonie overheerst. Wel impliceert deze positie dat dit politieke veld het geheel van geïnstitutionaliseerde én niet-geïnstitutionaliseerde politieke verhoudingen omvat: een onderscheid tussen een 'politieke structuur' en 'politieke praktijkvormen', resp. 'staat' en 'sociale actiebewegingen', opgevat als twee afzonderlijke velden wordt afgewezen. Vergelijk ook deel II van dit boek, de derde afdeling. Dit eerste deel doet een poging de veronderstellingen van a) dominantie van het politieke in de huidige KPW-fase, b) een theoretische opvatting van het 'politieke veld', en c) een klassentheorie die uitgaat van de problematiek van de complexe maatschappelijke arbeidsdeling, met elkaar te verbinden.

bourgeoisie en arbeidersklasse in politieke vorm^{68d}.

De autoritaire staat of 'autoritaire democratie' kan nu begrepen worden als een staatsvorm waarin een permanente condensatie van tegenstellingen wordt geproduceerd vanuit transformaties in de kwalificatiestructuur van de arbeidskracht, waardoor een permanente regulerende staatsactiviteit noodzakelijk wordt met betrekking tot de daaruit regelmatig voortkomende 'brandhaarden'; gelijktijdig krijgt deze regulerende activiteit een zodanige vorm dat de brandhaarden relatief gescheiden blijven, met als voornaamste functie een reproductie van de hegemoniale rol van de staat via het gescheiden houden van arbeidersklasse en (nieuwe) klein-bourgeoisie^{68e}.

Het is van belang te benadrukken dat de produktie van dergelijke geïsoleerde groeperingen niet kan worden begrepen vanuit een behoeftentheorie. In de eerste plaats worden specifieke 'behoeften' zoals de behoefte aan huisvestingsvormen die het stramien van het 4-persoonsgezin te buiten gaan, door maatschappelijke processen geproduceerd die er de verklaring van vormen. In de tweede plaats ontstaan er circuits en institutionele systemen die niet uitsluitend of hoofdzakelijk beantwoorden aan bepaalde 'behoeften' maar die vooral ook hun eigen 'materiaal' produceren en reproduceren. Men denke aan de deels correcte analyse van gezondheidszorg en welzijnswerk (met alle beperkingen van een overtrokken analyse in termen van 'autoreproductie'^{68f}). In de derde plaats sluit de bovenstaande analyse elke gedachte aan behoeften van de staat als subject uit. De produktie van de 'externe vijand' is een proces dat wordt opgevat als structureel vereiste van de specifieke structuur van de staat, en niet als uitvloeisel van een staats-'behoefte' of van de behoeften van de bezetters van het staatsapparaat⁶⁹.

^{68d} De kraakbeweging en andere politieke, *anti-staatelijke groepen* zijn niet direct te vergelijken met bv. Provo: de laatste was een *culturele tegenbeweging*, als uitdrukking van de toen hoofdzakelijk ideologische crisis in de verhouding klein-bourgeoisie/bourgeoisie. De 'massa-arbeider' was toen nog niet geproduceerd. Vergelijk par. 8.

^{68e} Tengevolge van de permanentie van de ideologische en 'economische' crisis in de verhouding klein-bourgeoisie en bourgeoisie zal duidelijk zijn dat de reproductie van hegemonie van bourgeoisie over klein-bourgeoisie niets heeft uit te staan met 'concensus' of 'integratie' van de klein-bourgeoisie. Deze termen zijn überhaupt niet adequaat en vormen ideologische noties, eerder dan begrippen. Cf. Sierksma, in TEU 29, o.c., met name 702/705.

^{68f} Cf. noten 28 en 65c.

18. POLITIEK ANARCHISME

Wat er op grond van bovenstaande mechanismen en tegenstellingen wordt geproduceerd is een serie mensen wier anti-etatisme radicaal is. Niet alleen 'distantieert' men zich van de staatsorganen in de strikte zin van het woord zoals politie^{69a}, gemeenteraad en B. en W., maar alles wat gerekend kan worden tot het staatsapparaat in de brede zin wordt antagonistisch benaderd. Dat geldt zowel voor het feit dat de eigendoms- en toeëigeningsverhoudingen zoals die heersen worden genegeerd, als voor het feit dat men zelf steeds minder de overschrijdingen door de staat van haar beperkende en de burger beschermende regels, via de rechter wil aanklagen^{69b}. Tegelijk staan deze mensen antagonistisch tegenover al die vormen van organisatie die men 'statelijk' zou kunnen noemen: zoals de scholingsapparaten, de inrichtingen, de vakbonden en de politieke apparaten. Men zou het als volgt kunnen formuleren: *de praktische en ideologische breuk van deze maatschappelijk gemarginaliseerde mensen en groepjes mensen met de juridische problematiek van de 'moderne staat' voert tot een breuk met de problematiek van de staat überhaupt, met name met de theoretische analyse ervan*. Er is sprake van een tendens tot theoretische versimpeling van het staatsconcept en tot een praktische lijn van negatie van de staat. Dat kan gebeuren in de vorm die Baudrillard eraan geeft, door te pleiten voor een radicaal politiek 'passivisme', een belijdenis van uitdrukkelijke niet-deelname aan het 'politieke spel van de staat'. Het krijgt ook vorm in de gedachtengang van Foucault met zijn beschrijving van het verschuiven van een juridische problematiek

⁶⁹ Dat sluit de 'verantwoordelijkheidsvraag' natuurlijk niet uit. Daarzonder kan geen politieke uiteenzetting functioneren. De aangetoonde directe infiltratie van anarchistische groeperingen met staatsambtenaren, de weloverwogen optredens van de ME naar omvang, intimiderende vorm en gewelddadigheid, zijn specifieke beslissingen in bezetters van het staatsapparaat, en functioneren in de cyclus van provocerend-geprovoceerd worden die kenmerkend is voor de verhouding staat/anarchisme. Het hele apparaat van 'etikettering' en herkenbare afzondering wordt hierbij ingezet. Ook dit mag echter weer niet uitsluitend in termen van autoreproductie worden begrepen, cf. noten 28, en ook Hall, *Policing the crisis, mugging, the state and law and order*, 1978.

^{69a} Opvallend is de gelijktijdige opkomst van de 'public relations'-man bij de politie die de 'geschonden' verhouding tussen burger en hermandad dient op te vijzelen.

^{69b} Zie voor een radicale theoretisering: Foucault, *The intellectuals and power*, Telos, no. 16, 1973, 106, en: *On Attica, an interview*, in: Telos, no. 19, 1974, 159/60.

in de richting van een disciplinaire machtsproblematiek, met haar nadruk op de verspreide strijd binnen disciplinaire situaties. En we vinden deze actieve negatie van de staat terug in een expliciete theorie betreffende *organisatievormen van 'autonoom links'* zoals die kan worden aangetroffen in het werk van Negri. Deze laatste thematiseert zeer precies de verhouding van de veelvormige strijd vanuit de 'bewegingen' tot de 'autonome partij' die in zijn ogen een gewelddadige en militaire signatuur heeft, maar waarbij 'het militaire' ondergeschikt dient te zijn aan vormen van 'proletarisch organisatievermogen'.⁷⁰

Deze 'autonomisering' van de bewegingen dient in alle precisie te worden geformuleerd: het gaat om bewegingen die bestaan in de vorm van niet-verbonden deelgroepen met een *radicaal anti-staatelijke ideologie*, die als groep echter een *gelijktijdig georganiseerd en politiek karakter* aannemen. Daarmee dient 'autonoom links' onderscheiden te worden van de 'spontis', en de tegencultuurbewegingen van de zestiger jaren. Waar dié groepen, zoals bv. Provo's,

⁷⁰ Vergelijk in dit verband Baudrillard, *Agonie des Realen*, vertaling 1978, *Le miroir de la production*, 1973, *La fin du social*, 1978. Foucault, *Dispositiva der Macht*, vertaling 1978, en: *Surveiller et Punir*, 1975. Voor een kritiek op Foucaults machtsbegrip, zie Sierksma, TEU 29, o.c., Negri is minder bekend in Nederland behalve bij groepen die een 'autonome' politiek van 'het proletariaat' voorstaan. Cf. Negri, *Zyklus und Krise bei Marx*, o.c., *Krise des Planstaats*, vertaling 1972, en twee ongepubliceerde vertalingen door het INW Rotterdam, 1981, *Van massa-arbeider naar maatschappelijke arbeider*, en *Kapitalistische overheersing en sabotage*. Ik begrijp deze teksten als niet-direct-instrumentele theoretiseringen van de nieuwe strijdvormen en inzetten. Nog twee opmerkingen: bij Negri lijkt er in deze conceptie sprake van een variant op Mao: "De partij beveelt de geweren, nooit mag worden toegestaan dat de geweren de partij bevelen". Maar wat te doen, te denken, wanneer de politieke realiteit een 'partij' produceert die persé wordt gedomineerd door het militaire aspect? Men leze verder. Een tweede punt: dat voornoemde literatuur grote verschillen vertoont, is duidelijk, maar sommige verschillen lijken groter dan ze zijn: Negri's pleidooi voor een 'autonoom proletariaat' lijkt te contrasteren met Foucault voor wie 'proletariaat' of arbeidersklasse überhaupt al een gedisciplineerde, want 'gedispositieerde' categorie is. Maar de gemeenschappelijke nadruk op autonome, of ontindividualiseerde, ontdisciplineerde organisatievormen overheerst het verschil. Het gemeenschappelijk panpolitisme (zie noot 68c) van deze auteurs lijkt van belang.

uitdrukking waren van een ideologische contestatie, daar kan autonoom links precies 'politiek anarchisme' genoemd worden op grond van genoemde karakteristieken. Voor de wat betreft voor Nederland m.i. cruciale kraakbeweging dient daarbij te worden opgemerkt dat ook daar al het 'militaire' aspect over de beweging domineert. Vanuit deze 'beweging' wordt bv. in Amsterdam uitdrukkelijk gemeld dat het niet om een 'eenheid' gaat^{70a}, hetgeen erop wijst dat de indruk van een éénheidsbeweging blijkbaar wordt geproduceerd tengevolge van één specifieke instantie waarin die zich uitdrukt: de opvallend snelle mobiliseerbaarheid op het punt van zelfverdediging in gevallen van ontruiming. Verder is er sprake van organisatorische en ideologische diversiteit.

Van belang voor een goed begrip van de term 'politiek anarchisme' is het nuttig te wijzen op het onderscheid tussen het maatschappelijk functioneren én de zelfopvatting van de sociale bewegingen, en haar theoretisering. Met name in de genoemde theoretisering lijkt men zich te distantiëren van 'anarchisme' op grond van het feit dat anarchisme de utopie van machtsloosheid impliceert terwijl de disciplinaire macht zou moeten worden opgevat als universeel, - of omdat men met de problematiek van de staat überhaupt wil breken, terwijl anarchisme met haar problematiek van centralisering/decentralisering die staat negatief impliceert. Ook de in het buitenland al functionerende fracties van een 'internationaal rood leger' wijzen elk verwijt van anarchisme af. Niettemin beroepen toch soms ook krakersgroepen en andere anti-statelijke groepjes zich op een anarchistische positie, zoals bv. Onkruid⁷¹. Objectief, d.w.z. in hun maatschappelijk functioneren, ligt echter een politiek en in aanzet militair-gewelddadig anarchisme besloten. 'Anarchisme' heeft als begrip betrekking op zowel de versplintering van de kwalificatiestructuur van de arbeidskracht (in haar economische, politieke en ideologische samenstelling), als op de effecten ervan in de vorm van versplintering van het staatsapparaat en de versplintering van nationale strijdvormen in steeds meer op gelocaliseerde inzetten gerichte strijdvormen. De organisatievorm én haar theoretisering wil ik anarchistisch noemen waarbij met name een *verglijden van strategisch denken in tactisch denken* opvalt.

Die vergelijking heeft direct te maken met het eenvoudig opvatten van de staat als terreurorganisatie, aangekleed met enkele manipulerende organen, en bemand door een al dan niet 'fascistisch' genoemde klik. De in deze problematiek strikt logische consequentie is dat men zich zelf opvat als buiten-de-staat, en in feite ook buiten deze maatschappij staand, omdat staat en maat-

^{70a} Uit een ongepubliceerd voortgangsrapport van Peter Meijer en Hans Thoolen, oktober 1981, Delft, Bouwkunde.

⁷¹ Vergelijk voor een schets van krakersideologieën: Castells, e.a., *Crise du Logement et mouvements sociaux urbains*, 1978, 373 ff. en 487 ff.

schappij nauwelijks meer onderscheiden kunnen worden. De strijd wordt geconcipeerd als strijd om lokale inzetten, en als actieve negatie van de staat van buitenaf, d.w.z. door 'autonomen'. Krijgt de organisatievorm expliciet deze militaire en anti-staatelijke taak toebedeeld dan kan gesproken worden van '*politiek anarchisme*'. De produktie van een 'externe vijand' is dan compleet, en *staatsapparaat en politiek anarchisme raken verstrikt in een typisch reciproque verhouding van provoceren-en-geprovoceerd worden* zonder daarbij nog een initiatiefnemer te kunnen onderscheiden. Opgemerkt moet echter worden dat de versplintering van het 'verzet' zeer reëel kan zijn, terwijl ondanks de versplintering van de staatsapparaten deze in laatste instantie een eenheid blijven vertonen dankzij de staatsmacht: de hegemoniale functie die hen verbindt. Precies die structurele samenhang wordt in de problematiek van de staat bij het anarchisme miskend, waardoor ironisch genoeg *de these van het 'breken van de staatsapparaten'* van niemand minder dan Lenin *in een kortgesloten vorm* terugkeert in de anarchistische problematiek. Namelijk niet als revolutionaire wijziging van de structurele samenhang van die apparaten met als perspectief een afsterven van de staat, maar direct, in de zin van: elimineren van de concrete organisatievormen van de staat, inclusief haar bezetters. Of eenvoudig elimineren van de bezetters van de apparaten als de vernietiging van de apparaten wat al te lastig blijkt.

Zodra echter begrepen wordt dat de staat in haar structuur de klassentegenstellingen condenseert, betekent dit dat ook de overheerste klassen in die structuur aanwezig zijn. En dat maakt elke concipiëring van een proletariaat als subject van de geschiedenis, als 'buiten-de-staat', als 'autonome partij' aanwezig, zoals Negri dat wil, ondenkbaar. Theoretisch wreekt zich hier een pragmatisch kortgesloten opvatting van 'macht' als 'beheersing' van de situatie, met een gelijktijdige reductie van het maatschappelijk complex van praktijkvormen op 'handelingssituaties'. En zo blijkt het scherm tussen 'passivisme' en 'geweldloze' disciplinaire macht enerzijds en gewelddadig anarchisme anderzijds vloeipapier dun.

Men kan zeggen dat *anarchisme en sociaal-democratie* twee polen van eenzelfde problematiek zijn: zowel in de praktisch politieke zin, dat sociaal-democratie staatsbemennend is, en anarchisme er buiten denkt te staan, waardoor hun verhouding precies de genoemde geprovoceerd-worden/provocerende relatie is. Maar ook in politiek-theoretische zin: waar bij de sociaal-democratie steeds weer het tactisch perspectief verglijdt in het strategische, waardoor de eindvorm van het socialisme als 'echte' parlementaire democratie tegelijk de strijdvorm hier en nu bepaalt, daar verglijdt bij het anarchisme strategie in tactiek, met uitsluiting van de maatschappelijke samenhang van praktijkvormen en een reductie van de politiek op het situationele verzet/sabotage. Niet voor niets is 'participatie' het sleutelwoord geweest voor Nieuw Links in de PvdA⁷². En niet voor niets voert een anarchistische

optiek van volkomen externiteit van staat en verzet steeds weer via allerlei omwegen, en onder condities van autoritair etatisme in de vorm van de 'externe vijand' tot geweld als exclusieve strijdvorm.

Het lijkt erop dat alleen een bijzondere *verbinding van maatschappelijke bewegingen, bondsvormen en een partijvorm* die haar staatsgebonden status antagonistisch formuleert, kan voeren tot een adequate onderscheiding van strategisch en tactisch perspectief. Onder de condities van autoritair etatisme wordt die verbinding zelfs essentieel voor maatschappelijk effectief 'verzet' er tegen, en voor een strijd vóór socialisme. Een hegemoniaal perspectief voor de nu overheerste klassen impliceert het theoretisch en empirisch opsporen van de breuklijnen in de autoritaire staat, daar waar versterking en verzwakking elkaar raken. Tegelijk impliceert dit perspectief een partijvorm die haar karakter van partij-vorm realiseert en daarmee geen verlengstuk of federatievorm van de beweging dreigt te worden, maar tevens een lijn van open politiek voert met betrekking tot die bewegingen. Open politiek begrepen als het precies aangeven van overeenkomsten en verschillen op tactisch niveau, inclusief een precieze afbakening van gegarandeerde steun. Dit betrekken in een strijd voor 'behoud en uitbreiding van de democratie' lijkt geen politieke luxe.

Tenslotte wil ik, misschien ten overvloede, er nog eens met nadruk op wijzen dat het bij de transformatie naar een autoritaire staatsvorm niet om iets spectaculairs gaat. Het systematisch gescheiden worden van massa's en politiek bestuur, het gescheiden houden van klein-bourgeoisie en arbeidersklasse - dat zijn processen die in eerste instantie niet diréct het bestaan van militaire strijdvormen tegen de staat vooronderstellen. De 'externe vijand' kan de vorm aannemen van een kraakbeweging of een energiebeweging sèc, mits de staat er maar in slaagt haar een voor de massa's en met name voor de klein-bourgeoisie geïsoleerde en bedreigende vorm te verschaffen. Hetzelfde geldt voor een eventuele politiek ten opzichte van bv. drug-verslaafden. *Ook de autoritaire staat is een rechtsstaat die zichzelf fundeert op representatieve democratie, en haar totstandkoming hangt niet af van spectaculair geweld, maar van maatschappelijke verhoudingen waarin dit geweld al systematisch verankerd zit. In die zin is het begrip van de autoritaire staatsvorm geen dramatisch concept.*

Tegelijk lijken de ontwikkelingen erop te wijzen dat in de nederlandse situatie de voorwaarden zijn geproduceerd voor het opkomen van anti-étatelijk geweld, waarbij de volkshuisvestingsituatie de bevoorrechte plaats lijkt te zijn in termen van een rekruteringsveld. Tevens heb ik aangegeven dat een dergelijke militaire vorm niet een natuurnoodzakelijkheid betreft, en dat het een cruciale taak van de linkse beweging is om een politieke lijn

⁷² Cf. de *Haagse Post*, 33, 15/8/81, 6.

te ontwikkelen die de werkelijke opkomst van een fractie van het internationale rode leger hier te lande tegengaat. Ik kan mij er niet van weerhouden hier neer te schrijven dat ik ten aanzien van het verdere ontwikkelingsverloop bange verwachtingen koester.

december 1980/juni 1981.

P.S. 1982

Gaat rechts Nederland in de aanval? Nadat "met hun tijd geen raad wetende misbruikers van de democratie" munitietreinen blokkeerden, organiseerde de Werkgroep voor Gezag en Vrijheid vorige week een tegendemonstratie. 5000 mensen kwamen opdagen. En links reageert verschrikt.

De vraag of je treinen wel of niet mag blokkeren heeft links Groningen inmiddels flink verdeeld. De PvdA wijst de blokkades af en noemt in een deze week uitgegeven verklaring "bommelingen, sabotage aan spoorlijnen en blokkades van openbaar vervoer" in één adem. In een eerdere verklaring van 27 organisaties (partijen, vredesgroepen enzovoort) worden de blokkades verdedigd en het geweld afgewezen. Een kleine groep aktievoerders vindt het niet nodig gewelddadige akties uit te sluiten.

Van Muylwijck over de noodzaak van wettigheid van de middelen: *"Als je andere middelen wilt gebruiken, hoor je in onze samenleving niet thuis. Als je geen woning hebt, moet je niet gaan kraken, dan moet je naar het Binnenhof gaan en daar gaan zitten. Als je er na vier dagen nog zit zeggen de Kamerleden: 'Verrek, die heeft er wel wat voor over, daar moeten we iets aan doen'. Zoiets maakt duizend maal meer indruk."* Hij is voor het vorderen van lang leegstaande panden, *"natuurlijk, maar dan moet dat wel wettelijk vastgelegd zijn"*. Hij vindt de democratie "heilig". Dat over de munitietransporten weinig democratisch is besloten (*"Dat wist ik niet"*) ontlokt hem: *"Het is toch prachtig dat we een pers hebben die zoiets dan toch openbaar maakt! En als het inderdaad zo is, dan moet je nog niet gaan blokkeren. Er zijn toch democratische manieren om ertegen te protesteren?"*.

De Groene Amsterdammer,
3 februari 1982

II

DE MATERIALISTISCHE STADSANALYSE VAN
MANUEL CASTELLS

Een dominee kan mij wel vertellen,
dat God in Frankrijk één ding wil
en in Engeland een ander ding. Als
ik van hem zou verlangen mij een
verklaring van deze tweeslachtig-
heid van wil te geven, zou hij me
wel eens kunnen antwoorden, dat
het Gods wil is in Frankrijk de
ene wil te hebben en in Engeland
een andere.

Karl MARX

Deze tekst verscheen eerder in:
Te Elfder Ure, nr. 25, 1979.

I

DE FILOSOFISCHE ONTSTAANSVOORWAARDEN VAN STADSANALYSE VAN CASTELLS

De bedoeling van de voorliggende tekst is een ingang te geven in het werk van Manuel Castells en hij kan gelezen worden als een uitgebreid kritisch referaat. Dat werk is zelf nogal ingewikkeld, en vormt op zijn beurt weer onderdeel van een meer omvattende ontwikkeling in de stedelijke theorie in Frankrijk, waarbij men kan denken aan namen als Lojkine, Preteceille, Godard en anderen.

Lezers van *La Question urbaine* (1972) zullen misschien hebben opgemerkt, dat Castells zich enerzijds te buiten gaat aan 'citatologie', en wel met voorliefde voor de franse en angelsaksische literatuur, terwijl hij anderzijds, wat zijn theoretische uitgangspunten betreft, met bronnenmateriaal wel zeer summier is. In deze paragraaf wil ik ingaan op één van die blinde, maar bepaald niet lege vlekken in dit boek: de relatie van Castells' theorie met de filosofie van Louis Althusser en diens leerlingen. De aandacht voor die blinde vlek is bepaald niet overbodig, omdat de opzet van het werk, en van het latere *Monopolville* (1974), staat of valt met de kwaliteit van Althussers ingreep in de marxistische benadering van wetenschappelijk onderzoek. En dat die vlek blind, maar niet leeg is, blijkt uit het nawoord bij de tweede editie van *Question urbaine*, waarin Castells schrijft dat hij 'door een bepaalde interpretatie van Althussers studies, eerder dan door die studies zelf werd beïnvloed'¹. In de eerste druk, en evenmin in het artikel *Theorie et Ideologie en sociologie urbaine*, wordt Althusser genoemd voor wat betreft de 'wetenschapstheoretische' achtergrond, terwijl verschillende Althusserianen wél worden aangehaald voor hun bijdrage aan het wetenschappelijk onderzoek van maatschappelijke structuren². Maar het is juist die weten-

¹ Castells, 'Postface', in: *La Question Urbaine*, Parijs 1975², pp. 484, 485.

schapstheoretische bijdrage van Althusser die in de nogal duistere uitdrukking van Castells - 'bepaalde interpretatie' - ligt opgesloten.

De lezer zal begrijpen dat in het kader van een artikel als dit slechts selectief kan worden gewerkt: hooguit 'de kern' van Althusser's probleemstelling kan worden aangestipt, en ook dat alleen maar 'elementair' en niet in de systeemvorm, die uiteindelijk elke filosofie kenmerkt. Ik kan alleen al wijzen op het feit dat vrijwel elke tekst die zich nota bene uitsluitend met Althusser's werk bezighoudt, op zich al uitgroeit tot een omvangrijk commentaar. De volgende paragraaf heeft daarom vooral een inleidende en verwijfsfunctie³.

Voor een goed begrip van Althusser is het van belang te weten, dat zijn werk uitdrukkelijk *politiek* van karakter is, en gesitueerd is binnen een communistische partij, de PCF, die na de crisis van 1956, toen Chroesjtsjov zijn Stalin-kritiek uitsprak, zeer moeizaam het stalinisme heeft proberen te verwerken. De meeste van zijn leerlingen zijn communist, al impliceert dat niet voor allen partijlidmaatschap. Althusser probeert vanaf het begin duidelijk te maken, dat ook voor de politieke lijn van een communistische partij de ontwikkeling van de 'marxistische' filosofie van groot belang is. Hij schrijft bijvoorbeeld: 'De hele klassenstrijd laat zich soms samenvatten in de strijd om een woord tegen een ander woord. Bepaalde woorden leveren slag met

² In: *Sociologie et Société*, 1969², pp. 171, 172; en op de plaats waar men zo'n verwijzing verwacht: de 'Mode d'emploi', 1973, pp. 9-15 die aan *La Question Urbaine* voorafgaat. Wel is er een summierere verwijzing in: 'Is there an urban sociology?', in: Pickvance, *Urban Sociology*, New York 1976, p. 43.

³ Dit houdt onder meer in, dat wendingen in Althusser's werk niet expliciet, als zodanig, aan de orde komen, maar dat vooral principes die bij Castells een rol spelen, worden genoemd. Werk   n wendingen zijn twistappels in een aanhoudend debat, dat vaker Althusser's vermeende 'stalinisme' op het oog heeft ('PCF-lid, d  s stalinist') dan diens feitelijke problematiek. En gaat men erop in, dan vaak weinig systematisch. De moeite waard blijven Glucksmann, 'Un structuralisme ventriloque', in: *Temps Modernes XXII* (1966-1967), pp. 1557-1598; Badiou, 'Le (re)commencement du mat  rialisme dialectique', in: *Critique XXIII*, 240, pp. 438-467; Karsz, *Théorie et politique: Louis Althusser*, Parijs 1974.

Mager tot slecht zijn Callinicos, *Althusser's Marxism*, 1976; Dhoquois, *Pour l'histoire*, 1971; Vincent e.a., *Contre Althusser*, 1974; Project Klassenanalyse, *Louis Althusser*, 1975; Sandk  hler, *Praxis und Geschichtsbewusstsein*, 1973.

elkaar als vijanden'. Later drukt hij dat stellingsgewijs uit: 'Filosofie is in laatste instantie klassenstrijd in de theorie'⁴. Daarin komt tegelijk een beoordeling van de geschiedenis van de franse communistische partij naar voren. Althusser ziet die geschiedenis als een, die sinds de jaren dertig werd gekenmerkt door 'een opvoeding tot de daad' en een minimale aandacht voor theorievorming. Men dient daarbij vooral te denken aan de ervaringen van de Spaanse Burgeroorlog en de vijf bezettingsjaren van de Tweede Wereldoorlog. En na deze jaren was het nog lang zo, dat de intellectuelen met een kleinburgerlijke achtergrond na lid van de PCF geworden te zijn, het gevoel kregen aan een ingebeelde schuld te moeten voldoen, die er in zou bestaan dat ze intellectueel, en geen arbeider waren. De voldoening van die schuld bestond uit 'actie'⁵.

Een dergelijke 'arbeideristische' tendens, die in de geschiedenis van links wel vaker heerste, voerde jaren nadien onder niet-communistische studenten tot absurde gevolgen, zoals het afbreken van de studie, en daarvoor in de plaats een trek naar de fabriek. Althusser merkt in dit verband treffend op, dat in de toekomst weliswaar de klasse-afkomst van intellectuelen zal veranderen - meer arbeiderskinderen die gaan studeren bijvoorbeeld -, maar dat hun categorisering als intellectuelen gelijk blijft. En hij bepleit het recht op theoretische activiteit als iets relatief zelfstandigs, omdat het 'soms politiek noodzakelijk is zich aan studie te wijden, waarvan alles af kan hangen'⁶. En in een poging dát waar te maken, besteedt Althusser de rest van zijn werk aan de vraag naar de status van de materialistische filosofie, en haar effectiviteit ten opzichte van de ontwikkeling van het productieproces van wetenschappelijke kennis. Bij de beantwoording van die vraag staat voor hem de eenheid van politieke beweging, maatschappelijke structuren en theoretische activiteit centraal. Als we dit negatief zouden willen formuleren kunnen we zeggen, dat het hem uitdrukkelijk niet te doen is om een 'marxistische versie' van een kennistheorie die de

⁴ Deze stelling zien we al in niet expliciete zin figureren in Althusser, *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, (1967) gepubliceerd, Parijs 1974; expliciet ten slotte in *Réponse à John Lewis*, Parijs 1973; nederlandse vertaling *Antwoord aan John Lewis*, Nijmegen (SUN) 1974.

⁵ Vgl. de inleidende tekst van *Pour Marx*, Parijs 1965, getiteld 'Aujourd'hui'.

⁶ Geciteerd in Debray, *La critique des armes I*, 1974.

vraag stelt naar de abstracte mogelijkheid van kennis überhaupt⁷. En het gaat hem ook niet om een 'linkse sociologie van politieke bewegingen', die dan ook nog eens niets te maken heeft met die 'kennistheorie'⁸.

De enige uitweg uit dit dilemma van een abstracte kennistheorie en een sociologische beschrijving van de relatie tussen intelligentsia en arbeiders, blijkt gelegen in de herziening van een centrale categorie van de westerse filosofie: de categorie van het subject. Of liever gezegd: in haar eliminering uit de filosofie. In dat begrip vallen alle problemen die Althusser wil uitschakelen, samen: het probleem van de Cartesiaanse twijfel aan de mogelijkheid van kennis überhaupt - de kennistheorie -, het probleem van de 'motivatie' tot politieke activiteit van intellectuelen en arbeiders, compleet met de eerder aangehaalde 'schuldgevoelens' van de eerste groep - de politicologie -, het probleem van de 'verklaring' van maatschappijen in termen van menselijke waarden zonder dat duidelijk wordt wat die precies inhouden - de sociologie, enzovoort. In al die gevallen wordt ergens 'iets' als subject gedacht, dat de oorsprong, de bron, de schepper, enz. van het geheel vormt, een soort oerbron van 'het leven', of dat nu de Mens is, God, of de Techniek. Deze denkvorm mondt steevast uit in een acceptatie van de 'feiten zoals die nu eenmaal zijn', óf in een veranderingsleer die echter gebaseerd blijft op het evolutieconcept, dat een oorspronkelijk en identiek blijvend Subject slechts vormveranderingen laat ondergaan. En of er in zo'n geval nu sprake is van een 'progressieve' of 'conservatieve' variant, in beide gevallen wordt niet begrepen hoe maatschappijen in elkaar zitten, en gaan simplistische argumenten een onbegrepen politiek handelen vooraf. Althusser stelt, dat zonder wetenschappelijk begrip van een maatschappijformatie geen adequate politieke lijn te formuleren valt. En volgens hem is het noodzakelijk te breken met de theoretische ideologie die het subject hooghoudt - het humanisme -, wil de voortgaande produktie van wetenschappelijke kennis betreffende maatschappijen mogelijk zijn. Men dient *theoretisch anti-*

⁷ Hoewel hij in *Pour Marx en Lire le Capital*, 1965, nog 'theoreticistisch' denkt, en streeft naar een 'wetenschap der wetenschappen', ligt één taak toch al vast: het vermijden van een 'epistemologische leegte', dat wil zeggen het noodzakelijk doordenken wat precies wetenschap is, en het voorkomen van een 'filosofische volheid' die er meestal mee gepaard gaat: namelijk idealistisch filosoferen. Zie *Pour Marx*, a.w., p. 127; engelse vertaling *For Marx*, Londen (NLB) 1977, p. 127.

⁸ Vgl. Balibar, 'Antwoord an die Genossen', in: *Freiheit der Kritik*, Berlijn 1976, p. 160.

humanist te zijn, zoals hij het stellerderwijs uitdrukt⁹. Want als gestreefd wordt naar wetenschappelijke kennis, dus naar verklaring, dan betekent dit dat wat verklaard moet worden een gedetermineerd geheel moet zijn. En het subjectiviteitsbeginsel sluit nu precies dit gedetermineerd-zijn uit. De categorie 'subject' kan - in welke variant dan ook - slechts gedacht worden als uiteindelijke bepaler van het hoe, wat en wanneer, zonder zelf bepaald te zijn. En opvallend is dat zelfs de ideologie van het technologisme, die 'de' techniek tot onbewogen beweging maakt, vrijwel steeds gepaard gaat met een humanistisch complement, waarbij marges worden ingeruimd voor de menselijke 'subjectiviteit' en haar vrijheid. Denken we aan de therapieën, de 'trainingen', de 'soul searching' in de massamedia, de verkoop van Maslow, Berne en de andere 'ontmoeters', dan wordt duidelijk dat de filosofie van Althusser zeer in het bijzonder vecht tegen de moderne vormen van subjectivisme, en haar politieke vormen: het anarchisme en de sociaal-democratie. Het is tegelijk een tijd waarin auteurs als Heidegger en Nietzsche, die feitelijk de ambivalentie van het technologisme duidelijk tot uitdrukking brengen, compleet met hun niet-rationele uitwegen, naast de 'ontmoeters' grif over de toonbank gaan, en ook ingang vinden in het denken van 'nieuwe filosofen'¹⁰.

Maar Althusser plaatst zichzelf in feite tegenover de 'moderne' traditie van de westeuropese filosofie, door de maatschappijen van mensen op te vatten als 'een theater zonder auteur'¹¹, waarin de acteurs alleen nog maar gedacht kunnen worden als 'dragers van de structuren', waaruit hun gedrag bestaat. Hij is niet de eerste die in deze termen denkt, al wordt het bij hem wel tot in zijn uiterste consequentie doorgedacht. Met name Marx wordt door Althusser geanalyseerd als de auteur bij wie zich deze stap naar een subjectloze benadering van de maatschappij in zijn late werk laat traceren. Ook filosofen die hem voorgingen, Hegel, en met

⁹ Vgl. in *Pour Marx* het artikel 'Marxisme et humanisme', pp. 225 e.v.; engelse vertaling *For Marx*, hoofdstuk 7, pp. 219 e.v.; verder 'Est-il simple d'être marxiste en philosophie', in: *La Pensée*, (oktober 1975), pp. 23 e.v., waarin dit standpunt wordt toegelicht. Vgl. ook *Eléments d'autocritique*, Parijs 1974, p. 62 waar het woord 'concreet' dat in *Lire le Capital I*, Parijs 1973, p. 44, werd gecritiseerd, weer verdwijnt. De 'oplossing' vinden we verder in dit deel II, afdeling II, bij de behandeling van de ideologietheorie.

¹⁰ Vgl. ook de besprekende artikelen van Stuurman, 'Nieuwe filosofen, oude problemen', in: *De Groene Amsterdammer*, 28.09.1977, en Lehning, 'De armoede van de nieuwe filosofen', in: *Vrij Nederland*, 17.09.1977, over een reeks jonge filosofen in Frankrijk.

name Spinoza, blijken na analyse reeds gewerkt te hebben met de gedachte van de geschiedenis als een proces zonder subject of doeleinden, elk op hun eigen, soms inconsequente wijze¹². Iemand als Nietzsche sprak al van de wereld als een 'zichzelf voortbrengend kunstwerk' zonder kunstenaar¹³, en Heidegger was druk doende de categorieën subject en object uit de filosofie te verwijderen¹⁴, zij het niet succesvol volgens Althusser. De voornaamste reden is dat precies datgene wat Althusser aandacht heeft - het menselijk bewustzijn - buiten de categorie van gedetermineerdheid wordt gedacht. Althusser heeft in zijn eigen denken, met juist de nadruk op het gedetermineerde karakter van ons bewustzijn in al zijn variaties, ook meer recente 'voorgangers', met name de franse filosofen Bachelard, Canguilhem, en Foucault. En zoals Newton zei dat hij ver kon zien omdat hij op de schouder van reuzen stond, zo stond en staat Althusser los van de kritiek op hem, op de gebochelde schouder van de italiaanse communist Gramsci. Hun voornaamste probleem betreft de vraag wat nu precies wetenschappelijkheid van kennis inhoudt, en wat het onderscheid uitmaakt tussen alledaagse kennis en wetenschappelijke kennis, beide begrepen als gedetermineerd proces¹⁵.

En Brecht schreef al: 'Er is sprake van één waarheid, dat wil zeggen: er is maar één waarheid, en niet twee of evenzoveel als

¹¹ *Lire le Capital II*, a.w., p. 71; engelse vertaling Althusser, Balibar, *Reading Capital*, Londen (NLB) 1970, p. 193. Althusser spreekt over die filosofische problematiek als de 'ruimte van het kennisprobleem', die al betreffen is door Descartes. Foucault plaatst het eigenlijke humanisme als problematiek tegenover die van het 'klassieke' denken, waaronder het empirisme, dat bij Althusser allemaal binnen één problematiek lijkt te vallen. Vgl. Foucault, *Les mots et les choses*, Parijs 1966, hoofdstuk III en IV, en pp. 318-323 en 375 e.v.; nederlandse vertaling *De woorden en de dingen*, Bilthoven 1973, hoofdstuk III, IV, en pp. 332-337 en 393 e.v.; En *Lire le Capital I*, a.w., pp. 62-63; engelse vertaling, a.w., p. 52.

¹² Vgl. Althusser's 'Lénine devant Hegel', in: *Lénine et la philosophie suivi de Marx et Lénine devant Hegel*, Parijs 1975, pp. 85 e.v.; engelse vertaling *Lenin and philosophy and other essays*, Londen (NLB) (Modern Reader) 1971, pp. 94, 120 e.v.; en 'Sur Spinoza', in: *Eléments d'autocritique*, a.w., pp. 65-83; duitse vertaling *Elemente der Selbstkritik*, Berlijn 1975, pp. 70 e.v.

¹³ Geciteerd in Beerling, *Van Nietzsche tot Heidegger*, 1977, p. 166.

¹⁴ Althusser, *Lire le Capital I*, a.w., p. 63; engelse vertaling, a.w., p. 53; zie ook Heidegger, *Sein und Zeit*, Einleitung, ed. 1977, pp. 7-8.

er belangengroepen bestaan. Deze waarheid is niet alleen maar een morele categorie. Dat betekent: het is niet alleen een kwestie van zienswijze of opinie ... maar ook een van kunnen. Ze dient geproduceerd te worden, en er is dus sprake van produktiewijzen van waarheid¹⁶. Althusser zou dit geschreven kunnen hebben, met name het laatste gedeelte, maar Brecht laat het essentiële niet uit de verf komen: namelijk het precieze onderscheid tussen het 'niet alleen maar moreel' en het 'kunnen'. Op dat punt ligt namelijk Althusser's probleem betreffende het principiële onderscheid tussen verschillende typen 'discours', 'rede' of vertoog: het *filosofische* vertoog, dat functioneert via stellingen en categorieën, het *ideologische* vertoog dat verloopt via noties die stammen uit de geleefde werkelijkheid, en het *wetenschappelijke* vertoog, dat werkt met behulp van begrippen die structuren theoretisch proberen te verklaren¹⁷. Maar zoals bij Brecht is ook bij Althusser de kern van zijn gedachte, dat kennis wordt geproduceerd, en dat haar produktiewijzen (meervoud, want het gaat om de verschillende wetenschappen, en niet om zoiets als 'de' wetenschap in het algemeen)¹⁸, gedacht dienen te worden in termen van produktievoorwaarden, materiaal en produkt.

Althusser spreekt in dit verband over 'praktijken', die in hun produktieve vorm onderzocht moeten worden als 'processen van transformatie van een bepaalde grondstof in een bepaald produkt, met behulp van bepaalde menselijke arbeid en bepaalde produktiemiddelen'¹⁹. De toevoeging, dat de kern van een praktijk de omvormende arbeid is, welke 'binnen een specifieke structuur mensen, middelen en methode met elkaar verbindt', maakt duidelijk dat het Althusser niet te doen is om een ambachtelijk-teleologi-

¹⁵ Verwezen kan worden naar Bachelard, *Epistémologie (Textes choisis)*, Parijs (PUF) 1971; Foucault, *Archéologie du Savoir*, Parijs 1969, en *Les mots et les choses*, a.w.

Een m.i. adequate materialistische lezing van deze auteurs is te vinden in Lecourt, *Pour une critique de l'épistémologie (Bachelard, Canguilhem, Foucault)*, Parijs (Maspero) 1972; duitse vertaling *Kritik der Wissenschaftstheorie*, Berlijn 1975. In zijn *Eléments d'autocritique* (1974) zet Althusser uiteen, hoe juist deze erfenis bepaalde idealistische tendensen in zijn werk voortbracht.

¹⁶ Brecht, *Ueber Politik und Kunst*, Frankfurt a/M 1971, p. 53.

¹⁷ Vgl. Althusser, *Lénine et la philosophie*, a.w., pp. 16, 17, 19, 20 en 38, 39; engelse vertaling *Lenin and philosophy*, a.w., pp. 34, 38 en 60, 61. Zie voor een preciezere bepaling der vertoogtypen, deel III van dit boek, paragraaf 2.

¹⁸ Zie Fichant en Pêcheux, *Sur l'histoire des sciences*, Parijs 1974, p. 96.

¹⁹ Althusser, *Pour Marx*, a.w., p. 167; engelse vertaling, a.w., p. 166.

sche notie van arbeid, die de werker als auctor intellectualis van een 'idee' denkt, die vervolgens die idee als iets 'naar zijn beeld' scheidt. Uit de aangehaalde passages blijkt dat de omvormende arbeid als gestructureerd wordt gedacht, dat wil zeggen: als een gedetermineerd geheel dat naast de middelen en de methode ook de 'werkende mensen' aan het werk zet. Er wordt dus gedacht in termen van een *produktieve structuur*, een productieproces, waarbij voor wat betreft de maatschappijstructuur wordt gesproken over praktijken, terwijl men zo'n productieproces in analoge zin denkt voor wat betreft de 'kosmos', en de natuur. Er wordt geproduceerd, en wel als proces, waarbij verschillende elementen dragers kunnen zijn, zonder er de 'bron' of 'motor' van te zijn. In dat verband is het begrijpelijk dat Althusser en zijn leerlingen uitdrukkelijk het productieproces van kennis ook als voortgaand proces beschouwen, dat niet kan worden opgevat als een soort definitieve levering van op zich niet samenhangende resultaten, maar slechts als voortgaande transformatie van een problematisch veld van begrippen, noties en categorieën, dat ook alleen per concrete wetenschap kan worden bestudeerd, en niet 'in het algemeen'. De termen 'wetenschapsfilosofie' en 'kennistheorie' vormen daarom beide ideologische noties, die de feitelijke analyse van afzonderlijke wetenschapsprocessen afsnijden. De term 'resultaat' suggereert een eindprodukt, een door een subject afgeleverd object, dat op zich zou staan, omdat het subject 'op zich' staat, vrij als het zou zijn in het formuleren van hypothesen, en het zoeken naar de empirische feiten die deze onmiddellijk bevestigen. De term 'resultaat' impliceert een pseudo-concept²⁰. Het is namelijk theoretisch gesproken niet de geleerde die 'resultaten' produceert, maar het wetenschappelijk productieproces waarvan hij de drager is.

Deze filosofie stuit veel lezers ongetwijfeld tegen de borst, omdat het de dagelijkse zelfopvatting 'devalueert', als het ware 'verkreukelt'. Maar de argumentatie maakt duidelijk, dat alleen onder de voorwaarden van dit radicaal *theoretisch* antihumanisme gedacht kan worden aan een verklarende wetenschap van de geschiedenis, of preciezer geformuleerd: van de verschillende 'geschiedenissen' in hun onderlinge samenhang²¹. Afzien van het theoretisch antihumanisme in de filosofie, betekent in feite het ontzeggen van wetenschappelijkheid aan de maatschappij- of geschiedeniswetenschap. Men komt dan terecht bij de neo-Kantiaanse oplossing die Weber zo'n zestig jaar geleden reeds 'koos', namelijk de radicale scheiding tussen natuur- en 'mens'wetenschappen. De laatst genoemde zouden via een methode van 'Verstehen' hun 'object' moeten begrijpen, waardoor echter de maat-

²⁰ Vgl. Althusser, *Lire le Capital I*, a.w., pp. 23 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 24 e.v.; Fichant en Pêcheux, a.w., pp. 97 e.v.; Badiou, a.w., pp. 439, 440 noot.

schappij principieel contingent wordt en nog slechts in termen van 'chance' en met behulp van 'Idealtypen' kan worden beschreven. Immers: hun object blijft een subject, of een verzameling van subjecten, en daarmee 'vrij' en in laatste instantie onverklaarbaar. In hoeverre Weber zich van deze tegenspraak bewust was, blijft een te beantwoorden vraag, maar vast staat dat hij de definitie van sociologie als wetenschap uitdrukkelijk verbindt aan de categorie van het 'sociale handelen' dat subjectief zinvol moet zijn, en tegelijk op het gedrag van anderen betrokken. Precies dat sociale handelen zou de wetenschap van de sociologie dan oorzakelijk moeten 'verklaren'²². De natuurwetenschappen daarentegen analyseren positief de feiten zoals die zich 'voordoen', waardoor een lexicon van veelal sterk conservatief geïnterpreteerde 'gegevens' of 'resultaten' ontstaat, vaak nog versierd door verklaringen met behulp van een voortdurend wisselende set 'factoren', wanneer deze 'methode' ook in de maatschappijwetenschappen doordringt. Duidelijk zal zijn dat dit een 'alternatief' is dat binnen de subject-object-problematiek onontkoombaar is.

Althusser problematiseert via zijn theoretische antihumanisme verschillende vragen, die vanuit deze subject-object-problematiek schijnbaar waren opgelost. Als de verschillende 'sociologieën'

²¹ Men leze hier de complexe paragraaf uit *Lire le Capital I* over de 'historische tijd' en de 'ongelijkzijdigheid' eens op na, a.w., pp. 112 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 91 e.v. Onduidelijk blijft in *Lire le Capital* in hoeverre Althusser en Balibar hun uitgangspunten ontlenen aan de historicus Braudel, die, zij het op een 'structuralistische' manier, voorzover ik kan nagaan de eerste was die het probleem van de ongelijkzijdigheid theoretisch formuleerde, Vgl. zijn *Ecrits sur l'histoire* (Parijs, 1969) met teksten uit 1949 en 1950.

Voor wat betreft de 'receptie' van het theoretisch antihumanisme kan nog worden opgemerkt dat het verwijt van 'fatalisme' dat vaak opklinkt bij het lezen van de determinismethesen van Althusser en zijn leerlingen, niet voorkomt uit de structuur van die thesen maar uit de ideologische praktijken van de recipiënt. Of zoals Althusser het puntig formuleerde: "Het zijn niet de woorden zelf die hun betekenis bepalen, maar hun echo's". De echo van het fatalisme-verwijt kan direct in verband gebracht worden, lijkt me, met de radicalistische ideologie die uitgaat van de termen 'structuur' en 'klassenbewustzijn', waarbij de laatste wordt opgevat als de drager (potentieel) van het revolutionaire élan. Vgl. de noten 73 en 240.

²² Vgl. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, erster Halbband, Tübingen 1964, met name hoofdstuk 1.

geen verklarende wetenschappen genoemd kunnen worden, waarom komen ze dan niettemin onder een bepaald tijdsgewricht schematisch en georganiseerd naar voren²³? Hoe moet ik het systematische karakter van dit 'misverstand' van een niet verklarende wetenschap, of wetenschappen zonder object begrijpen, zonder in psychologische, en daarmee subjectieve termen te vervallen, zoals het geval is bij Bachelard met zijn libido-verklaring²⁴? Wat is de theoretische status van de uitspraak, dát er überhaupt onderscheid gemaakt moet worden tussen het wetenschappelijk vertoog, en een ander soort vertoog: het ideologische, op grond waarvan Webers conceptie van een maatschappijwetenschap vervalt - immers: bij hem begrijpt, 'verstaat' de wetenschap de ideologie, waardoor het principiële onderscheid vervalt -. Of anders geformuleerd: wat is de status van een filosofische uitspraak? Of teruggebracht op de meest pregnante vraagstelling: *Wat is een vraag?* Wat voor soort antwoorden kunnen op wat voor soort vragen gegeven worden, en wat voor soort antwoorden persé niet?

In de beknopte context van deze tekst zal ik ook de antwoorden op dergelijke vragen beknopt aangeven. Men moet beginnen met het uitgangspunt - het *filosofisch* materialisme -. Althusser is in dit opzicht rigoureuus door de werkelijkheid op te vatten als 'een altijd al aanwezig, complex gestructureerd geheel'²⁵, een stelling die het subject definitief elimineert. Het '*altijd al aanwezig*' impliceert de principiële ontkenning van een oorsprong van de werkelijkheid, van een 'in den beginne', omdat er geen begin kan worden gedacht. Het menselijk subject is in dit denken ontdaan van een centrum, en wordt geconstitueerd door een structuur welke evenmin een centrum bezit, behalve in de ingebeelde 'miskennis' van het ego, dat wil zeggen in de ideologische formaties waarin het zichzelf 'herkent'. Dit inzicht ontleent Althusser overigens aan Freud²⁶ en Lacan. Het materialisme denkt de hele werkelijkheid op deze manier, als ontdaan van een centrum dat tegelijk oorsprong is. Daarin ligt de betekenis van het '*complex gestructureerde!* Voor de maatschappijwetenschappen betekent dit, dat een maatschappij slechts gedacht kan worden als bestaande uit elementen die elk een relatief autonome structuur bezitten. Elk van die elementen bezit een relatief eigensoortige geschiedenis, hetgeen de 'verschillende geschiedenissen' die ik hierboven noemde verduidelijkt. Het '*geheel*' slaat op het feit dat deze deelstructuren - in de kapitalistische produktiewijze

²³ Vgl. voor een analyse van het ontstaan van de sociologie en het historisch materialisme de studie van Therborn, *Science, Class and Society*, Diss. Lund, 1976, N.L. Books.

²⁴ Zie Bachelards opmerkingen in: *Epistémologie*, a.w., pp. 158-184.

²⁵ Vgl. Althusser, *Pour Marx*, a.w., pp. 198-224; engelse vertaling, a.w., pp. 193-218.

te denken als het economische, het ideologische en het politieke - niet als autonome sferen gedacht kunnen worden, maar uitdrukkelijk als *relatief* autonoom, namelijk in een *bepaalde* relatie ten opzichte van die andere elementen. Gegeven de stelling omtrent de ongelijktijdigheid van deze verschillende elementen en hun geschiedenis, vloeit daaruit de stelling voort omtrent de ongelijkmatige ontwikkeling die de werkelijkheid kenmerkt, en de noodzakelijke tegenstellingen die daaruit voortkomen. De materialistische filosofie denkt kortom materie als ongelijkmatig gestructureerd, een ongelijkmatigheid die als proces met tegenstellingen moet worden gedacht.

Opvallend is nu dat sommige critici deze uitdrukkelijk *filo-*

²⁶ Zie vooral Althusser, 'Freud et Lacan', in: *Positions*, Parijs 1976, met name pp. 33-34; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 21, 1976, nr. 1, pp. 229-230. Het lijkt erop dat Althusser's Freud-lezing is bepaald door Lacan. Maar van groot belang is in dit geval niet zozeer hetgeen wordt overgenomen van Lacan, maar wat Althusser onderscheidt van zijn leermeester: hij stelt uitdrukkelijk de vraag naar de historische voorwaarden van de psychoanalytische theorie, en de maatschappelijke voorwaarden van haar toepassing. En juist die vraag speelt een cruciale rol in het werk van twee auteurs die Althusser zelf kritiseren: Deleuze en Guattari, in hun *L'Anti-Oedipe. Capitalisme et schizophrénie*, Parijs (Les Editions de Minuit) 1972, p. 365; duitse vertaling *Anti-Oedipus*, Frankfurt 1977, p. 395. Hoewel Foucault Althusser niet met name noemt, lijkt zijn kritiek op een 'marxistisch' ideologiebegrip, zoals die wordt ontwikkeld in: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs 1975; duitse vertaling *Ueberwachen und Strafen*, Frankfurt 1976, en het alternatief van de 'microfysica van de macht' toch op Althusser gericht te zijn, terwijl juist de ideologieconceptie van Althusser en Poulantzas (*Pouvoir Politique*, o.c., en *Classes Sociales*, o.c.) met hun nadruk op de praktijkgebondenheid van 'ideologie' sterk aan Foucaults disciplinebegrip doet denken. De verschillen tussen het Foucault-Guattari-Deleuze-front en de Althusserianen zijn, lijkt me, niet zozeer gelegen in een verschillend 'bewustzijnsbegrip, als wel in de afwezigheid van een 'dominant', of zelfs een 'determinant' in de theorie van maatschappijen. Dit lijkt Deleuze in zijn tekst 'Ein neuer Archivar', pp. 84, 85, noot 32, in: *Der Ariadnefaden ist gerissen*, Berlijn (Merve Verlag) 1977, in te zien. Vgl. ook noten 40, 110 van mijn tekst. Inmiddels (1981) ben ik op deze Foucault-lezing teruggekomen: zie *Macht, Ideologie en Politiek*, in TEU 29, 1981, waar ik de disciplinaire analyse tegenover de ideologie-analyse plaats.

sofische stelling omtrent de werkelijkheid als materieel produktieproces, opvatten als wetenschappelijke uitspraak²⁷. Althusser is echter op dit punt glashelder: de desbetreffende stelling omtrent de hoedanigheid van de werkelijkheid - als antwoord op de vraag naar de aard van die werkelijkheid 'in laatste instantie' - is de basisstelling van de materialistische filosofie. Materie is kortom een filosofische categorie, die, zoals elke categorie, absoluut is, onveranderlijk, terwijl wetenschappelijke begrippen uiteraard veranderen met de verdieping en verandering van de wetenschappelijke kennis²⁸. Er is pas sprake van wetenschappelijke begrippen wanneer de materialistische stelling als uitgangspunt wordt gehanteerd voor het formuleren van te onderzoeken hypothesen betreffende die werkelijkheid. Zoals bijvoorbeeld, wanneer de historisch materialist de veronderstelling formuleert, dat de aard van de maatschappelijke structuur in 'laatste instantie' gedetermineerd wordt door het karakter van de structuur van het economische. In dat geval determineert het economische de hiërarchische positie en functie van de relatief autonome politieke en ideologische praktijk binnen het geheel van die maatschappijformatie. Uit de 'resultaten' van die wetenschappen kan de effectiviteit van de materialistische filosofie afgelezen worden, en verbonden gedacht worden met de politieke praktijk.

Dat nu een reeks sociologieën zichzelf opvatten als wetenschappelijk heeft te maken met het feit dat wetenschap als ideologie functioneert, zoals Habermas dit uitdrukt, zonder echter op het waarom en het hoe daarvan precies genoeg in te gaan²⁹. Althusser schrijft, dat de sociologie functioneert als *theoretische ideologie*, die dient te worden opgevat als getransformeerde *praktische ideologie*. Daarbij vat hij deze praktische ideologie op als complexe verstrengeling van een gedragstotaal in samenhang met een specifiek verbonden geheel van noties/voorstellingen/beelden, dat het gedrag begeleidt³⁰. Hij beschouwt ideologisch bewustzijn als een kenmerk van elke vorm van maatschappelijk 'bestaan' - dus ook het socialistische en communistische -, omdat het volgens hem bij ideologisch bewustzijn gaat om de voor

²⁷ Vgl. bijvoorbeeld Callinicos, a.w., pp. 72-77; en Glucksmann, a.w., pp. 1560 e.v. en 1591 e.v.

²⁸ Zie Althusser, *Lénine et la philosophie*, a.w., pp. 28-29; engelse vertaling, a.w., pp. 48-49.

²⁹ Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt a/M 1968. Habermas meent ook dat dit pas recentelijk het geval is, hetgeen weer te maken heeft met een waardering van de gangbare sociologie als wetenschappelijk, mede gebaseerd op een bepaalde interpretatie van Weber.

³⁰ Zie Althusser, *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, a.w., pp. 26, 62.

het menselijk bewustzijn kenmerkende voorstellingen betreffende de noodzakelijk imaginaire verhouding van henzelf tot de maatschappelijke voorwaarden die zij leven³¹. Mensen functioneren met een bewustzijn, dat een zelfbewustzijn is, en dat voortdurend herkend wil worden als subject, als 'zelf', en zichzelf als zodanig moet erkennen, hetgeen volgens Althusser de zelfopvatting als subject in relatie tot andere subjecten constitutief maakt voor het menselijk bewustzijn. Dat het noodzakelijk een imaginaire, dat wil zeggen: ingebeelde verhouding betreft, vloeit voort uit het feit dat de werkelijke 'verhouding' er een is van individuen als 'dragere' van de maatschappelijke structuren, in plaats van als subjecten of drijfkrachten daarvan. In die zin kan Althusser tot zijn formulering komen dat er wel, en zelfs noodzakelijk, sprake is van subjecten in de geschiedenis, maar dat deze niet opgevat mogen worden als subjecten van die geschiedenis³². Althusser trekt hieruit de conclusie dat mensen in een voortdurende toestand van herkenning/miskening verkeren, doordat via de ervaring van het zichzelf herkennen en erkend weten als subject, een miskenning wordt ge(re)produceerd van het feitelijk meefunctioneren in het reproductieproces van de productieverhoudingen. In tegenstelling tot wat critici soms menen,

³¹ Vgl. Althusser, *Pour Marx*, a.w., pp. 238-243; engelse vertaling, a.w., pp. 232, 235, 236. Critici die beweren dat dit het summum van anti-marxisme is -ideologie onder socialistische voorwaarden -, gaan uit van de opvatting van ideologie als 'imaginaire voorstelling van de verhouding mens/maatschappij' in plaats van de opvatting van ideologie als 'voorstelling van een imaginaire verhouding tussen beide'. Opvallend is dat Castells deze kritiek, nauwelijks helder beredeneerd, deelt: Castells en De Ipola, 'Pratique épistémologique et sciences sociales', in: *Théorie et Politique*, Parijs, nr. 1, december 1973; nederlandse vertaling, *Epistemologische praktijk en maatschappijwetenschappen*, Delft 1975. De kritiek op Althusser is hier weinig meer dan Althusser's eigen zelfkritiek ten opzichte van vroegere formuleringen. Voorts zij opgemerkt, om misverstanden zoals bijvoorbeeld van Hirst, a.w., te voorkomen, dat de 'voorstelling van een verhouding' in de tweede formulering in feite geen 'voorstelling' meer is van iets, omdat de 'verhouding' niets anders dan een inbeelding persé is.

³² Zie Althusser's fundamentele tekst 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État (Notes pour une recherche)', in: *Positions*, a.w., in het bijzonder, pp. 102-104; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, 1978, pp. 58-104. Vgl. verder Althusser, *Réponse à John Lewis*, a.w., pp. 69, 70; nederlandse vertaling, a.w., pp. 79, 80.

wordt hier niet een of ander neutraal begrip ingevoerd, dat de klassentegenstellingen verdoezelt, door uitsluitend te wijzen op het miskennings-effect, en het er uit voortvloeiende cohesie-effect³³. Wat Althusser doet, is veronderstellen dat voor elk individu noodzakelijk een beleving van de werkelijkheid plaatsvindt in termen van subjectiviteit, maar dat dit betrekking heeft op de produktieverhoudingen, die onverkort slechts gedacht kunnen worden als verhoudingen van klassenstrijd, welke als klassenstrijd wordt gereproduceerd. Gereproduceerd tot op een bepaald, revolutionair punt, hetgeen betekent dat een strijdideologie in deze theorie is geïmpliceerd. Althusser stelt slechts vast, dat ook die strijdbaarheid noodzakelijk ideologisch ervaren moet worden³⁴.

Op grond hiervan valt de conclusie te trekken, dat alleen produktie van kennis, welke uitgaat van het bestaan van gedetermineerde maatschappijstructuren, waarbij ook het ideologisch bewustzijn wordt gedacht als gedetermineerd, er in kan slagen het functioneren van maatschappijformaties wetenschappelijk te begrijpen. De diverse sociologieën hebben nu precies de eigenschap, dat ze in laatste instantie 'waarden' of ook wel 'cultuur' bestuderen, in de zin van gedrag of handelingen die gericht zijn op die waarden. Het subject met zijn motivatie, of de 'interactie' van subjecten in hun 'intersubjectiviteit' kan op die basis tenslotte niet meer als gedetermineerd gedacht worden, en in deze 'medeplichtigheid van menswetenschappen en idealistische filosofie, zijn het de filosofieën die de leiding hebben'³⁵. Zou het niet gaan om 'wetenschappen zonder object', waarbij niet bestaande problemen tot uitgebreide theoretische beslommeringen leiden, en organisatorisch de status van 'wetenschap' krijgen toebedeeld via instituten, tijdschriften enzovoort³⁶? Gaat het immers om filosofieën die als wetenschap vermomd gaan, dan is er geen sprake van een object, omdat filosofie geen object bezit, maar slechts bestaat uit de interventies in haar eigen domein, in de vorm van stellingen, posities, categorieën. Filosofie is in die gedachtengang het vanuit een bepaald standpunt aanbrenge van scheidslijnen tussen categorieën, waarvan de vruchtbaarheid af-

³³ Vgl. bijvoorbeeld Rancière, *La leçon d'Althusser*, Parijs 1974, met name pp. 227 e.v.

³⁴ Althusser licht dit nog eens toe in een later commentaar op de eigen tekst: 'Note sur les Appareils idéologiques d'État (AIE)' (december 1976; ongepubliceerd); duitse vertaling in: *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Hamburg/West-Berlijn 1977, pp. 154 e.v.

³⁵ Vgl. Althusser, *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, a.w., p. 38.

³⁶ Vgl. Althusser, *Lire le Capital I*, a.w., pp. 145, 146, noot 9; engelse vertaling, a.w., pp. 115, 116, noot 11.

hangt van de vraag of ze vooruitgaan in de wetenschappen bevordert, en of ze bijdraagt aan een systematisering van de politieke ideologie met haar strijd tussen reformisme en communisme, en tussen revisionisme en dialectisch en historisch materialisme³⁷. Deze filosofische interventies houden zich bezig met de al dan niet spontane filosofie van de geleerden, en zeer uitdrukkelijk niet met het produktieproces van kennis binnen de afzonderlijke wetenschappen. Niet voor niets is het principiële onderscheid tussen de verschillende vertoogtypen eerder aangebracht. Men hoeft slechts te denken aan zoiets als de Lyssenko-geschiedenis om te beseffen, hoe fundamenteel antistalinistisch deze positiebepaling is³⁸.

Ideologiekritische analyse is op grond van het voorafgaande niet meer te denken zoals dat bij veel traditionele marxistische auteurs, en bij vertegenwoordigers van het 'westerse', 'neo-marxistische' denken - met name mensen uit de Frankfurter Schule zoals Adorno en Horkheimer - gebeurde. Ideologiekritische analyse is geen 'debunking', niet het 'weggrissen van de ideologische grauwsluiers', of het vernietigen van een manipulatieve ideologie om haar vervolgens te 'vervangen' door de waarheid. Ideologiekritische analyse - waarvan we bij Castells een fraai voorbeeld vinden - is kritiek in de zin van de ondertitel van Marx' hoofdwerk *Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie*. Het impliceert het permanent elimineren van de noties van ons alledaagse denken, van ons ideologisch bewustzijn, uit het apparaat van wetenschappelijke begrippen. Het vechten kortom tegen de permanente druk om in subjectieve termen te denken, en dus het vechten tegen het gevaar de 'motor van de geschiedenis' - het complexe proces van maatschappelijke tegenstellingen, de klassenstrijd - te vervangen door een of ander enkelvoudig subject van de geschiedenis, of dat nu de Techniek is, de Energiecrisis, het Klassebewustzijn of God. Althusser stelt dat dit gevecht tegen de in elke wetenschapper steeds aanwezige tendens om in termen van een zich evoluerend subject te denken, teneinde met succes de werkelijkheid in termen van maatschappelijke tegenstellingen en revolutionaire breuklijnen te begrijpen, alleen kan slagen wanneer dat geschiedt in contact met de georganiseerde arbeidersklasse. Althusser hanteert in dat verband het begrip 'organische intellectueel van het proletariaat', hetgeen verwijst naar de deelname van de intellectueel aan de arbeidersstrijd, zonder

³⁷ Hierover Althusser, *Réponse à John Lewis*, a.w., pp. 40-50; nederlandse vertaling, a.w., pp. 31-38.

³⁸ Vgl. een niet-marxistische beschrijving van de gebeurtenissen bij Medwedjef, *Der Fall Lyssenko*, Hamburg 1971 (vertaling), en een marxistische analyse door Lecourt, *Lyssenko*, Parijs 1976. Zie verder in deel III van het voorliggende boek, met name paragraaf 3.

dat ze daardoor ophouden intellectueel te zijn³⁹. Althusser is hiermee definitief afgestapt van zijn vroeger standpunt betreffende een tegenstelling tussen enerzijds 'de' ideologie en anderzijds 'de' wetenschap, - een standpunt dat dicht tegen dat van de genoemde Frankfurters aan lag. Waar het nu om gaat is een complexe, steeds aanwezige verhouding van ideologisch en wetenschappelijk vertoog binnen de theoretische praktijk, waarbij er als het ware sprake is van strijd binnen de theorie, die tenslotte filosofische standpunten betreft⁴⁰.

Het is nuttig nog even bij deze kwestie stil te staan. Op grond van het voorafgaande zal duidelijk geworden zijn, dat dergelijke wetenschappelijk-ideologische complexen niet begrepen kunnen worden uit subjectieve 'dwalingen' of misverstanden. Het zijn gestructureerde produkten van een maatschappelijk geconditioneerd produktieproces van kennis⁴¹, dat als relatief zelfstandige deelstructuur onderdeel van een maatschappijformatie uitmaakt. Althusser hanteert in dit verband het begrip '*problematiek*' dat hij ontleent aan Bachelard, hetgeen het bewustzijn, het denken, onsubjectiveert en denkt als gedetermineerde theore-

³⁹ Vgl. Althusser, 'Marxisme et lutte de classe', in: *Positions*, a.w., pp. 61-66; nederlandse vertaling in: *Splijt-Stof*, maandblad van de filosofenbond, nr. 28, Nijmegen, februari 1976; 'Sur Marx et Freud' (december 1976; franse tekst, ongepubliceerd); nederlandse vertaling Louis Althusser, 'Over Marx en Freud', in: H. Kunneman (red.) *Wetenschap en ideologiekritiek*, Meppel (Boom) 1978, pp. 54-77; en Castells en De Ipola, a.w., slotpassage. Duidelijk wordt de precieze aard van dit verband in deze teksten niet; zie verder: Therborn, a.w., voor nader onderzoek, en Sierksma, TEU 29, o.c., par. I.

⁴⁰ Lecourt, *Pour une critique de l'épistémologie*, a.w., pp. 130-131, merkt op, dat Foucaults begrip 'irruption' - het uitbreken uit het alledaagse weten - adequater is dan Bachelards term 'rupture', die Althusser in *Lire le Capital* hanteerde. In feite is deze herziening een toevoeging aan Althusser's zelfkritiek op het in noot 7 gesignaleerde 'theoreticisme'. Vgl. ook *Eléments d'autocritique*, a.w., pp. 50-53, - een zorgvuldig te lezen passage.

Er blijft verder een essentieel verschil bestaan tussen auteurs als Foucault, Rancière, Deleuze enerzijds en Althusser anderzijds, waar het de opvatting van de 'organische intellectueel' betreft. Vgl. het anarchistisch element in Foucault, Deleuze, 'The Intellectuals and Power', in: *Telos*, 1973, nr. 16, pp. 103 e.v. Zie ook noot 110.

⁴¹ *Lire le Capital I*, a.w., pp. 47, 48; engelse vertaling, a.w., pp. 41, 42. Ook *Pour Marx*, a.w., p. 203; engelse vertaling, a.w., p. 198.

tische praktijk. Een problematiek verwijst naar de theoretische structuur van begrippen, noties enz. die op een bepaalde wijze samenhangen, en wel zó, dat bepaalde vragen er persé in gesteld moeten worden, terwijl andere vragen pertinent niet gesteld kunnen worden binnen zo'n problematiek. Althusser analyseert het werk van Freud en Marx en komt tot de conclusie, dat ten aanzien van dat werk een dialectiek van weerstand/kritiek/revisie aan de gang is, die van buitenaf tegen de desbetreffende theorieën begint, maar tenslotte binnen die theorieën eindigt in de vorm van revisionisme. Hij stelt vast dat deze 'conflictualiteit' constitutief is voor de wetenschappelijkheid en objectiviteit van deze theorieën, en wel omdat het in laatste instantie de filosofische positie van het dialectisch materialisme is, zoals eerder aangestipt, die überhaupt een maatschappijwetenschap, of een wetenschap van het onbewuste denkbaar maakt⁴². Het is vanuit een dergelijke conceptie dat verschillende franse communisten zijn begonnen met hun kritiek op het revisionisme van Stalins theorieën, die van Marx' en Lenins werk een soort evolutieeler maakten⁴³. Essentieel in die bestrijding van het revisionisme binnen de marxistische theorie lijkt daarbij Althussers concept van de relatieve autonomie van de elementen van de maatschappijstructuur, dat het onmogelijk maakt om de 'rest' van de samenleving - samengevat als bovenbouw - te reduceren tot de economische basis. Tegelijk is het de moeilijke taak van zo'n bestrijding van het subjectivisme binnen de marxistische theorie, om te voorkomen dat een dergelijke conceptie voert tot een soort replica van de gangbare factorenopvatting in de burgerlijke sociologie⁴⁴.

Daarmee is een principieel onderscheid geformuleerd tussen deze gedachtengang en de op Kant teruggaande tegenstelling tussen natuur- en menswetenschappen. In tegenstelling tot Weber, de

⁴² Vgl. Althusser, 'Sur Marx et Freud'; nederlandse vertaling, 'Over Marx en Freud', in: *Wetenschap en ideologiekritiek*, a.w., pp. 58-59.

⁴³ Bijvoorbeeld Godelier, *Sur les sociétés précapitalistes*, Parijs 1973, met name het omvangrijke voorwoord; en Balibar, *Sur la dictature du prolétariat*, Parijs 1976. Een poging tot toenadering tot het marxisme, die uitloopt op een 'historische evolutieeler' en een vergelijking van dialectiek met een mechaniek, in: Romein, *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam 1971, pp. 586, 598.

⁴⁴ Dat is wat de sociologische en politicologische critici van het marxisme graag zouden willen, omdat in dat geval met recht de vraag gesteld kan worden wat er verder nog voor bijzonders is aan het marxisme behalve een politieke 'opinie'. Vgl. bijvoorbeeld het 'klassieke' boek van Sabine, *A history of political theory*, Londen 1963, pp. 782-784.

Frankfurters e.a., schrijft Althusser dat de verschillende wetenschappen weliswaar verschillende objecten hebben, maar dat dit in de eerste plaats ook al geldt voor elk van de 'natuurwetenschappen', terwijl verder al die wetenschappen gemeenschappelijk hebben, dat ze een productieproces van kennis vormen. Ze zijn alle bezig verklaringen te geven voor de wetmatigheden van materiële structuren - verklaringen, die de vorm hebben van een 'theoretisch object'. En dat theoretisch object kan nooit gedacht worden in termen van het empiristisch schema, namelijk als subjectieve weerspiegeling van een object, maar slechts als produkt van een relatief zelfstandig productieproces van kennis, zoals dat hierboven is geschetst. Hoe elk van die wetenschappen tot die voortschrijdende verklaring van haar materieel object komt, vormt het object van een aparte wetenschap, die van de geschiedenis van de verschillende wetenschappen en hun specifieke methoden en produktievormen⁴⁵.

Wanneer Castells nu de sociologie en haar 'question urbaine' gaat aanpakken, vormt het bovenstaande het uitgangspunt, ook al mag dat dan voor het merendeel via de interpretatie van mensen als Badiou en Poulantzas tot hem gekomen zijn. Fundamenteel echter voor de beoordeling van de zwaarte van de taak van de wetenschapper die overgaat tot transformatie van het theoretisch object van een bepaalde wetenschap, is het besef dat een grondige ideologiekritische analyse van de theoretische voorgeschiedenis van die wetenschap daarvoor een onmisbare voorwaarde vormt. Dat veronderstelt een kennis van dat veld, die niet alleen bestaat uit het 'eruit halen' van bepaalde politieke opvattingen, die men dan als ideologische 'sluiers weggrist', maar uit het analyseren van de betreffende voorgeschiedenis op haar theoretische problematiek en structuur. Dat kan een les in bescheidenheid inhouden voor zowel degenen die zich tot nu toe beperkten tot die grauwsluiermethode, als met name ook voor de lange rij burgerlijke Marx-critici die, met alleen maar kennis van hun eigen denkwereld en wat blabla uit 'boekjes over Marx', vaak tot de meest ridicule uitspraken over 'het marxisme' komen.

⁴⁵ Het is nuttig nog eens te benadrukken, dat deze filosofische stelling omtrent de wetenschappelijkheid van verschillende produktiewijzen van kennis niet één algemene wetenschapsmethodologie impliceert. Het gaat om het probleem van wetenschappelijkheid en niet om het probleem van de methode (zoals dat binnen elke afzonderlijke wetenschap speelt). Vgl. *Lire le Capital I*, a.w., pp. 71, 102, 136, 175, en *II*, p. 143; engelse vertaling, a.w., pp. 59, 84, 109, 137, 248. Dit in tegenstelling tot het positivistische denken. Vgl. Kolakowski, *The alienation of reason*, New York 1968. Opgemerkt moet worden dat de categorie 'Theorie van het theoretische' niettemin een positivistische tendens in Althussers vroege werk markeert; zie het voorwoord bij de duitse uitgave: *Das Kapital lesen I*, Hamburg 1972, pp. 7-8.

II

CASTELLS' UITGANGSPUNT IN DE POLITIEKE WETENSCHAP

De ontwikkeling van het historisch materialisme als gedifferentieerde wetenschap van de verschillende maatschappelijke structuren in hun samenhang draait in laatste instantie om het begrip van de *relatie tussen klassenstrijd en staat*. Het is op grond daarvan begrijpelijk dat het theoretisch werk van Althusser en zijn leerlingen⁴⁶, dat aanving met vragen naar wetenschappelijkheid, ideologie, materialistische dialectiek, enz. tenslotte uitloopt op een omvangrijke discussie over de relatie tussen staat en economie, over de 'dictatuur van het proletariaat', en over de vraag hoe klassenstrijd als begrip in verband gebracht zou kunnen worden met kunstuitingen, met het onderwijsapparaat, en met bijvoorbeeld stedelijke ontwikkelingen. L  pple merkt m.i. terecht op, dat de brede belangstelling van politicologen voor de 'legitimatie van politieke systemen' vooral begrepen moet worden als uitdrukking van het feit, dat de vormen van politieke heerschappij in de burgerlijke maatschappij hun schijn van eeuwigheid en natuurlijkheid hebben verloren⁴⁷. Hoe nu de transformatie van ideologische structuren wordt bepaald, en hoe haar ontwikkelingsverloop kan worden gedacht, vormt voor de historisch-materialist een kernprobleem.

Dat ook het werk van Castells binnen het kader van deze pro-

⁴⁶ 'Laten we nog eens het feit onderstrepen, dat ook al beperken we ons onderzoek tot concepten die met name door Althusser geintroduceerd zijn, we bepaald niet willen verdoezelen, dat ook het (opnieuw) beginnen van het marxisme al een collectieve aangelegenheid is. Collectiever dan welke andere onderneming ook, wat voortvloeit uit haar uitsluitend *politieke bestemming*', Badiou, a.w., p. 447 noot.

blematiek ligt, blijkt al uit de ondertitel van zijn grote onderzoek in Duinkerken: *Monopolville, analyse des rapports entre l'entreprise, l'état et l'urbain*. Ik wil in deze tweede paragraaf, alvorens op Castells zelf in te gaan, eerst nog aandacht besteden aan het werk van Poulantzas, omdat dit in Castells' studies op kritieke punten als voornaamste theoretische ingang wordt opgevoerd⁴⁸. Net als in de eerste paragraaf over Althusser zal ook hier slechts het kader worden behandeld, terwijl verder op één specifiek punt kritisch wordt ingegaan, en wel daar waar Poulantzas en Castells theoretisch een bepaald probleem delen. Te weten: het probleem van de relatie tussen enerzijds 'structuur' en anderzijds 'praktijken'.

Maar keren we eerst nog even naar Althusser terug. Diens scherp afgebakende afwijzing van de categorie subject - in de vorm van het theoretisch antihumanisme - was niet alleen gericht tegen de geschiedenis van de burgerlijke filosofie, maar vooral ook tegen het revisionisme in de vorm van het humanisme, zoals dat binnen zijn eigen partij overheerste bij auteurs als Garaudy, Sève, e.a., en in het denken van andere partijen, zoals die van Italië met Coletti als toenmalig lid, en Engeland met John Lewis. Dat leverde hem al in 1966 de uitspraak van een speciale zitting van het Centraal Comité van de PCF op, waarin weliswaar Garaudy als spreekbuis van de partij enigszins werd gecorrigeerd, maar waarin werd gesteld dat Althusser wél als filosofisch specialist zijn gang kon gaan, mits hij dat vakgebied niet tot het politieke veld zou uitbreiden. In dat geval zou hij op verzet van de partij stuiten⁴⁹. Dit impliceerde een regelrechte veroordeling van het denken van een filosoof, die juist steeds scherper tot het inzicht was gekomen, dat filosofie 'in laatste instantie klassenstrijd in de theorie' behelst. Hoewel hij later die kerngedachte theoretisch verder heeft uitgewerkt, is het onmiskenbaar dat hij zich zeker in de jaren direct volgend op de geciteerde uitspraak aan deze aanwijzing van het partijbestuur heeft gehouden, hetgeen onder meer

⁴⁷ Vgl. zijn *Zum Problem der Legitimation politischer Herrschaft in der kapitalistischen Gesellschaft*, Referat zum wissenschaftlichen Kongress der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, Duisburg, oktober 1975. Zie ook Mandel over de ondergraving van de ideologische systemen uit de fase van het concurrentiekapitalisme, *Spätkapitalismus*, Frankfurt a/M 1972, pp. 455-458, hoewel geen verklaring volgt.

⁴⁸ Vgl. 'Théorie et Idéologie en sociologie urbaine', in: *Sociologie et Sociétés*, 1969, nr. 2, p. 188; *Question urbaine*, a.w., pp. 165, 265; *Monopolville*, Parijs 1974, pp. 112, 335. Alternatieve aanzetten voor een staatstheorie zoals die van Miliband, Läßle, Altvater, e.a., blijven dus buiten beschouwing.

tot gevolg had dat verschillende aanzetten tot een politieke theorie in *Lire le Capital* (1968) werden gekortwiek. Zijn leerlingen, en in eerste instantie de niet PCF-leden, waren echter de eersten om die politieke consequenties in hun denken uiteen te zetten. Onder hen neemt Poulantzas de eerste plaats in.

Wanneer Althusser dan na een aantal jaren tot de conclusie komt, dat verschillende van de door hem eerder geformuleerde problemen thuis horen in het historisch materialisme, dat wil zeggen in een *wetenschappelijke* analyse, en dat op basis van zijn *filosofisch* aangebrachte demarcatielijnen veronderstellingen geformuleerd kunnen worden, die alleen via wetenschappelijk onderzoek beantwoordbaar zijn⁵⁰, komt hij in eerste instantie tot het schrijven van teksten waarin staat en klassenstrijd figureren, maar waarin de politieke consequenties nog blijven weggemoffeld. Poulantzas gaat op die theorie in, en lijkt Badiou's stelling over het collectieve karakter van de hernieuwde aanpak van de dialectiek waar te maken. Wat heeft Althusser nu te zeggen over wat hij noemt: de Ideologische Staatsapparaten? En wat voor kritiek heeft Poulantzas daarop?

Ideologie wordt gedacht als geheel van bewustzijnsinhouden, gesystematiseerde noties/voorstellingen/beelden, die het gedrag begeleiden als normen welke de houding van mensen met betrekking tot hun maatschappelijk en hun individueel bestaan en tot hun geschiedenis bepalen. Ze kunnen zo werken doordat de desbetreffende ideologieën de individuen zichzelf als subject laten (h)erkennen, en het mogelijk maken anderen als zodanig te (h)erkennen. Hoewel Althusser dit in zijn tekst niet verder ontwikkelt, lijkt het hem hier te gaan om een voor het menselijk organisme kenmerkende structuur van het bewustzijn⁵¹. Van belang voor deze tekst is nu de wijze waarop Althusser die bewustzijnsinhouden denkt te kunnen begrijpen. Het gaat *niet* om 'ideeën', welk begrip onverbidde-lijk zou voeren tot de theoretisch gedachte scheiding tussen een

⁴⁹ Vgl. Fejtő, *The French communist party and the crisis in international communism*, Londen 1967, p. 203. Overigens is dit een overwegend anti-communistische tekst, met soms hinderlijke vergissingen als 'Lire Marx', in plaats van *6f Pour Marx*, *6f Lire le Capital*. Deze m.i. correcte interpretatie van de uitspraak bestrijdt trouwens die van een 'liberalisering' die erin tot uitdrukking zou komen; vgl. bijvoorbeeld Project Klassenanalyse, a.w., p. 11.

⁵⁰ Vgl. Althusser, *Eléments d'autocritique*, a.w., pp. 50-53; 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État', a.w., pp. 74-76; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24 (1978), pp. 85-104 en 'Sur l'évolution du jeune Marx', in: *Eléments d'autocritique*, a.w., p. 115; nederlandse vertaling 'De voorwaarden voor de wetenschappelijke ontdekking van Marx', in: *Antwoord aan John Lewis*, a.w., p. 58.

subject en diens 'ideeën' betreffende de objecten in zijn omgeving. Althussers grondstelling in de filosofie maakt het echter onmogelijk om bij de ontwikkeling van een wetenschappelijke theorie betreffende maatschappelijk bewustzijn plotseling te gaan denken in termen van een subject. Individuen zijn, zoals we zagen, slechts te begrijpen als 'dragere' van maatschappelijke structuren, en ook al ervaren die individuen zichzelf noodzakelijk als subject, bij theorievorming gaat het om de vraag *hoe* die subjectieve ervaringen als gestructureerd kunnen worden gedacht. Die theorie vat ideeën nu op als 'materiële handelingen, ingevoegd in materiële praktijken, die op hun beurt zelf worden bepaald door het materiële ideologisch apparaat, waarop de ideeën van dit subject teruggaan'⁵². In wat eenvoudiger termen gezegd komt dat op het volgende neer: Het gedrag van een individu wordt steeds noodzakelijk begeleid door een zelfbewustzijn, dat de permanente suggestie in zich draagt als zou dat gedrag niet gestructureerd zijn, maar het gewilde resultaat van een subjectieve ideeën-activiteit van een 'auctor intellectualis'. De noties of ideeën die de vorm van dit zelfbewustzijn uitmaken, dienen echter gedacht te worden als gestructureerd door een bepaalde maatschappelijke organisatievorm of 'instelling' - het ideologisch apparaat -, dat gekenmerkt wordt door bepaalde praktijkvormen met zeer specifieke gesanctioneerde gedragsregels. Ook al ervaart het 'Ik' zijn eigen gedrag als iets dat 'alleen van mij is en komt' - in feite gaat het om *bepaalde* ervaringen, die de noodzakelijke bewustzijnsbegeleiding vormen van bepaalde, gestructureerde activiteiten⁵³, waarbinnen dat 'Ik'

⁵¹ Althusser, 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État', a.w., pp. 115, 116; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24 (1978), pp. 95, 96. Hirst, 'Althussers theory of ideology', in: *Economy and society* (1976), die via soms onbegrijpelijke omwegen tot hetzelfde standpunt komt, meent helaas dat Althusser zo weer terug is bij het eerder verworpen standpunt van een *filosofische antropologie*, zonder te zien dat Althusser hier een *wetenschappelijke* hypothese formuleert, nodig voor zijn theoretisch raamwerk, die op zijn minst ook thuis hoort in de wetenschappelijke discipline van de fysische antropologie of antropobiologie, a.w., pp. 406, 407. Zie verder noot 94.

⁵² Althusser, 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État', a.w., p. 108; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24 (1978), p. 90.

⁵³ Er is op dit punt een duidelijke overeenkomst tussen Ryles kritiek op de 'ghost in the machine' en Althusser met zijn ideologische apparatenanalyse. Vgl. Ryle, *The Concept of Mind*, 1949, Harmondsworth (Penguin) 1973. Te zijner tijd dient nagegaan te worden waar en hoe Althusser afwijkt van Ryles pragmatisme.

slechts kan bestaan. Het 'Ik' is in deze theorie daarom gedacht als 'drager' van bepaalde gestructureerde activiteiten, die Althusser daarom 'materiële handelingen' noemt, ingevoegd in 'materiële praktijken'. De termen 'materieel', 'gestructureerd', en 'gedetermineerd' staan logisch op hetzelfde niveau in het denken van Althusser.

Vervolgens doet Althusser de stap van het denken in termen van 'ideologische apparaten' naar het denken in termen van 'ideologische staatsapparaten'. Hij schrijft hierover, dat hij ideologische staatsapparaten (ISA's) als tern gaat hanteren voor 'een aantal werkelijkheden, die zich aan de directe waarnemer voordoen in de vorm van onderscheiden en gespecialiseerde instituties'. Hij noemt in dat verband onder meer de ISA's godsdienst, het onderwijs, het gezin, het politieke systeem, de vakbeweging en andere⁵⁴. Verder merkt hij op, dat in tegenstelling tot het repressieve staatsapparaat dat een eenheid vormt, het ideologisch staatsapparaat niet anders gedacht kan worden dan als ideologische staatsapparaten in het meervoud. Er is sprake van een veelheid van ISA's. In het gangbare spraakgebruik wordt daarbij het repressieve staatsapparaat gerekend tot de 'publieke' sfeer, terwijl veel van de ISA's behoren tot de sfeer die doorgaans 'privaat' wordt genoemd. Waarom deze private instellingen dan staatsapparaten genoemd? Althusser schrijft in dat verband, dat het onderscheid tussen 'publiek' en 'privaat' secundair is met betrekking tot het bestaan van een staat, en thuis hoort binnen het burgerlijk recht. De staat staat echter 'boven' de wet, als staat van de heersende klasse, en vormt überhaupt pas de voorwaarde voor het onderscheid tussen 'publiek' en 'privaat'. Bij de instituties gaat het erom hoe ze functioneren, en bepaalde private instellingen functioneren als ideologische staatsapparaten⁵⁵.

Van wezenlijke betekenis is echter de opmerking dat deze ISA's zich 'aan de directe waarnemer voordoen als instituties' met een bepaalde wijze van functioneren. Althusser probeert hiermee aan te geven, dat pas binnen het kader van een theorie duidelijk kan worden, hoe het functioneren en het bestaan van dergelijke 'instituties' gedacht moeten worden. Precies *theorievorming* omtrent de burgerlijke staat en zijn klasse-overheersende functie maakt duidelijk, dat het voor de 'directe waarnemer' klaarblijkelijke onderscheid tussen 'publiek' en 'privaat' op een ideologische notie berust, en voor een theorie omtrent ideologische staatsapparaten secundair is.

⁵⁴ Althusser, 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État', a.w., pp. 82, 83; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, pp. 70, 71.

⁵⁵ Vgl. idem, p. 84 waar Gramsci als bron wordt genoemd voor deze staatsopvatting; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24 (1978), p. 69. Vergelijk ook deel I van dit boek, met name noten 4c en 15b.

Poulantzas was de eerste die een dergelijke analyse kritisch hanteerde in zijn behandeling van het institutiebegrip van de 'structureel-functionalist'. Hij stelde vast dat de termen 'structuur' en 'institutie' (of 'instelling') streng onderscheiden moeten worden. Institutie staat voor een maatschappelijk gesanctioneerd systeem van normen en regels, terwijl 'structuur' staat voor de 'ordende grondstructuur' van die instituties⁵⁶. De structuur kan dus niet direct afgelezen worden uit die normen en regels, omdat ze 'op een of andere manier verborgen zit in die instellingen': ze moet theoretisch begrepen worden. Ik kom op dit punt van de 'structuur' in Poulantzas' theorie nog terug aan het slot van deze paragraaf. In een latere tekst komt hij tot de conclusie, dat het hele begrip 'institutie' uit de theorie kan worden geëlimineerd, omdat het in feite niets toevoegt aan het adequate begrip 'apparaat'⁵⁷. Nog weer later wordt het geheel meer toegespitst, wanneer hij vaststelt, dat het structureel functionalisme met zijn lange geschiedenis van Hegel via Weber en Parsons tot aan zijn moderne vormen, 'instituties' denkt als structuren die zelf macht bezitten, en die deze macht kunnen laten afstralen op haar leden, op grond waarvan machtsrelaties tussen 'sociale groepen' ontstaan. De bezetters van posities in de instellingen ontleen in deze conceptie macht aan de instituties, die zo als het ware bepaalde kwantiteiten macht bezitten. Wat op deze manier verdwijnt is de primaire rol van de klassenstrijd 'in vergelijking met structuren-instituties en organen, inclusief de staatsorganen'. In tegenstelling tot dit structureel functionalisme weigert de theorie van Poulantzas het machtsbegrip toe te passen op de apparaten, hetgeen het mogelijk zal maken de relatieve autonomie van de staat te denken, zonder dit te koppelen aan een of andere klasseloze groep bureaucraten, een elite, of de 'technostructuur'⁵⁸.

In de opmerking dat binnen het functionalisme de primaire rol van de klassenstrijd verdwijnt 'in vergelijking met structuren-instituties', liggen twee punten besloten die nadere aandacht verdienen: in de eerste plaats een kritiek op Althussers theorie, en in de tweede plaats een vraagstuk dat niet lijkt te zijn opgelost door Poulantzas: Het probleem van de verhouding tussen 'structuur' en 'praktijken', dat tot uitdrukking komt in zijn 'vergelijking' van structuur en klassenstrijd.

Althusser gaat uit van de veronderstelling, dat in de diversiteit van ISA's een eenheid valt te constateren - op grond waarvan ze überhaupt met de zelfde term ISA (ideologische staatsapparaten)

⁵⁶ Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Parijs (Maspero) 1975, I, p. 120; engelse vertaling *Political Power and Social Classes*, Londen 1976³, p. 115.

⁵⁷ Poulantzas, *Fascisme et dictature*, Parijs 1974², pp. 331-333; duitse vertaling *Faschismus und Diktatur*, 1973, p. 323.

kunnen worden aangeduid. Deze eenheid is gebaseerd op het feit dat de ideologie, door middel waarvan ze functioneren - ondanks al hun verscheidenheid en tegenstellingen -, een eenheid vormt binnen het kader van de heersende ideologie, welke de ideologie is van de heersende klasse. Omdat de heersende klasse in principe wordt gedacht als de klasse die de staatsmacht, met name dus het repressieve staatsapparaat, in bezit heeft, mogen we veronderstellen dat deze heersende klasse 'actief' is in de ISA's omdat daar de heersende ideologie wordt gerealiseerd, compleet met haar tegenstellingen. 'Bij mijn weten kan geen enkele klasse de staatsmacht duurzaam in bezit houden, zonder tegelijkertijd haar hegemonie over en in de ideologische staatsapparaten uit te oefenen'⁵⁹.

Hier wil ik slechts op één aspect van de kritiek van Poulantzas ingaan, en wel op dat aspect dat Poulantzas zelf het 'meest problematische' noemt. Volgens hem loopt Althussers opstel het gevaar de eenheid van de ISA's zuiver abstract te herleiden tot de eenheid van de staatsmacht. De klassenstrijd komt op die manier niet op de juiste wijze aan de orde, omdat de tekst niet duidelijk maakt dat er in een maatschappijformatie *verschillende* antagonistische Klasse-ideologieën aanwezig zijn. En tegelijk houdt deze theorie volgens Poulantzas geen rekening met de concreet gegeven verschuivingen binnen de staatsmacht, met name binnen het repressieve apparaat, die precies de grenzen bepalen waarbinnen verschuivingen binnen de ideologische apparaten mogelijk zijn, zonder dat die verschuivingen zelf daardoor volkomen zijn bepaald. Poulantzas verwijst hierbij naar de problemen die aan de theorie gesteld worden door de Culturele Revolutie in China⁶⁰. Wat dus in feite wordt gesteld, is dat Althussers theorie zich schuldig maakt aan de functionalistische opvatting als zou de staat in laatste

⁵⁸ Vgl. Poulantzas, 'The capitalist state: a reply to Miliband and Laclau', in: *New Left Review*, jan./febr. 1976, pp. 73, 74; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, 1976, nr. 3, pp. 692-693. Terzijde zij opgemerkt dat bij Parsons naast een machtsbegrip dat is gekoppeld aan de 'structuur-institutie' tevens een machtsbegrip aanwezig is dat macht als een soort 'machine-olie' ziet, als optimaliseringsfunctie van de diverse functionele activiteiten (economisch, religieus, militair, etc.). In dat opzicht lijkt hij op Foucault: cf. Parsons, 'On the concept of political power', in: *Class, Status and Power*, ed. Bendix and Lipset, pp. 240-265; Sierksma, *Macht, Ideologie en Politiek*, in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, p. 668.

⁵⁹ Althusser, 'Idéologie ...', a.w., p. 86; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, a.w., p. 129.

⁶⁰ Poulantzas, *Fascisme et dictature*, 1970, Parijs (Maspero), 1974, pp. 339-340, noot 10; duitse vertaling *Faschismus und Diktatur*, München 1973, p. 329, noot.

instantie als institutie met een bepaalde macht moeten worden opgevat. Althusser zou teruggevallen zijn in het klassieke functionalistische schema van doeleinden/functies en middelen/instellingen, waardoor het onderscheid tussen 'institutie' of praktijk, en structuur zou wegvallen⁶¹. Opvallend is daarbij dat Poulantzas een vraagteken plaatst bij Althusser's analyse van het 'algemene ideologische mechanisme', op het moment dat hij hem verwijt het bestaan van de antagonistische klassenideologieën niet te zien. Want met name het verband van deze verschillende kritiekpunten tezamen, komt er in feite op neer, dat Althusser is vervallen in een empiristische beschrijving van instituties, welke met hun automatische onbreekbare, ideologische eenheid in feite een eeuwige functie vervullen die de samenleving bijeenhoudt. Precies dié conclusie staat voor een politieke kritiek op Althusser-lid-van-de-PCF, die door Poulantzas als reformistisch wordt beschouwd, al wordt dit in de aangehaalde passages niet duidelijk. Wel is het zo, dat deze gedachting vrij simplistisch wordt overgenomen door andere auteurs, die er dan verstrekkende conclusies aan verbinden, vaak met behulp van een geforceerde lezing van Althusser⁶².

Althusser heeft op deze kritiek gereageerd, zij het niet door direct in te gaan op deze auteurs. Zijn voornaamste bezwaar tegen deze auteurs is echter hun gebrek aan leesvermogen. Zowel in het specifiek daartoe geschreven naschrift als in een voetnoot bij de tekst zelf wijst hij er op, dat de ontwikkelde conceptie van ideologie en ISA's slechts gedacht kan worden binnen de context van het begrip 'klassenstrijd'⁶³. Zeer uitdrukkelijk schrijft

⁶¹ Vgl. ook Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, a.w., I, pp. 88-90; engelse vertaling, a.w., pp. 87-89, waar deze kritiek op Althusser, via Balibar, wordt gegeven.

⁶² Hirst, a.w., gaat hierin zeer ver, en komt tot de stelling dat Althusser's 'functionalisme' het probleem van de overgang van de ene maatschappijformatie naar de andere niet meer kan denken: de nadruk op de reproductie voert tot een soort 'eeuwigheids'benadering. Althans dat is dan al weer de interpretatie van een interpretatie, namelijk die van Hirst door Benthem van den Bergh, 'Is a Marxist Theory of the State possible?', in: *Human Configurations*, 1977, p. 164; nederlandse vertaling 'Is een marxistische staatstheorie mogelijk?', in: *De Gids*, 1977, nr. 4/5, p. 283. Vgl. ook de specifieke context waarin Balibar Marx' citaat over de 'Verewigung des Arbeiters' hanteert, *Lire le Capital II*, a.w., p. 177; engelse vertaling, a.w., p. 272. Dat *Pour Marx* en genoemd boek ook formuleringen en aanzetten bevatten die problematisch zijn zoals blijkt uit voetnoten 90, 135 en 153 van deze tekst, hoeft nog geen aanleiding te zijn tot overtrokken interpretaties.

Althusser, dat steeds gedacht moet worden in termen van een theoretisch primaat van de klassenstrijd over de functies en de wijze van functioneren van het (repressief) staatsapparaat en van de ideologische staatsapparaten. De heersende ideologie is niet zoiets als een afgerond resultaat van de klassenstrijd, dat zelf buiten de klassenstrijd gedacht zou kunnen worden⁶⁴. M.i. is dit weerwoord correct voorzover het de complexe onderlinge relatie van heersende ideologie en strijdideologie impliceert. Uitdrukkelijk beschouwt hij in zijn oorspronkelijke tekst de ISA's als inzet van strijd én als strijdtoneel. En met die verwijzing kan hij volstaan in de door hem zelf aangegeven context, omdat deze er uitdrukkelijk een is van afbakening: de afbakening van het ideologisch mechanisme in het algemeen. Dat is dan niet de ontkenning van antagonistische klasse-ideologieën, maar het beantwoorden van de vraag, volgens welk gemeenschappelijk mechanisme die antagonistische ideologieën überhaupt mogelijk zijn. Het gaat Althusser kortom om de beantwoording van de m.i. adequate vraag naar het waarom van het noodzakelijk imaginaire karakter van het ideologisch bewustzijn - de noodzakelijke subjectiviteit ervan - en niet om de vraag naar de oorzaak van een imaginaire vervorming van een bepaalde werkelijkheid⁶⁵.

Het punt waarop Poulantzas gelijk heeft in zijn kritiek, is

⁶³ Althusser, 'Idéologie et Appareils idéologiques d'État', a.w., p. 87, noot 11 en pp. 122-125; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, a.w., p. 73 en pp. 101-103. Achteraf (1981) kan de ISA-tekst van Althusser het best als volgt geplaatst worden: de tekst bestaat uit 2 delen. Het eerste deel over de staat gaat uit van de mogelijkheid van een algemene staatstheorie. Alles wijst erop dat deze niet denkbaar is (vgl. Balibar en Poulantzas op dit punt). In feite had alleen een klassentheoretische opzet helderheid kunnen scheppen: het pas achteraf in een appendix noemen van de klassentegenstellingen - en ook daar nog niet specifiek betrokken op de kapitalistische produktiewijze - is een ernstige theoretische fout. Het tweede deel gaat over 'het ideologische', en kan m.i. zeer goed zonder een directe klassenanalyse, omdat het probeert de subjectiviteits-/individualiteitsproblematiek op een algemeen niveau te behandelen. Wel is er daar weer sprake van verwarring van subjectiviteits- en individualiteitsvorm, maar dat is een ander punt; cf. Sierksma, in: *Te Elfder Ure*, nr. 29, p. 702 f. Poulantzas' kritiek gaat daarom niet op omdat hij teveel wil, en omdat hij beide delen van de ISA-tekst op elkaar kortsluit, i.p.v. op de appendix.

⁶⁴ Althusser, 'Note sur les Appareils idéologiques d'État', in: duitse vertaling, a.w., p. 154.

dat van de 'eenheid van de ISA's', althans voor zover hij onduidelijkheden bij Althusser aangeeft. Niet dat Althusser in de oorspronkelijke ISA-tekst het repressieve staatsapparaat zonder meer als neutraal instrument, als 'institutie' met een bepaalde macht zou hebben geschetst, die zou afstralen op de 'bezitter' van dat instrument. Hij schrijft het woord 'functie' uitdrukkelijk tussen aanhalingstekens, om er vervolgens op te wijzen dat het denken in termen van staat als repressieve instantie die de belangen van de heersende klasse behartigt volgens een basisbovenbouw schema, nog niet theoretisch is, maar metaforisch blijft. Niettemin suggereren bepaalde passages een dergelijke interpretatie, bijvoorbeeld als hij spreekt over de 'staatsmacht (en het bezit ervan door ...)'. Maar in feite gaat het erom dat hij het repressieve staatsapparaat in zijn opstel niet verder heeft doordacht, terwijl hij tot vage uitspraken komt zoals de stelling: 'De klasse (of het bondgenootschap van klassen) aan de macht kan in de ISA's niet zo gemakkelijk haar wet opleggen als in het (repressieve) staatsapparaat', met name 'omdat het verzet van de uitgebuite klassen daar het middel en de gelegenheid kan vinden zich te uiten, hetzij door gebruik te maken van de tegen spraken die er heersen hetzij door al strijdend daarin strijdposities te veroveren'⁶⁵. Precies het hoe van die vertegenwoordiging van de belangen van de uitgebuite klasse in het staatsapparaat valt buiten Althusser's analyse. Poulantzas heeft duidelijk gemaakt hoe de staat slechts valt te denken als verdichte uitdrukking van een bepaalde machtsverhouding tussen antagonistische klassen⁶⁷.

De staat mag kortom niet worden opgevat als een 'ding', een werktuig of instrument van de heersende klasse in een bepaald land. Daarmee neemt Poulantzas stelling tegen een opvatting die in bepaalde varianten van de theorie van het zogenaamde 'Staatsmonopoliekapitalisme' - kortweg stamokap - figureert, ook bij auteurs vanuit de franse communistische partij. Even afgezien van de varianten van deze stamokap-theorie, en los van hun positieve bijdragen op het terrein van de economische analyse van het monopoliekapitalisme, is dit een essentieel punt van kritiek, dat de meeste varianten treft. Het voornaamste gevolg van de desbe-

⁶⁵ Althusser, 'Idéologie et Appareils Idéologiques d'État', a.w., p. 104; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, a.w., p. 87.

⁶⁶ Idem, pp. 86-87; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 24, p. 73.

⁶⁷ Vgl. Poulantzas, *La crise des dictatures*, Parijs 1975, pp. 84 e.v.; en *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Parijs 1974, pp. 69-84; nederlandse vertaling *Klassen in het huidige kapitalisme*, Nijmegen (SUN) 1976, pp. 81-97.

treffende opvatting is dat men niet in staat is de ingrijpende veranderingen in de structuur van de nationale staat te begrijpen, die te maken hebben met de internationalisering van het kapitaal. Daardoor komt men niet tot een adequaat begrip van zaken als de EEG, de ontwikkeling van de 'autoritaire' staat, die afwijkt van het type van de parlementaire democratie, de ontwikkelingen in de voormalige dictaturen van zuidelijk Europa enzovoort. Ook voert de stamokap-theorie tot een onbegrijpelijke en niet-marxistische klassentheorie, waarbinnen zo iets als een 'middenklasse' gedacht lijkt te kunnen worden, terwijl mede daardoor een adequaat begrip van het fascisme uitgesloten lijkt⁶⁸. Zonder twijfel zijn deze problemen niet helemaal vreemd aan het werk van Althusser en diens 'comrade in arms' Balibar - in de vroege fase van hun werk, waarin min of meer onduidelijk bleef in hoeverre de techniek en maatschappelijke instituties als neutrale voertuigen moeten worden opgevat, of juist als behorend tot een in klassen gedeelde maatschappij⁶⁹. De latere 'zelfkritiek' van Balibar, zijn boek over de 'dictatuur van het proletariaat', en Althusser's interventies in de politieke debatten van de franse CP, maken duidelijk dat hun politieke participatie deze kwesties ook bij hen op de voorgrond heeft gebracht, en dat ze die onduidelijkheid in het vroege werk erkennen⁷⁰. Jammer genoeg vond men het niet nodig Poulantzas aan te wijzen als één van de eersten, zo niet de eerste, die deze kwestie systematisch in zijn theorievorming naar voren bracht.

⁶⁸ Vgl. de geciteerde werken van Poulantzas. Vgl. voor verdere opmerkingen over de staat in de stamokap-theorie, in: *Te Elfder Ure*, nr. 22 (1976), *Ekonomie en staat*; en Ebbighausen, e.a., *Monopol und Staat*, Frankfurt a/M 1974. Zie als voorbeelden van de stamokap-klassenanalyse bijvoorbeeld Semjonow, *Kapitalismus und Klassen*, Keulen 1973; en Casanova, e.a., *Intellektuelle und Klassenkämpfe*, Keulen 1975. Zie verder paragraaf 3 van dit deel, en deel I van dit boek voor een uitwerking van diverse punten.

⁶⁹ Vgl. *Lire le Capital II*, a.w., p. 54; engelde vertaling, a.w., p. 181. Het gaat hier om het essentiële probleem in hoeverre de produktiemiddelen slechts onder het primaat van de produktieverhoudingen gedacht kunnen worden. Vgl. Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., pp. 16-17; nederlandse vertaling, a.w., p. 23. Dit primaat niet denken voert logisch tot een overschatting van de betekenis van de produktiekrachten, een onbegrip van wat socialisme is, een hiërarchie van kapitalen met monopolies als 'eigenlijke' opponent van de arbeidersklasse, enz. Typerend voor varianten van de stamokap-theorie. Vgl. de standpunten van Hincker en Boccara, in: 'Krisis van het kapitalisme, crisis van de staat. Een 'debat'', in: *Te Elfder Ure*, nr. 23 (1976), pp. 791 e.v., en kritiek daarop in: Balibar, in: *Freiheit der Kritik*, a.w., pp. 161, 162.

De kern van Poulantzas' werk zal gegeven het voorafgaande dus moeten liggen in de theorie betreffende klassen en klassenstrijd. Zo iets als 'de relatieve autonomie van de staat' met betrekking tot de klassen - de staat is niet het instrument van één klasse - kan slechts gedacht worden, indien de staat zelf wordt gedacht als vorm van klassenstrijd. Ook Castells is van mening dat de grote waarde van Poulantzas' *Klassen in het huidige kapitalisme* is gelegen in zijn bijdrage aan de politieke praktijk op het punt van de vorming van klassenbondgenootschappen op langere termijn. Enerzijds elimineert Poulantzas' theorie volgens Castells, het 'vereenvoudigde en daardoor onrealistische beeld van een enorm ongedifferentieerd antimonopolistisch front', terwijl anderzijds 'de gevaarlijke illusie van een zuivere en strijdvaardige arbeidersklasse, die direct tegenover het totale kapitaal staat', wordt afgewezen⁷¹.

Poulantzas probeert in feite het theoretisch antihumanisme voor wat betreft de klassentheorie uit te werken. Althusser maakte ook duidelijk dat het humanisme, met het subject als uiteindelijk centrum van het denken over maatschappijen, steeds gekoppeld blijft aan *economisme*. Dat is de ideologie die de 'economie' opvat als de eigenlijke structuur van een maatschappij, terwijl ze de andere 'sferen' van de bovenbouw denkt als afspiegeling van die structuur - als het ware de schillen van een ui rondom haar kern. Precies deze opvatting voert tot een dualisme van enerzijds 'de' economische structuur, en anderzijds 'de' mens, waarbij de laatste binnen de humanistisch-marxistische variant wordt gedacht als het subject van de bewuste arbeidersklasse, het collectieve klassesubject met zijn 'initiatieven'⁷². Met die constructie hebben we opnieuw een theorie waarvoor een bepaald deel van de maatschappelijke werkelijkheid als 'verklaarbaar' geldt, terwijl een ander deel - met name het politieke handelen en het politieke bewustzijn - in laatste instantie onverklaarbaar is. Heel scherp komt dit bijvoorbeeld tot uitdrukking in een tekst van Colletti,

⁷⁰ Vgl. Balibar, *Cinq études du matérialisme historique*, Parijs 1974, met name IV; Balibar, *Sur la dictature du prolétariat*, Parijs 1976; Althusser, *22e congrès*, Parijs 1977, en artikelen in de *Frankfurter Allgemeine* (28.04.1976) en *Le Monde* (26 en 28.04.1976) over de controverse tussen Althusser en partijvoorzitter Marchais.

⁷¹ In: *Politique Hebdo* (30.05.1974), vertaald bij Merve Verlag, Berlijn, *Arbeitspapiere 15, Gespräch mit Nicos Poulantzas*, p. 59.

⁷² Vgl. de onder redactie van Fromm verschenen bundel met de titel *Socialist Humanism*, New York 1966, die als voorbeeld kan dienen voor een lange reeks publicaties van idealistische marxisten die de 'vervreemding' centraal stellen in Marx' werk.

die overigens door Althusser met name wordt geanalyseerd en gekritiseerd. 'De arbeidersklasse (dromers ontwaakt) is geen gegeven factor, ze is geen product van de natuur. Ze is een punt van bestemming: het product van *historisch handelen*, dat wil zeggen, niet alleen van materiële voorwaarden, maar eveneens van *politiek bewustzijn*'⁷³. Opvallend is hoe hier 'materiële voorwaarden' gescheiden worden van 'politiek bewustzijn', dat als 'wil' of als 'klassebewustzijn' wordt gedacht. De parallel met de burgerlijke sociologie van iemand als Weber, wiens hoofdwerk reeds in de titel de tegenstelling tussen 'economie' en 'samenleving' - *Wirtschaft und Gesellschaft* - aangeeft, is duidelijk⁷⁴. Poulantzas stelt zich nu de taak om de maatschappij in termen van klassenstrijd te denken, op een manier die tegelijk humanisme en economisme theoretisch elimineert. Het gaat er in dat geval om de structureel-functionalistische tegenstellingen tussen permanente structuur en menselijk evenement theoretisch op te heffen, wat in het verlengde ligt van Althussers poging om definitief ook het menselijke bewustzijn als gedetermineerde structuur op te vatten.

In navolging van Althusser legt Poulantzas er de nadruk op, dat het gaat om een *theorie* van klassen en klassenstrijd, en uitdrukkelijk niet om een *beschrijving* die achteraf zou kunnen worden opgevat als een theorie. Kenmerkend voor het structureel-functionalisme van Weber en zijn navolgers is het feit, dat bij hen de term 'klasse' nu juist wel betrekking heeft op empirische groepen van functiedagen, terwijl klassenstrijd wordt geïdentificeerd met een actieve sociale beweging, die eveneens als zodanig direct waarneembaar dient te zijn⁷⁵. Het is vervolgens logisch dat Weber c.s. een groot aantal soorten 'klassen' weet te benoemen met be-

⁷³ Colletti, *From Rousseau to Lenin*, Londen (NLB) 1972, p. 236.

⁷⁴ Vgl. Sierksma, 'Klassen en klassenstrijd', in: *Ongekorri-geerd Materiaal*, Delft 1978. De theoretische verwarring van het adequate onderscheid tussen feit-uitspraken en norm-uitspraken, met de ontologische scheiding van feitelijke (structurele) werkelijkheid en (menselijke) waarden-werkelijkheid is hier opvallend, waar het Weber betreft. Poulantzas maakt verder duidelijk dat ook de opvatting van een 'Klasse an sich' en een 'Klasse für sich' in deze economistische traditie thuis hoort; *Pouvoir politique ...*, I, a.w., pp. 57, 58 en 102, 103; engelse vertaling, a.w., pp. 59, 60, 100, 102; *Les classes ...*, a.w., p. 13; nederlandse vertaling, a.w., p. 19.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld bij Weber zelf, in: *Wirtschaft und Gesellschaft*, a.w., over kapitalisme, p. 110; over politiek, pp. 39, 40; over macht, pp. 38 en 678; en op basis daarvan over klassen, pp. 679, 680.

hulp van veelal uiterst vage en dubieuze termen, zoals bijvoorbeeld 'de middenklassen'⁷⁶. Uitgaande van een maatschappij als een samenleving van mensen die waarden constitueren en daarnaar handelen, beschouwt hij een 'waardenconflict' dat voortvloeit uit 'levenskansen' in economische zin als een klassenconflict. Dat is daarom een beperkte aangelegenheid, aangezien er ook nog andere soorten waarden zijn dan de 'strikt' economische. Het klassenconflict wordt op die manier tot een beperkt machtsconflict, dat de burgerlijke sociologie vervolgens ook nog slechts als waarden crisis, als legitimiteitsprobleem weet te 'denken'⁷⁷. Een dergelijk denken kent aan het begrip 'klasse' slechts een kwantitatief empirische betekenis toe, waarbij het uitgangspunt van het sociologische denken steeds de cohesie en de integratie van een maatschappij betreft. De naoorlogse sociaal-democratie - die als het ware met de sociologie getrouwd is geweest, met name in die periode - heeft dan ook niet lang gewacht met te jubelen over het 'einde van de klassenstrijd', het 'einde van de ideologie', en zelfs 'het einde van het kapitalisme' en de komst van 'een nieuwe (post)industriële samenleving', toen als gevolg van de door de Tweede Wereldoorlog platgebombardeerde markt de cyclische crisis even op zich liet wachten⁷⁸.

Hoe dan wel iets te formuleren over de kapitalistische maat-

⁷⁶ Bij Weber zelf, a.w., pp. 223 e.v.; Let op het meervoud zoals Weber dat hanteert!

⁷⁷ Idem, p. 157. Vgl. ook de opmerking van Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, I, a.w., p. 109; engelse vertaling, a.w., p. 106. Dit is een klassiek reformistisch principe - de reductie van de complex met elkaar verbonden economische, ideologische en politieke strijd tussen de klassen, tot de economische strijd, meer in het bijzonder de loonstrijd. Men vergelijkte Lenins analyse hiervan in: *What is to be done?*, Peking 1973, met name p. 70. Het nieuwe beginselprogramma van de PvdA, 1977, vertoont dezelfde opzet en de voor Nederland (Heine!) kenmerkende vertraging in de afschaffing van 'Marx' door de nederlandse sociaal-democratie. Het gaat echter om het antwoord op de eigenlijke vraag: door middel van welke mechanismen slaagt de heersende klasse erin de voor haar gunstige vorm op te leggen aan de ideologie van de overheerste klasse? Zie verder noot 240.

⁷⁸ Enkele 'grappige' voorbeelden zijn Bell, *The end of ideology*, New York 1965 (herziene ed.); Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt a/M 1968; Galbraith, *The New Industrial State*, Londen 1968²; Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Parijs 1962; Richta, e.a., *Technischer Fortschritt*, Frankfurt a/M 1972; en vele anderen.

schappijformaties, dat verder gaat dan het steeds maar weer schrijven over 'nieuwe feitelijkheden' die de 'oude feitelijkheden' achterhaald zouden hebben? Hoe, kortom, een *theorie* te formuleren over klassenstrijd, die het mogelijk maakt om het begrip 'klassenstrijd' te hanteren, ook wanneer niet direct een 'arbeider' een 'kapitalist' naar de strot vliegt? In aanzet ligt het antwoord opgesloten in Althussers conceptie van een maatschappij als een complex geheel van 'instanties', gestructureerd volgens de deelstructuur van het economische. Het was echter Poulantzas die opmerkte dat de analyse van de kapitalistische produktiewijze nog geen uitspraak mogelijk maakt omtrent een 'concrete situatie', dat wil zeggen een specifieke maatschappijformatie. Zijn uitgangspunt vindt hij ongetwijfeld in de pogingen van Lenin, die met het probleem worstelde, dat men weliswaar Marx' analyse van het economisch functioneren van de kapitalistische produktiewijze gelezen kon hebben, maar dat daarmee nog geen klassenanalyse mogelijk is van de toestand van bijvoorbeeld het Rusland van 1896. Ook Trotsky geeft er in zijn boek over de russische revolutie blijk van dit probleem gesignaleerd te hebben⁷⁹. Men dient dus een onderscheid te maken tussen de begrippen *produktiewijze* en *maatschappijformatie*, iets wat bij Marx niet duidelijk naar voren was gekomen. Daarbij moet het begrip maatschappijformatie verwijzen naar de 'plaats' waar theoretisch bijzondere klassenverhoudingen zich reproduceren, tot op het punt van een revolutionaire overgang naar een nieuw type maatschappijformatie. Een bestaande maatschappijformatie is in deze theorie niet de 'reproductieplaats' van één produktiewijze, maar dient gedacht te worden als het geheel van klassenverhoudingen, die verwijzen naar verschillende met elkaar verbonden produktiewijzen. Noemen we nu een bepaalde maatschappijformatie 'kapitalistisch', dan gebeurt dat omdat het theoretisch noodzakelijk blijkt de verschillende klassenverhoudingen uiteindelijk als gedetermineerd te denken door de fundamentele tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal - de grondslag voor de twee hoofdklassen welke op basis van de kapitalistische produktiewijze gedacht kunnen worden. De bepaling van de aard van de andere klassen in die maatschappijformatie blijkt in dat geval theoretisch slechts mogelijk vanuit de hoofdtegenstelling en polarisering tussen loonarbeid en kapitaal⁸⁰. Het wordt vanuit dit gezichtspunt ook begrijpelijk dat het zinvol is te spreken van twee hoofdklassen van een produktiewijze, zonder dat daarmee bedoeld wordt dat er niet meer dan twee klassen in een maatschappij worden aangetroffen, en

⁷⁹ Vgl. Lenin, 'The Development of Capitalism in Russia', in: *Collected Works*, deel 3, Moskou 1972, en vooral het voorwoord bij de tweede druk; verder Trotsky, *Geschiedenis der Russische Revolutie*, Amsterdam 1936, deel I, met name pp. 15-29 en deel II, pp. 243 e.v.

zonder het nietszeggende begrip 'middenklasse' te hoeven invoeren⁸¹.

Hoe denkt Poulantzas een klasse en klassenstrijd? Maatschappelijke klassen zijn in zijn theorie 'gehelen van maatschappelijke actoren, die hoofdzakelijk maar niet uitsluitend bepaald worden door hun positie in het produktieproces, dat wil zeggen in de economische sfeer'⁸². Ze dienen namelijk ook gedacht te worden als het 'effect' van de andere instanties van een maatschappijformatie - in de kapitalistische maatschappijen: het politieke en het ideologische. Op die manier denkt men een klasse als de 'structuuruitwerking op de maatschappelijke arbeidsdeling (de maatschappelijke verhoudingen en praktijken)'⁸³. Ik kom later terug op de problemen, die de begrippen 'actor' en zijn equivalent 'drager', en 'structureffect' bij Poulantzas oproepen. In eerste instantie lijkt het zinvol de pluspunten te benadrukken: het economisme is geëlimineerd, hetgeen een belangrijke taak was. De kern van Marx' analyse was, dat de kapitalistische produktiewijze *economisch* slechts gedacht kon worden rondom de begrippen 'organische samenstelling van het kapitaal' en de uitbuiting van de arbeidersklasse door het kapitaal door middel van de 'produktie en realisering van meerwaarde'. De kapitalistische produktie met haar noodzakelijk cyclisch, schoksgewijs en groeiend karakter is onbestaanbaar zonder het mechanisme door middel waarvan de kapitalist de arbeiders langer laat werken dan noodzakelijk is voor hun eigen reproductie. Daarmee is gegeven dat het denken

⁸⁰ Over deze opvatting wordt al langdurig gediscussieerd. Dit kan men nalezen in Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, I, a.w., pp. 8 e.v., 69-70, 71 e.v., 157 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 13 e.v., 70-71, 72 e.v., 149 e.v.; Balibar, *Lire le Capital II*, a.w., pp. 82 e.v.; Balibar, *Cinq études ...*, a.w., pp. 238 e.v., 131 e.v.; Poulantzas, 'The Capitalist State ...', a.w., pp. 78, 80 e.v.; nederlandse vertaling 'De kapitalistische staat ...', in: *Te Elfder Ure*, nr. 23, a.w., pp. 699 e.v.; Vgl. ook Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Parijs 1974, pp. 219 e.v.; duitse vertaling *Klassen im Kapitalismus heute*, Berlijn 1975, p. 177.

⁸¹ Vgl. ook Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., p. 112 (voetnoot); duitse vertaling *Klassen im Kapitalismus heute*, a.w., p. 291, noot 12; verder het hele derde deel van dit boek over de kleinburgerij. Jammer blijft dat het derde deel van Poulantzas' *Classes sociales ...*, a.w., nog steeds niet in een nederlandse vertaling beschikbaar is.

⁸² Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., p. 10; nederlandse vertaling *Klassen in het huidige kapitalisme*, Nijmegen (SUN) 1976, p. 16.

⁸³ Idem, p. 10; nederlandse vertaling, a.w., p. 16.

over de maatschappelijke verhoudingen in kapitalistische maatschappijen uit moet gaan van deze fundamentele tegenstelling tussen bourgeoisie en arbeidersklasse, omdat de grondvooronderstelling van het historisch materialisme luidt, dat het economische in laatste instantie de samenhang van een maatschappijformatie bepaalt.

Tegelijk vloeit uit het bovenstaande voort, dat klassen niet als iets afzonderlijks gedacht kunnen worden, maar slechts in hun antagonistische relatie tot andere klassen, zonder dat dit de mogelijkheid van bondgenootschappen uitsluit. *Klassenstrijd* heeft het primaat over het bestaan van klassen⁸⁴. Een maatschappijformatie kan in deze theorie dus slechts als geheel van klassenverhoudingen worden gedacht, dat wil zeggen als *klassepraktijken* die in principe samen de 'klassenstrijd' vormen. Alleen dit denken in termen van economische, ideologische en politieke klassenstrijd lijkt de theorie uit het slop van het dualisme van humanisme en economisme te kunnen halen. Het gaat om echte theoretische begrippen, zo benadrukt Poulantzas, en niet em empirische termen: -ik 'zie' geen klassenstrijd -, wat ik *zie* is een uiteenlopende set van contacten tussen mensen, die al dan niet uiterlijk het karakter van een conflict vertonen. Maar de theorie zegt, dat als ik die verschillende contacten tussen mensen, die verschillende 'handelingen', niet *denk* als klassenverhouding, als klassenstrijd, ik niet tot een verklarend begrip zal kunnen komen van de desbetreffende maatschappelijke verschijnselen.

Maatschappijwetenschap bestudeert de bijzondere verschijnselen van een maatschappij als de onderling samenhangende, in tegenstelling verlopende, economische, politieke en ideologische reproductie van de tegenstelling tussen de hoofdklassen van de dominante produktiewijze. En dit met het oog op kennis betreffende het moment waarop die reproductie overgaat in een crisis, en de mogelijkheden van een revolutionaire omwenteling op grond daarvan. Met name betekent dit dat niet meer gedacht kan worden aan 'de' economische crisis, maar dat slechts gesproken kan worden over een economische, politieke en ideologische crisis, en hun al dan niet aanwezig zijn en hun onderling verband.

Kortom: klassenstrijd is niet slechts economische strijd, loonstrijd, waarbij de 'rest' een weerspiegeling van die economi-

⁸⁴ Vgl. Althusser, *Réponse à John Lewis*, a.w., pp. 28-30; nederlandse vertaling *Antwoord aan John Lewis*, Nijmegen (SUN) 1974, pp. 23, 24; Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., p. 10; nederlandse vertaling *Klassen in het huidige kapitalisme*, a.w., p. 16; Balibar, *Cinq études ...*, a.w., p. 134, maakt duidelijk dat de twee hoofdklassen van een produktiewijze in hun antagonistische verbondenheid, slechts a-symmetrisch, dat wil zeggen niet als elkaars spiegelbeeld kunnen worden gedacht.

sche strijd in een of ander 'klassebewustzijn' zou zijn. De ideologische en politieke praktijken worden in deze theorie gedacht als relatief zelfstandige aspecten van de reproductie van klassenverhoudingen⁸⁵. Verder: klassenstrijd is geen voetbalwedstrijd, waarbij twee teams op de grasmat staan te wachten tot de scheidsrechter het fluitsignaal voor het begin van de match geeft of voor haar einde. Voor een adequaat begrip van kapitalistische maatschappijformaties is het volgens deze theorie nodig te denken in termen van *fundamentele* klassentegenstellingen: geen klassen zonder klassenstrijd, en geen maatschappelijke verschijnselen die buiten die klassen om kunnen worden gedacht⁸⁶.

Maar er schuilt een belangrijk probleem in Poulantzas' constructie, namelijk in zijn opvatting omtrent *de verhouding tussen 'structuur' en 'praktijken'*. Het lijkt erop dat precies hier

⁸⁵ Het doel van deze theorie is volgens Poulantzas aan te geven, dat ook wanneer de arbeidersklasse op een bepaald moment geen revolutionaire politieke organisatie en ideologie heeft, ze niettemin bestaat als autonome klasse omdat er sprake is van relevante uitwerkingen van haar bestaan op ideologisch-politiek niveau; zie 'De kapitalistische staat ...', in: *Te Elfder Ure*, nr. 23 (1976), pp. 686, 687.

⁸⁶ Vgl. Althusser, *Réponse à John Lewis*, a.w., p. 30; nederlandse vertaling, a.w., p. 23. Auteurs die dit principiële punt missen, zijn bijvoorbeeld Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, a.w., p. 84; en Harmsen, *Natuur, geschiedenis en filosofie*, Nijmegen (SUN) 1974, p. 73, noot 90. Voor een kritische noot hierbij, vgl. R. Sierksma, in: Van Strien (red.), *Vervreemding in de arbeid*, Meppel 1975, pp. 61, 62, noot 7. Het is misschien nuttig erop te wijzen dat men onderscheid zou kunnen maken tussen 'reproductieve' en 'antagonistische' praktijken, waarbij de laatste betrekking hebben op strijdsituaties waarbij de klassen als georganiseerde grootheden bewust om een bepaalde inzet strijden, welke kritisch is voor de kapitalistische orde. Maar ook de 'reproductieve' of 'alledaagse' praktijken blijven klassepraktijken, die slechts met behulp van het begrip klassentegenstellingen begrepen kunnen worden. Vgl. Castells, *Monopolville*, Parijs 1974, p. 109. (Vgl. tevens de vertaling van mijn hand van een belangrijk deel van *Monopolville*, zoals opgenomen in *Materiaal Stadsanalyse* (red. Wigmans), Projectraad, 1982, deel II.) Verder kan misschien ten overvloede worden opgemerkt dat *niet* alle maatschappelijke verschijnselen *uitsluitend* klassenverschijnselen zijn, of dat alle maatschappelijke verschijnselen van nu persé *kapitalistische* klassenverschijnselen zijn. Men denke bijvoorbeeld aan het *sexes* onderscheid (patriarchaal) (toevoeging 1981).

Poulantzas er niet in slaagt te ontsnappen aan het structureel-functionalisme, waartegen hij zo heftig te keer gaat (en met recht). Op diverse punten wordt die onderscheiding, die al gauw overloopt in een scheiding, benadrukt⁸⁷. In een recente tekst schrijft hij, dat hij in het latere werk de scheiding weet te elimineren, door te gaan schrijven in termen van enerzijds structurele bepaling van de 'klassepositie', en aan de andere kant over 'klassestandpunten', die dan zouden worden ingenomen in een concrete 'conjunctuur', dat wil zeggen in de op een bepaald moment aangetroffen 'concrete situatie van de klassenstrijd'⁸⁸.

Bij een dergelijke opzet kan men echter nog steeds dezelfde vraag stellen als die ten aanzien van de scheiding tussen 'structuur' en 'praktijken'. Of er is sprake van een theorie die de verschillende klassenverhoudingen - economische, politieke en ideologische - als aspecten beschouwt van een en dezelfde maatschappelijke structuur, dat wil zeggen als materieel, maar die daarnaast ook nog eens een conjunctuur wenst te denken, een concrete situatie bestaande uit de praktijken. In dat geval blijft het onduidelijk hoe ik die conjunctuur moet denken, omdat er naast de ene realiteit, de structuur, nog een anderssoortige wordt gedacht, de conjunctuur van praktijken. Het wordt dan moeilijk om niet in dezelfde structuralistische fuik te belanden die men zo moeizaam probeerde te vermijden, en bij Poulantzas blijft het onduidelijk hoe we de 'uitwerking van de structuur' op het 'terrein van de maatschappelijke praktijken' anders moeten opvatten dan als wisselwerking tussen twee realiteiten. En als de ene realiteit materieel is, gestructureerd, wat dan te zeggen van die andere realiteit, die der praktijken? Al gauw verglijdt men dan weer in de tegenstelling tussen 'de' structuur én de sociale beweging die tegen de structuur aan het vechten is, met alle theoretische consequenties van dien. Bij Castells zullen we zien dat dit een zeer reëel effect is van Poulantzas' theorie, en dat het begrip praktijken, - tegenover de structuur geplaatst -, er al gauw toe voert om een onderdeel van de maatschappij, het politieke bewustzijn, als niet-materieel op te vatten. Op een wijze zoals in de eerder geciteerde passage van Colletti geschiedt. Of - en dat is een andere opvatting - alle handelen wordt gedacht als materieel, dat wil zeggen als gestructureerde

⁸⁷ Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, I, a.w., pp. 68, 75 e.v., 87, 90 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 69, 75 e.v., 87, 89 e.v.

⁸⁸ Poulantzas, 'De kapitalistische staat ...', a.w., pp. 704, 705. Zie voor het onderscheid tussen 'klassepositie' en 'klassestandpunt', Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., pp. 10, 11; nederlandse vertaling, a.w., pp. 16,17. In paragraaf 3 van deze tekst lijkt een adequate formulering te zijn opgenomen, die echter onder 4 wordt teruggenomen.

praktijkvormen. Maar in dat geval is het zaak de precieze theoretische status van termen als 'structuur', 'praktijk', 'actor', 'drager', 'conjunctuur', enz. die bij Poulantzas niet duidelijk wordt, te bepalen.

De tegenover-elkaarstelling van 'structuur' en 'praktijken' zoals die in aanzet aanwezig is in Poulantzas' werk, suggereert een gelijksoortige theoretische status van beide begrippen. Maar in werkelijkheid is er bij het woord 'structuur' sprake van een filosofische *categorie*, die op een meer algemeen niveau de materialiteit van de werkelijkheid - inclusief de maatschappelijke werkelijkheid - uitdrukt⁸⁹. En ook de woorden 'actor' of 'drager van structuren' zijn filosofische categorieën, die categorisch poneren hoe men over de werkelijkheid dient te denken volgens de materialist. Vooral de term 'drager van structuren' is dáárom gevaarlijk, omdat haar metaforische vorm tegelijk de taak die ze vervult kan ontregelen. De bedoeling van de term 'drager van structuren' is immers de filosofische uitschakeling van elke implicatie van een subject, maar deze metaforische vorm kan, zoals m.i. bij Poulantzas het geval is, ertoe voeren de drager naast de structuren te plaatsen. Wat de metafoor echter moet uitdrukken, is, dat de 'drager' in kwestie slechts als complex

⁸⁹ Slechts zo lijkt me de zin van Althusser in *Lire le Capital I*, a.w., p. 70 (engelse vertaling, a.w., p. 58), te interpreteren: "We denken de inhoud van deze verschillende praktijken door hun specifieke structuur te denken, die steeds de structuur van een produktie is".

⁹⁰ In het vroegste werk van Althusser is dit probleem bepaald nog niet duidelijk geformuleerd. Zo spreekt hij daar nog over de 'diepere realiteit' van de structuur; zie *Pour Marx*, a.w., p. 109 (engelse vertaling, a.w., p. 110), over 'omstandigheden', p. 104 (engelse vertaling, p. 106), en 'condities', pp. 212 e.v. (engelse vertaling, pp. 216 e.v.). In het begrip 'overdeterminatie' probeert hij deze termen te ontdoen van hun humanistisch karakter, maar helemaal helder wordt het niet. Dit lijkt ook mede het gevolg van het feit dat Althusser hier zijn uitgangspunt in een kritische analyse van Marx' *Einleitung* neemt, waarin geen principieel onderscheid tussen filosofische categorie en wetenschappelijk begrip wordt gemaakt. Het probleem van vele kritieken op Althusser is nu, dat ze met een terechte kritiek inzake deze kwestie, d.i. de kritiek op het structuralisme, vaak Althusser's hele problematiek verwerpen. Het lijkt dan ook onjuist om bij een overzicht van 'het structuralisme' Althusser 'maar terzijde' te laten om 'niet ook nog eens verzeild te raken' in het probleem van de 'marxismen'; zie Bertels in: *Structuralisme voor en tegen*, Bilthoven 1974, p. 80.

geheel van gestructureerd gedrag kan worden begrepen, en als niets anders. De woorden 'praktijk' en 'conjunctuur' zijn de *begrippen* die staan voor het reële object dat de wetenschapper die maatschappijen bestudeert, wil onderzoeken. Het is de 'maatschappelijke materie', om het eens zo uit te drukken⁹⁰. Het is dan interessant de vraag te beantwoorden waarom precies het begrip 'conjunctuur' wordt gehanteerd, en daarnaast het begrip 'tendens' om aan te geven wat er van het verloop van een conjunctuur mag worden verwacht. In sommige gevallen wordt de tendens opgevat als een realiteit die zich dwars tegen de toevalligheden van de conjunctuur in doorzet. De tendens 'realiseert zich' zegt men dan vaak. Opnieuw vindt er in dat geval een theoretische vermenging van typen termen plaats die in feite niet bij elkaar horen. Immers, de maatschappijwetenschap probeert met behulp van bepaalde begrippen haar reële object - de concrete situatie van een maatschappijformatie - te begrijpen, dat wil zeggen zij probeert de gestructureerde maatschappelijke praktijken te begrijpen als praktijken van een bepaalde soort, namelijk als praktijken van klassenstrijd. En gegeven de stand van die wetenschap en de complexiteit van het materiële object slaagt die wetenschap er slechts in om bepaalde aspecten van dat object te verklaren, of die aspecten slechts gedeeltelijk met elkaar in verband te brengen. Daarmee krijgen de uitspraken van verklarende aard in die wetenschappen een tendentieel karakter, waarbij *het begrip tendens* staat voor een 'gat' in het theoretische object, de verklarende theorie, en *niet* voor iets in het materieel object. Er zou kortom sprake zijn van een vermenging van theoretisch en reële object als men de tendens als een eigenschap van de conjunctuur zou opvatten, die als het ware oproeit tegen de verder onverklaarbare empirische 'toevalligheden' - een 'luctor et emergo' conceptie van de tendens, kortom. Ook via deze overgang blijkt, hoe het spelen met structuur én praktijken theoretisch voert in de richting van het idealisme^{90a}.

^{90a} Men zou dit 'idealisme' terug kunnen vinden in de passage van *Pouvoir politique ...*, a.w., p. 100; engelse vertaling, a.w., p. 97, waar Poulantzas tenslotte volstrekt onberedeneerd komt tot een uitspraak over 'de ongedetermineerdheid van de totale situatie ...'. Vergelijk ook Guattari/Deleuze, *Anti-Oedipe*, a.w., pp. 445 e.v.; duitse vertaling, a.w., p. 482 e.v. Uit het latere werk blijkt dat hij zich bewust is van het probleem van de verhouding 'structuur'/'praktijk'. (*The Capitalist State*, a.w., p. 82; 'Aktuele vraagstukken van het marxistisch onderzoek naar de staat', in: *Te Elfder Ure*, nr. 23, a.w., pp. 826, 827) maar helder wordt het niet. (Vgl. *Les classes sociales ...*, a.w., pp. 256-257; duitse vertaling *Klassen im Kapitalismus heute*, a.w., p. 206, als voorbeeld). Ook Althusser is niet altijd even duidelijk zoals zijn 22e

Wanneer Castells nu met zijn *Question urbaine* begint, ligt de geschetste theorie van Poulantzas, inclusief de aangegeven problematiek die bij Poulantzas niet tot een oplossing lijkt te zijn gebracht, klaar als uitgangspunt. De staatsproblematiek keert terug in de aandacht voor de stedelijke planning. De theorie van de klassenstrijd ligt ten grondslag aan de analyse van de 'stedelijke sociale bewegingen'. En het is nu zaak om te analyseren hoe het werk van Althusser en Poulantzas gaat functioneren in dat van Castells.

congrès (Parijs 1977, pp. 42 e.v.; engelse vertaling '22nd Congress', in: *New Left Review*, nr. 104, 1977, pp. 13, 14) toont. Het punt waar het om gaat lijkt me nog steeds erg fraai te zijn samengevat in Brechts *Me-ti*, Nijmegen (SUN) 1976, p. 174: "Me-ti heeft gezegd: juist nu stelt de fysica vast, dat de kleinste lichamen onberekenbaar zijn: de bewegingen daarvan zijn niet te voorspellen. Zij doen zich voor als individuen, met een eigen vrije wil begiftigd. Maar individuen zijn niet met een eigen vrije wil begiftigd. Hun bewegingen zijn alleen moeilijk of niet te voorspellen, omdat er voor ons teveel determinaties bestaan, en niet helemaal geen". De fundamentele ongelijkmatigheid en ongelijktijdigheid van de (maatschappelijke) werkelijkheid die voortvloeit uit het bestaan van permanente tegenstellingen tussen aard en tempi van elementen van die werkelijkheid, begrenst het theoretisch object tot tendentiële uitspraken: wetmatigheidsuitspraken in de wetenschappen zijn tendensuitspraken. Maar zoals Brecht scherp aangaf: dat mag nooit tot een 'ongedetermineerdheidsuitspraak' voeren, tenzij men het veld van de materialistisch-dialectische stellingen verlaat. Zie verder Balibar, *Lire le Capital II*, a.w., pp. 150-151; duitse vertaling *Das Kapital Lezen II*, pp. 340, 341, over de afwezigheid van wat voor centrum dan ook, en de nadruk op het persé ideologische van het subjectieve bewustzijn; en Althusser's 'Appendix', in: *Pour Marx*, a.w., pp. 117 e.v.; engelse vertaling *For Marx*, a.w., pp. 117 e.v., over Engels en de individuele wil; vgl. ook noot 109, en de desbetreffende passage. Kortom: theoretisch object en werkelijk object dienen categorisch onderscheiden te worden, evenals dat het geval bleek met de verschillende vertoogtypen. Of ook: hoewel het theoretisch object moet voldoen aan de eisen van de logica, betekent dit nog niet dat daarmee Hegels dictum 'Hetgeen redelijk is, is werkelijk, en hetgeen werkelijk is, is redelijk', wordt onderschreven; vgl. de 'Vorrede' van *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Precies Hegelse werk is het summum van de vermenging van vertoogtypen, en van theoretisch en werkelijk object. Zie ook noot 158a. Ofwel: geen gat in de werkelijkheid, maar gaten in de theorie!

III

STADSANALYSE: HET THEORETISCH EN EMPIRISCH ONDERZOEK VAN CASTELLS^{*}

Hoe toont zich nu de invloed van Poulantzas en Althusser in Castells' werk? Alleen maar in de vorm van een modieuze overname van bepaalde termen, terwijl de eigenlijke theorie niet aanwezig is? Of in de vorm van een mislukte poging om begrippen uit de ene sfeer toe te passen op problemen in een andere sfeer⁹¹? Of juist als bijdrage tot een geslaagde ideologiekritische analyse van de theoretisch-ideologische voorgeschiedenis van de stedelijke sociologie, die vervolgens voert tot een onderzoek, waarin een getransformeerd theoretisch apparaat zichzelf kan bewijzen?

Bestudering van zijn werk leert, dat het hem er niet om ging de stedelijke sociologie als 'ideologie' te ontmaskeren, om haar vervolgens af te danken. Castells is er vanaf het begin van zijn werk op uit geweest om zijn slachtoffer 'productief' te consumeren. Ook al zou de stedelijke sociologie overwegend ideologisch blijken, en in feite niet veel meer dan een gemaskeerde humanistische filosofie zijn zonder eigenlijk reëel en theoretisch object - ook dán zou ze nog gelezen moeten worden op de vragen die ze al dan niet uitdrukkelijk formuleert en probeert te beant-

* Deze paragraaf kwam tot stand via de voorbereiding en uitwerking van een seminar onder de titel *Stadsanalyse* aan de Afdeling Bouwkunde, Th-Delft, dat werd begeleid door de schrijver en G. Wigmans, die als student-assistent aan deze afdeling verbonden was. Hij heeft op verschillende punten bijgedragen aan het opsporen van verschillende passages in het werk van Castells waarop deze tekst zich baseert. Tevens heeft hij met de schrijver verschillende versies van deze tekst doorgesproken, waarvoor mijn dank.

⁹¹ Aldus bijvoorbeeld Garnier, 'A propos de la question urbaine', in: *Espaces et Sociétés*, 1973, nr. 8, p. 126.

woorden, en op de vragen die ze uitdrukkelijk niet kan stellen vanuit haar theoretische context. Twee taken zijn er in dat geval uit te voeren: 'Men moet deze ideologie nog verduidelijken en haar afbakenen, én de maatschappelijke functie die ze vervult, moet beschreven worden'⁹². Het gaat er dus in de eerste plaats om een ideologie te 'verduidelijken', dat wil zeggen aan te geven waarin het ideologische van een 'theorie' precies zit, en om haar 'af te bakenen', dat wil zeggen aan te geven waar het ideologische vertoog eventueel 'overgaat' in het wetenschappelijke vertoog. Castells laat er geen misverstand over bestaan, dat 'theoreticisme' in de vorm van een absolute scheiding tussen de 'ware' wetenschap en de 'onware' ideologie, door hem wordt afgewezen, waarmee hij vanaf het begin het eerder geschetste latere standpunt van Althusser inneemt. 'Elke wetenschap vermengt, al naar gelang de omstandigheden, in wisselende verhoudingen ideologie en theorie', schrijft hij direct aan het begin van zijn stadsanalytische loopbaan. Precies in dat kader dient men het eerder genoemde begrip 'afbakening' van een ideologie te begrijpen⁹³. Daarnaast is ook van belang dat beide taken, de verduidelijking/afbakening en de beschrijving van de maatschappelijke functie met elkaar verbonden worden. In aansluiting bij Althusser wordt namelijk over ideologie slechts gesproken in termen van ideologische praktijken en het onderscheid tussen theoretische en praktische ideologie, hetgeen impliceert dat het onmogelijk is een ideologisch systeem te bestuderen, zonder begrip van de maatschappelijke uitwerking ervan. Dat betekent in het geval van Castells, dat hij de stedelijke sociologie opvat als theoretische ideologie, die hoort bij een bepaalde praktische ideologie, die de begeleiding vormt van bepaald gedrag van groepen mensen⁹⁴. Het is niet toevallig, zo schrijft hij in zijn 'gebruiksaanwijzing' bij *Question urbaine*, dat bij het opkomen van de anti-imperialistische strijd over de hele wereld, en het sterker worden van de revolterende massa's in de ontwikkelde kapitalistische landen,

⁹² Castells, *Théorie et idéologie en sociologie urbaine*, a.w., p. 172.

⁹³ Idem, pp. 171 en 190, en *Question urbaine*, a.w., p. 164. Deze stelling omtrent de principiële onzuiverheid van theorievorming neemt hij ongetwijfeld over van Badiou, a.w., pp. 445, 446, die dit op zijn beurt poneert aan de hand van Derrida, die stelt dat 'elk authentiek onderscheid onzuiver is'. Althusser komt later tot een soortgelijke stelling in 'Est-il simple d'être marxiste en philosophie', a.w., waarin hij schrijft dat filosofie bestaat in het aanbrengen van demarcaties, die nooit absoluut, maar productief moeten zijn. Zie ook: *Pour Marx*, a.w., p. 171; engelse vertaling, a.w., p. 170. Vgl. verder noot 40 (par. 1).

opeens 'stedelijke problemen' de regeringspolitiek en de massamedia gaan beheersen. Het is die verschuiving van thematiek die als ideologisch begrepen moet worden, en deze ideologie dient door de 'marxist' niet alleen maar theoretisch 'verlaten' te worden, maar ook politiek. Wanneer het bij Castells dus niet slechts om 'demystificatie' gaat, maar om theoretische analyse, dan betekent dit voor hem, dat theorievorming politiek geladen is, omdat ze consequenties heeft - effecten produceert - voor de politieke praktijk⁹⁵. Wanneer ik kortom een ideologisch-theoretisch systeem analyseer, dan moet ik de maatschappelijke praktijk analyseren waarbinnen zo'n systeem als ideologisch effect functioneert.

Deze nadruk op het theoretisch verhelderen van de verschillende stadsideologieën is voor Castells' opzet essentieel, want alleen door middel dáárvan, en niet door eenvoudige 'demystificatie' van de 'ideologische grauwsluiers', wordt het mogelijk om ook *binnen* de arbeidersbeweging het ideologische van het theoretische te onderscheiden. Men kan ook zeggen, dat dit Althusseriaanse principe het definitieve einde betekent van elke vorm van arbeiderisme in Castells' denken, omdat via deze opvatting niet was 'de' arbeider denkt en doet 'goed' is, maar het erop aan komt op basis van wetenschappelijk onderzoek een politiek juiste lijn te formuleren. Dat impliceert onder meer, dat ook binnen de organisaties van de arbeidersklasse linkse en rechtse afwijkingen

⁹⁴ Zie Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 276; *Monopolville*, a.w., pp. 150, 160 e.v. Opgemerkt moet worden dat Castells na de produktie van *Question urbaine*, in tegenstelling tot Althusser het bestaan van 'ideologie' uitdrukkelijk verbindt aan klassenmaatschappijen. Zie *Monopolville*, a.w., p. 150, noot, met een afwijzing van de mogelijkheid van een 'theorie van de ideologie'; zie ook Castells en De Ipola, a.w., p. 38. Althusser is hier zelf ook niet duidelijk in: zo staat in zijn tekst over de ISA, a.w., zowel een zin die ideologie wél aan klassenmaatschappijen koppelt, als een zin die de meer algemeen antropologische conceptie van ideologie ondersteunt; cf. *Te Elfder Ure*, nr. 24, pp. 84 én 85, resp. "klassen" en "de mensen".

⁹⁵ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 9, 10, 14, 103. De implicatie is natuurlijk ook, dat de maatschappelijke tegenstellingen niet slechts theoretisch opgelost kunnen worden. Vgl. ook het slot van Castells en De Ipola, a.w. Pickvance wijst op de paradox die aan de toegespitste belangstelling van Castells voor dit probleem ten grondslag ligt; het feit dat veel 'marxistisch' onderzoek naar verstedelijking op kosten van en binnen instellingen van de franse staat plaatsvindt, in: C. Pickvance (red.), *Urban Sociology*, Londen, 1976, p. 2.

mogelijk blijven, gegeven de positie van die organisaties in het maatschappelijk geheel. Onder een 'rechtse afwijking' verstaat Castells het formuleren van de problemen in termen van de heersende burgerlijke ideologie, waarbij de techniek of het milieu als 'motor' van de geschiedenis gaan figureren. Links heet dan de afwijking, die Castells fraai 'intellectuele acrobatiek' noemt, en die hij herkent in de steeds weer opduikende poging om de zich voortdurend ontwikkelde nieuwe tegenstellingen in de kapitalistische maatschappijformaties *onmiddellijk* terug te voeren op die 'ene grote tegenstelling', die tussen loonarbeid en kapitaal⁹⁶. Men moet hier vooral denken aan de onder 'marxistische' sociologen, economen en sociaalgeografen voorkomende liefhebberij om elk willekeurig probleem onder te brengen in het 'systeem van de politieke economie'. Die gewoonte gaat volkomen voorbij aan het feit dat Marx nu juist in zijn werk elk 'systeem van de politieke economie' kritiseerde met als voornaamste argument dat de burgerlijke politieke economie - en er is geen andere politieke economie! - de economie als een sfeer op zich denkt, ontgaan van hetgeen precies de kapitalistische maatschappijvorm begrijpelijk maakt: de klassenstrijd⁹⁷. Ook het terrein van het stedelijke, waarover zo meteen uitgebreider, vat Castells niet op als een sfeer die moet worden ondergebracht in het apparaat van 'het' kapitaal. Hij beschouwt het eerder als een relatief zelfstandige praktijkvorm, die behoort tot een kapitalistische maatschappijformatie, waarvan de economische grondslag - de kapitalistische produktiewijze - door Marx in grote lijnen werd geanalyseerd⁹⁸.

⁹⁶ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 10, 11, 19; *Monopolville*, a.w., p. 21, spreekt in dit verband van een 'rite incantatoire' die een 'fenomeen in zijn context' plaatst, wat een specifieke analyse overbodig lijkt te maken.

⁹⁷ Vgl. de ondertitel van *Das Kapital: zur Kritik der politischen Oekonomie*. Precies de analyse van de 'organische samenstelling van het kapitaal' - het centrum van het werk - maakt duidelijk dat er geen 'systematische' begrippen van een 'politieke economie' mogelijk zijn. Vgl. de tekst 'Plus-value et classes sociales', in: Balibar, *Cinq études ...*, a.w., pp. 105 e.v. Castells 'recipieert' dus bepaald niet 'op een verwerkte wijze het systeem van de politieke economie' zoals Smeets en Radsma willen, *Zone*, nr. 3, p. 127. Castells zelf is ook niet altijd duidelijk, als hij bijvoorbeeld schrijft over 'marxistische economie', 'Postface', a.w., p. 492.

⁹⁸ Niet dat Castells vanaf het begin helder was over het onderscheid tussen maatschappijformatie en produktiewijze; vgl. bijvoorbeeld de opmerkingen over de Sovjet-Unie, *Question urbaine*, a.w., pp. 112, 113. In dat opzicht volgde hij nog de Balibar van *Lire le Capital II*.

Niettemin gaat hij wel degelijk uit van bepaalde uitgangspunten van het theoretisch werk van Marx, en de vraag die gesteld moet worden is ook niet zozeer die naar een of andere 'verwerking van het systeem van de politieke economie', als wel die naar het object van de 'stadsanalyse', en het verband daarvan met het object van bijvoorbeeld Marx. En die vraag impliceert tegelijk de wijze waarop Castells zijn object 'produceert', voorzover het niet direct duidelijk is wat er onder 'het stedelijke' valt.

In aansluiting op het werk van Althusser is Castells vanaf het begin van zijn schrijfwerk bezig geweest met de vraag wat precies een wetenschappelijke discipline inhoudt. Althusser had reeds opgemerkt dat in de sociale wetenschappen de term 'interdisciplinair samenwerkingsverband', in navolging van de natuurwetenschappen, al gauw een toverwoord is geworden, met behulp waarvan de suggestie werd opgebouwd, als zou uit het samenwerkingsverband van sociologen, sociaalpsychologen, psychologen, antropologen, enz. een betere wetenschap ontstaan dan uit hun afzonderlijke werkzaamheden. Op dat moment, aldus Althusser, functioneert 'interdisciplinariteit' als ideologische notie, omdat men uit de koppeling van een serie 'wetenschappen zonder object' nauwelijks een wetenschap mét een object mag verwachten. Wetenschap ontstaat in deze conceptie als het ware uit het 'bijeengbrengen van onwetenden'⁹⁹. In de eerste paragraaf werd er al op gewezen dat er bij een dergelijke interdisciplinaire samenwerking in feite sprake is van de constructie van een theoretische ideologie, en dus niet van samenwerking van werkelijke wetenschappelijke disciplines. Want als het begrip 'discipline' correct wordt gehanteerd, dan kan het om niets anders gaan dan om een bijzondere theoretische praktijk, die wordt gekenmerkt door een eigen werkelijk en een eigen theoretisch object. In elk geval is er pas sprake van een wetenschappelijke discipline, wanneer zij één van de twee in een *bijzondere* vorm bezit, dus of een bijzonder theoretisch of een bijzonder werkelijk object¹⁰⁰. Het is dus zaak om na te gaan in hoeverre de bestaande 'stedelijke sociologie' aanspraak kan maken op een dergelijke combinatie van werkelijk en theoretisch object,

⁹⁹ Althusser, *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, a.w., p. 46.

¹⁰⁰ Vgl. Castells, 'Is there an urban sociology?' (1968, engelse vertaling 1976, in: Pickvance (red.), a.w., p. 38), waar het werkelijk object nog 'wetenschappelijk' object heet; idem, 'Towards a political urban sociology', 1974; engelse vertaling in: Harloe, *Captive cities*, Londen 1977, pp. 61, 62; en de kern van *Théorie et idéologie en sociologie urbaine*, a.w. Overigens dient elke discipline zowel een reëel als een theoretisch object te bezitten, en zoals we nog zullen zien ook een specificering van een 'empirisch object'.

en in hoeverre bij afwezigheid ervan, men in staat is op basis van een ideologiekritische analyse tot de constructie of reconstructie van een dergelijke set objecten te komen. Van groot belang zal daarbij zijn, om gegeven Althussers analyse van de 'gescheidenheid' van werkelijk en theoretisch object, na te gaan in hoeverre de traditie van de stedelijke sociologie via het uitsluitend hanteren van een empirisch object, beide in elkaar doet verglijden. In dat geval is er immers slechts sprake van de constructie van een beschrijvend schema - veelal volgens de weg van het Weberiaanse ideaaltype - dat een abstractie is van een gegeven werkelijkheid, zonder dat daartussen als afzonderlijk object een theoretische constructie van begrippen heeft plaatsgevonden. Schema en werkelijkheid dekken elkaar in zo'n geval in een empirisch object, terwijl juist de anti-empiristische opvatting van wetenschappelijke kennis stelt, dat het empirisch object, dat wil zeggen: datgene in de werkelijkheid wat tijdens het onderzoek *systematisch* geregistreerd gaat worden, vanuit het theoretisch begrippenapparaat wordt vastgelegd. Of om het nog eens anders te formuleren: kennis van iets is steeds kennis van iets, dat wil zeggen van een helder gepreciseerd werkelijk object, maar het is tegelijk steeds ook kennis van iets, hetgeen verwijst naar de noodzaak om steeds de zogenaamde 'concrete feiten' theoretisch te 'behandelen'¹⁰¹. Het tussen aanhalingstekens plaatsen van de 'concrete feiten' verwijst naar de stelling, dat dergelijke 'feiten' nooit direct 'gegeven' zijn, maar dat ze altijd vanuit bepaalde abstracta worden geformuleerd. Men gaat dus ook niet uit van de feiten, maar van de theorie, en binnen het licht van die theorie kunnen feiten een specifieke betekenis krijgen.

Opvallend is dat Castells het mij als zijn eerste artikel bekende *Bestaat er een stedelijke sociologie?* opent met een motto van Weber waarin een soortgelijke algemene stelling over de verhouding tussen begrippen en feiten wordt aangehaald, zonder dat Castells toen het Weberiaanse ideaaltype ter discussie stelde, zoals dat vooral later gebeurt. Het is ook opvallend dat hij in die eerste tekst nog schrijft, dat een 'systematische beoordeling'

¹⁰¹ Vgl. Poulantzas, 'De kapitalistische staat ...', in: *Te Elfder Ure*, nr. 23, a.w., p. 685: 'De werkelijke geschiedenis kan alleen invloed uitoefenen op theoretische standpunten ... Positivistisch-empirische standpunten kan zij niet beïnvloeden, omdat de feiten voor deze standpunten niet erg veel 'betekenen': zij bewijzen niets om de eenvoudige reden dat zij ad infinitum op elke gewenste wijze geherinterpreteerd kunnen worden'. Vgl. ook Althusser, *Lire le Capital I*, a.w., pp. 44, 45, noot over de term 'concreet', en Balibar, a.w., II, pp. 143 e.v. (engelse vertaling, a.w., pp. 39, 40, resp. pp. 248 e.v.).

van het verschillende onderzoek in de traditie van de stadssociologie nog niet mogelijk is voor hem, en dat dit toen ook prematuur zou zijn¹⁰². Tegelijk stelt hij in deze tekst, evenals in de direct daarop volgende analyse uit 1969, het theoretische object op een weinig materialistische manier aan de orde door in beide gevallen te spreken van een aantal mogelijke 'niveaus van analyse' van het stedelijke (even afgezien van de nog te behandelen afbakening daarvan) waaruit dan als het ware - om de woorden van Pickvance te gebruiken - op grond van een bepaalde 'verbondenheid' met het historisch materialisme één wordt 'gekozen'¹⁰³. Ik geloof dat men mag vaststellen dat Castells in *Question urbaine* wél de bedoeling heeft om tot een systematische beoordeling van die traditie te komen aangezien hij de geschiedenis van de theoretische ideologie wil natrekken 'teneinde er de essentiële thema's uit te lichten en te bespreken'¹⁰⁴. Tegelijk wordt in die teksten het ideaaltype gekritiseerd, omdat het thuis hoort in de empiristische traditie. Het hinderlijke nu van deze geschiedenis van de 'stedelijke theorie' is het feit, dat de 'grondstof' - ideologische voorstellingen, reeds verworven kennis, en een specificiteit van de bestudeerde situaties - wordt gekenmerkt door een overheersen van de ideologische elementen, en een vrijwel afwezig zijn van reeds verworven theoretische kennis. Het marxisme heeft er slechts marginaal aan geroken zoals bijvoorbeeld bij Engels over het woningvraagstuk, en bij Marx in zijn behandeling in *De duitse ideologie* van de tegenstelling tussen stad en land, die ook nog empiristisch van aard is. De 'sociale wetenschappen' hangen op hun beurt vrijwel aan elkaar van ideologische noties, aldus Castells' inschatting van de stand van zaken aan het begin van de zeventiger en het einde van de zestiger jaren¹⁰⁵. De consequentie van deze inschatting voor Castells is, dat zijn eerste grote werk niets anders kan worden dan een lange reeks gecombineerde analyses met een ideologiekritisch karakter in de eerder aangegeven zin van het woord. Het gaat er in eerste instantie om, om *binnen* het kader van de bestudeerde theoretisch-ideologische complexen de grenzen daarvan aan te geven. En wanneer in *Question urbaine* sprake is van de weergave van concrete steden, zoals Chicago, Parijs, Londen, Peking, enz., dan gaat het steeds *niet* om de eigen analyse van die ontwikkelingen in theoretische termen, maar óf om het presenteren van de ontwikkelingen die tegenover de ideologische concepties van bepaalde auteurs kunnen worden geplaatst zoals in deel I, óf om de analyse ervan door die auteurs. Het gaat er dus in eerste instantie om,

¹⁰² Castells, 'Is there an urban sociology?', a.w., p. 33.

¹⁰³ Idem, pp. 56, e.v.; *Théorie et idéologie ...*, a.w., pp. 184 e.v.; en Pickvance, a.w., p. 9.

¹⁰⁴ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 103.

¹⁰⁵ Idem, p. 11.

om 'velden van onderzoek' af te bakenen¹⁰⁶. Op basis daarvan kan vervolgens de kwestie geformuleerd worden als de concrete analyse van de uit deze analyse voortgekomen nieuwe problemen, of de nieuwe plaats die traditionele problemen krijgen toebedeeld in een analyse van de kapitalistische produktiewijze¹⁰⁷. Of nog anders geformuleerd: het gaat in *Question urbaine* om een 'echt theoretisch werk betreffende de produktie van kennisinstrumenten', waarbij het zaak is de juiste theoretische 'tactiek' te ontwikkelen tegenover zowel formalisme en empirisme, als tegenover de neiging een algemene grondslag voor 'de' wetenschap te willen produceren¹⁰⁸. De in de eerste paragraaf van dit artikel gesignaleerde 'citatie' van Castells is terug te voeren op de door hemzelf gestelde taak van het systematisch per probleem verkennen van het bestaande 'theoretische' veld, met als einddoel de constructie van een adequate theorie.

We weten nu wat Castells, na een korte historische afperking van zijn studieveld, te doen staat wanneer hij begint met de bestudering van de 'stedelijke ideologie': het afbakenen van de problematiek die deze ideologie kenmerkt. Problematiek leerden we al kennen als de gedetermineerde context van een woord of begrip, dat de betekenis ervan bepaalt, en daarmee de interpretatiemogelijkheden en de vragen die ermee geformuleerd kunnen worden. Termen, begrippen en vragen kunnen niet geïsoleerd begrepen worden¹⁰⁹. Het gaat daarbij niet om zo iets als een 'Zeitgeist', die als kern van een bepaald tijdvak alles op een zelfde wijze 'doordrenkt'. Essentieel voor het begrip 'problematiek' is het noodzakelijk afwezig zijn van specifieke problemen binnen de geschiedenis van een bepaalde wetenschappelijke traditie, dus niet binnen 'de' wetenschap in het algemeen. Bij het opsporen van die problemen via een manier van lezen die 'symptomaal' wordt genoemd en die vergelijkbaar is met de Freudiaanse techniek van de psycho-analyse, doet de analyticus een poging ongestelde, maar impliciet wel beantwoorde vragen of afwezige antwoorden op wel, maar verkeerd gestelde vragen, boven water te brengen¹¹⁰.

Castells begint zijn eigenlijke werk met uitspraken van ande-

¹⁰⁶ Idem, bijvoorbeeld, pp. 295, 309 e.v.

¹⁰⁷ Castells, 'Postface', a.w., p. 486.

¹⁰⁸ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 13, 14. Wie dit punt mist, kan naar hartelust misverstanden produceren over het 'traditionele' (lees: 'burgerlijke') in Castells' *Question urbaine*, los van de later nog te geven kritiek op zijn werk. Vgl. bijvoorbeeld Body/Fahrenkrog, *Theoretical and political practice in french urban sociology*, 1976 (ongepubliceerd), p. 5, terwijl Castells dit nog eens zelf aangeeft, a.w., p. 188.

¹⁰⁹ Vgl. Pêcheux en Balibar, inleiding bij *Sur l'histoire des sciences*, a.w., pp. 8, 9.

ren, voorzien van een vraagteken: 'De stad, bron van schepping of verval? Het stedelijke, levensstijl en uitdrukking van de beschaving? Het milieu, bepalende factor van de maatschappelijke verhoudingen?'. De hierin vervatte opvatting van bepaalde kwesties als 'stedelijke problemen' en de ermee verwante vraagstelling, betekenen volgens hem het gebruik van 'de stad' als een verklaring

¹¹⁰ Vgl. Althusser, *For Marx*, a.w., p. 253, 254; *Lire le Capital I*, a.w., pp. 12 e.v., 28-33; engelse vertaling, a.w., pp. 15 e.v., 28-31. Voor aanverwante, maar niet identieke begrippen kan verwezen worden naar het epistème-begrip van Foucault, *Les mots et les choses*, en de zelfkritiek daarop in later werk, zoals weergegeven in Lecourt, *Critique ...*, a.w. Zie ook Tafuri's *Teorie e storia dell'architettura*, voor zijn begrip 'codex'. Zowel 'codex' als 'epistème' lijken meer in de richting van een epoche doordrenkende of funderende denkstructuur te wijzen, terwijl 'problematiek' steeds per discipline, of per filosofische richting kan worden onderzocht, met als mogelijkheid meer of minder omvattende 'problematieken' te onderscheiden. Een m.i. niet adequate kritiek op Althussers begrip vindt men bij Rancière, *Wider den akademischen Marxismus*, Berlijn (Merve Verlag) 1973, pp. 59-61 (duitse vertaling). De relatie tussen Rancière, Foucault en Althusser betreffende 'ideologie', 'problematiek', enz., vraagt in het bijzonder de aandacht. Zie ook *For Marx*, a.w., pp. 257, 258 ('A letter to the translator'); en Badiou, a.w., p. 443, noot. Het lijkt daarbij vooral te gaan om een kritiek op Foucaults Marx-interpretatie; zie *Les mots et les choses*, a.w., pp. 273, 294, 338; nederlandse vertaling, a.w., pp. 346, 347, 353, waar geen onderscheid tussen de oude en jonge Marx wordt gemaakt; en het 'algemene' praktijkbegrip, *Archéologie du Savoir*, a.w., pp. 62 e.v., 90, 91, 212 e.v.; engelse vertaling, pp. 45 e.v., 68, 162 e.v.; en de afwezigheid van een determinatieprincipe. Verder staan in dit verband ter discussie: Foucaults bepaling van typen wetenschap en de onduidelijke kritiek op het ideologiebegrip, *Les mots et les choses*, hoofdstuk X, met name p. 358; nederlandse vertaling, met name p. 395; en zijn gebruik van de categorie 'onzekerheid' die in verband lijkt te staan met het in noot 40 (par. I) gesignaleerde 'anarchisme'; vgl. *L'ordre du discours*, Parijs 1971, met name p. 61. Men vergelijk ook hetgeen werd gezegd in noot 90a over het bij Poulantzas opduikende begrip 'ongedetermineerdheid van de totale situatie'. Deze kwestie van het al of niet kunnen denken van 'een geheel met determinant/dominant', kan niet anders dan in verband gebracht worden met de wetenschappelijke, maar vooral ook politieke

bij evidentie. In die context spreekt men al gauw over 'de natuurlijke kwaden van de leefomgeving', die meestal worden gekoppeld aan de ontwikkeling van 'de' techniek, als autonome bepalende factor. Wat in het kader van genoemde vragen ontstaat, is een algemene 'theorie' omtrent de ontwikkeling van een rurale samenleving naar een 'stedelijke samenleving', waartoe alles wat 'modern' is wordt gerekend, en gaat behoren tot de stedelijke 'context'. Deze 'urbane context' gaat zo functioneren als weinig duidelijk theoretisch object, terwijl het feitelijke, maar niet expliciete werkelijke object de aanpassingsproblematiek is aan deze 'moderne samenleving', die gezien de theorieën waaruit dit alles gehaald wordt, met de Amerikaanse mag worden gelijkgesteld. De kern van deze analyses is te typeren als beheerst door de problematiek van de stadscultuur, - het culturalisme -, dat gekoppeld is aan de theorie van het evolutionisme. De maatschappij wordt opgevat als eenheid die zich ontwikkelt door verandering van waarden, waarbij de motor van die verandering wordt gezocht in een quasi-natuurlijke oorzaak: techniek en 'stad'¹¹¹. Deze theoretische ideologie begrijpt de wijze waarop en de vormen waarin een maatschappij is georganiseerd als kenmerken van een ontwikkelingsfase van die maatschappij. In de stadsideologie worden die fasen gedacht in termen van ontwikkeling van het 'stedelijk milieu'¹¹². Kenmerkend voor deze problematiek van het culturalisme is de gedachte, dat in het kader van het meer algemene probleem van de relatie tussen natuur en cultuur, de natuur volkomen lijkt op te gaan in de cultuur, doordat de eerste wordt opgevat als projectie van de maatschappij en haar waardencomplex¹¹³.

Met name is het de moeite waard om te zien hoe Castells deze traditie die begint bij Tönnies en Simmel, en loopt over Wirth en Redfield, en tendentieel aanwezig is in het werk van Weber, op haar interne problematiek analyseert. Dat betekent dat hij

consequenties van dergelijke filosofische categorieën. Niet voor niets is Frankrijk een land met een der krachtigste anarcho-syndicalistische tradities, die steeds tegenover het partij-organisatieprincipe van de communisten stond. Het cruciale verschil in de opvatting van de verhouding intellectuelen/massa's tussen Foucault/Deleuze, enz., en Althusser, c.s., hangt met hetzelfde punt samen. De oppositie van met name de eersten tegen de 'vertegenwoordigende' en daarom disciplinerende partij-organisatie van de communistische partij, staat tegenover Althussers 'organische intellectueel van de arbeidersklasse' plus zijn kritiek op een bureaucratistische verwording van het democratisch-centralisme van de partij.

¹¹¹ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 102.

¹¹² Vgl. idem, pp. 129 e.v., en de conclusies op pp. 148, 149.

¹¹³ Idem, p. 152.

nagaat in hoeverre de kritiek die er in deze traditie steeds weer op de voorganger(s) wordt geformuleerd, elke keer weer *binnen* dezelfde problematiek wordt geformuleerd, op basis waarvan nu juist dat wat wordt gekritiseerd pas mogelijk werd! Heel opvallend is dit bij de behandeling van het continuüm-model van Redfield betreffende de indeling van samenlevingen volgens een lijn 'folk' - 'urban', op basis van een systematische covariatie van ecologische en culturele vormen. Dit model impliceert het door Althusser bij Hegel gekritiseerde idee van de 'coupe d'essence' - als zou de 'tijdbuis' kunnen worden opgedeeld in parten waarin de verschillende elementen van het geheel (in dit geval ecologische en culturele vormen) in copresentie aanwezig zijn, terwijl deze copresentie *direct* opspoorbaar is, omdat ze niets anders is dan de direct leesbare kern -, het wezen van dat part van de tijdbuis (hier de evolutie van de 'context')¹¹⁴. De critici hiervan, die door Castells worden genoemd, zijn slechts doende het continuüm te compliceren, zonder echter het eigenlijke probleem - het bestaan van een problematiek - te onderkennen.

Dit kernprobleem heeft betrekking op de theoretische status in Castells' tekst van de vraagtekens achter de genoemde vragen: 'De stad, bron van schepping of verval?', enz. Wat er feitelijk binnen de interne kritiek van de problematiek van de stadscultuur gebeurt, is dat die vraagtekens serieus genomen worden. *Binnen* de problematiek van de stedelijke cultuur is het mogelijk een antwoord te geven op die vragen: 'Ja, de stad is bron van verval, of vervreemding of hoe men het ook verder wil noemen', of: 'Nee, ..., enz.'. Wat Castells duidelijk weet te maken in zijn analyse, is dat nu juist een oplossing van de situatie waarin steeds maar gecompliceerder continua worden geformuleerd, zonder dat deze werkelijk iets aan een verklaring van een concrete stedelijke/ruimtelijke ontwikkeling bijdragen, is gelegen in het besef dat deze problematiek alleen maar verbroken kan worden als de vraagtekens *anders worden gelezen*. De vraagtekens staan in dat geval voor: 'Kan zo'n vraag überhaupt gesteld worden?'. En op het moment dat men ze zo leest, is het antwoord al gegeven: 'Nee, want zodra ik de vraagstelling zó formuleer, dat het gaat om de relatie tussen enerzijds natuur en anderzijds cultuur, kan ik alleen denken over het meer of minder "factor" zijn van de een ten opzichte van de ander, terwijl zich al gauw de mogelijkheid opdringt de één - de natuur - als volkomen bepaald te denken door de ander - de cultuur -'. Op een bepaald moment noemt Castells het culturalisme een onderdeel van een 'rechts' ideologisch front¹¹⁵, en we zijn nu in staat om de juistheid daarvan aan te gaan geven.

Kern van het culturalisme blijkt dus te zijn de projectie van

¹¹⁴ Vgl. Althusser, *Lire le Capital I*, a.w., p. 116; engelse vertaling, a.w., p. 94.

een bepaalde stand van de 'beschaving' op de natuurlijke omgeving. Nu was het ook voor Marx het probleem van de verhouding tussen natuur en cultuur een centraal punt, zij het dat hij haar zag als een stofwisselingsproces tussen mens en natuur, gedacht als arbeidsproces van een bepaald karakter¹¹⁶. Met zijn analyse van de organische samenstelling van het kapitaal werd juist de gede-termineerde verweving van mens (arbeidskracht) en natuur (machines) gedacht. En de betekenis daarvan wordt duidelijk wanneer Marx later een kritiek schrijft op het programma van Gotha, de politieke lijn van de Duitse sociaal-democraten uit 1875. De aanhef daarvan stelt, dat 'arbeid de oorsprong van alle welvaart en alle cultuur is'. Marx schrijft, dat een dergelijke stelling uitstekend te pas komt in de kraam van de burgerlijke ideologie. Immers, in zijn *Kapital* had hij duidelijk gemaakt dat de arbeidskracht als de enige producent van waarde dient te worden opgevat, maar uiteraard niet als enige producent van *gebruikswaarde* of 'welvaart en cultuur'. Immers voor de produktie van gebruikswaarden onder kapitalistische voorwaarden is juist de koppeling van arbeid en machines-in-de-vorm-van-constant-kapitaal nodig, en deze wordt juist door de stelling van het programma weggemoffeld. Daardoor kan de bourgeois zich laten voorstaan op zijn actieve bijdrage aan het totale produktieproces, terwijl de kenmerkende verhouding voor de kapitalistische produktiewijze - de private eigendom van de produktiemiddelen en de scheiding van arbeidskracht en produktiemiddel - buiten schot blijft¹¹⁷. Zo iets noemt men 'rechts', en de these van de natuurlijke omgeving als projectie van de samenleving verwijst hier naar. Beide termen van het probleem - natuur en cultuur - dienen in een gemeenschappelijk theoretische context begrepen te worden - namelijk de theorie die ook de produktie van de gebouwde omgeving en de eruit voortvloeiende structurering van de ruimte als een produktieproces beschouwt, dan binnen het kader van de kapitalistische produktie begrepen moet worden¹¹⁸.

Het culturalisme verbindt zich vrij simpel met een andere loot van de algemene burgerlijke problematiek van het humanisme: het historisme. Dat betreft de opvatting dat mensen, groepen van mensen of zelfs klassen door middel van de 'soms tegenstrijdige produktie van waarden' sociale vormen of instituties creëren, die

¹¹⁵ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 161.

¹¹⁶ Marx, *Das Kapital*, Marx/Engels Werke (MEW), deel 23, Berlijn (DDR) 1972, p. 192; Nederlandse vertaling K. Marx, *Het Kapitaal*, Hilversum/Amsterdam 1967, p. 116.

¹¹⁷ Marx, 'Kanttekeningen bij het program van de Duitse arbeiderspartij', in: idem, *Kritiek op het program van Gotha*, Amsterdam 1972, par. I.

¹¹⁸ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 111, 112, 152, 161, 162 en zie ook het vervolg van dit artikel.

vervolgens de natuur vormen¹¹⁹. In een apart hoofdstuk behandelt Castells in dit verband de analyses van Lefèbvre en toont aan hoe dit historicistisch perspectief bij hem functioneert en uitmondt in een vorm van anarchisme, dat de overgang van het kapitalisme naar het communisme niet meer kan denken in termen van klassenstrijd en 'dictatuur van het proletariaat'¹²⁰. Dat maakt duidelijk hoe ook auteurs die zich op Marx beroepen, kunnen verglijden in de problematiek van de stadscultuur.

Maar het is speciaal in verband met de publicaties van het Commissariat Général au Plan, dat Castells antwoord geeft op de vraag die aan het begin al werd gesteld: die naar de *praktische* ideologie, waarvan de geschetste problematiek van de stedelijke cultuur met haar mythologische opvatting omtrent de ontwikkelingsgeschiedenis van de menselijke 'beschaving' uiteindelijk de theoretische systematisering vormt. Dat noemt Castells de 'spontane ideologie van de technocraten' die denken in termen van de overgang van een 'traditionele naar een moderne maatschappij'. Castells spreekt in dat verband van een 'technocratisch humanisme' dat de stad identificeert met de maatschappij, welke vervolgens gedacht wordt als geheel van vrije initiatieven van individuen of groepen, die weliswaar 'beperkt maar niet bepaald' worden door het middelenprobleem. In die context wordt stedenbouw in al haar complexiteit, en opgevat als 'stedelijke planning', tot de 'rationaliteit van het mogelijke'¹²¹. Juist in deze praktische ideologie ligt het dualisme vervat van enerzijds het vrije subject, en anderzijds het gedetermineerde object. De mens is 'vrij' in het formuleren van zijn doeleinden of waarden, maar 'beperkt' in zijn middelen, hetgeen weer verwijst naar de dualistische traditie van het westeuropese humanisme, dat al bij Descartes en later bij Kant de 'fysieke machine' gedetermineerd liet zijn, maar de 'geest' die de machine bewoont vrijliet. En zoals in elke subjectivistische positie ligt ook hier in de formulering van de tegenstelling tussen subject en object het utopisch moment opgesloten van een vereniging van beide: hoewel de statische planningsconceptie werd afgestraft door de feiten, heeft men het principe ervan vertaald in een nieuwe vorm, de procesplanning, waarbij tijdens de constante evaluering van nieuw ontstane tussenfasen, de middelen zelf tot doeleinde worden, met een verwijzing naar de 'innovatieve' aard van de mens. Vakbondsvoorzitter Kok meende al dat de huidige crisis in een permanente stagnatie zou overgaan tenzij een oorlog voor een nieuwe platgebombardeerde

¹¹⁹ Idem, p. 161.

¹²⁰ Idem, pp. 117-129, met name pp. 120, 121. Vergelijk verder deel I van dit boek, met name par. 18.

¹²¹ Idem, pp. 114, 115. Vgl. ook de opvattingen van een 'rationele planningstheorie' in het werk van mensen als Faludi. Vgl. verder noot 110.

markt zou zorgen, óf ... de mensheid met 'nieuwe technische vindingen' op de proppen zou komen.

Kenmerkend voor de problematiek van de stadscultuur is dus de voortdurende koppeling van de vrije mens aan de gedetermineerde omgeving, die deze mens tenslotte toch zal weten te veranderen, nu vertaald in de meer theoretische termen van het structureel-functionalisme. Zoals aangegeven vallen vragen naar de structurele verbinding van 'mens en natuur', in de vorm van een verklarende theorie van produktiewijzen en maatschappijformaties buiten een dergelijke problematiek. Maar zeer in het bijzonder maakt Castells duidelijk, dat één bepaalde vraag in dit ideologische verband steeds weer gesteld moet worden, en een andere vraag pertinent niet meer gesteld kan worden. De subject-object problematiek voert altijd weer tot de eerder aangehaalde vraag: 'De stad bron van schepping of verval?', en deze wordt veelal vertaald in termen van vervreemding. In hoeverre daarbij de 'historische vervreemding van de mens' door de 'moderne grote stad' wordt opgeheven of versterkt, is dan uiteraard voer voor 'ideologen', maar nauwelijks een zinvol object van wetenschappelijk onderzoek¹²². Voor wie de 'feiten' dezelfde zijn, en slechts de waardering ervan verschillend, kan er alleen maar sprake zijn van een gebied dat beurtelings wordt 'schoongeveegd' nu eens door empirisme en dan weer door profetisme¹²³. De stellingen betreffende de 'stedelijke cultuur' spelen binnen een empiristische denktrant, die datgene wat het 'kader' is van de maatschappelijke ontwikkeling opvat als de oorsprong ervan¹²⁴. Voor Castells is het zaak de wetmatige verbijzondering van dit kader - dat wil zeggen: de ruimtelijke vormen - met betrekking tot de maatschappelijke structuur te formuleren. En dat is binnen een empirische conceptie van vervreemding, met enerzijds 'de' mens en anderzijds 'de stad', niet mogelijk. Dat brengt ons dan op de vraag die *persé* niet meer gesteld kan worden binnen de problematiek van de stedelijke cultuur. Het denken in termen van een evolutie van de menselijke beschaving elimineert als gevolg van het subjectivisme dat elke vorm van evolutiedenken eigen is, de mogelijkheid de maatschappij te denken in termen van een structureel gegeven klassenstrijd.

¹²² Vgl. bijvoorbeeld auteurs als Bahrt met zijn 'Humaner Städtebau', in: *Zeitfragen*, nr. 4, Hamburg 1968 of Mitscherlich, *Die Unwirklichkeit unserer Städte*, Frankfurt a/M 1965, om enkele 'sprekende' titels te noemen.

¹²³ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 156.

¹²⁴ Idem, p. 114. Vgl. voor een poging tot een niet-idealistische lezing van 'vervreemding' in het werk van Marx, Sierksma, 'Van vervreemding naar ontvreemding', in: Van Strien (red.), *Vervreemding in de arbeid*, Meppel 1975, hoewel ook die tekst niet helemaal vrij is van subjectivistische smetten.

Zoals Castells terecht opmerkt: een dergelijke denkvorm heeft via haar ontproblematiserend effect de kracht van het concrete, en geeft het veilige gevoel van een geïntegreerde samenleving die eensgezind haar gemeenschappelijke problemen te lijf gaat¹²⁵.

Maar met het culturalisme/evolutionisme is het spectrum van de ideologische problematieken in de stedelijke analyse nog niet uitgeput. Zoals eerder opgemerkt maakt het serieus nemen van de vraagtekens bij de gestelde thesen omtrent de stad, het milieu en het stedelijke het ook mogelijk de vermeende causale relatie tussen natuur en cultuur om te draaien. Men komt dan terecht bij de 'human ecology'-traditie, die een poging doet het productieproces van de ruimtelijke vormen in algemene wetmatigheden te vangen om deze vervolgens als grondslag te denken van allerlei culturele ontwikkelingen in 'de' stad. Ook hier volgt Castells haar methode van de interne kritiek, die op empirische grondslag de beperktheid van een als 'algemeen' voorgesteld model van zonevorming (Burgess) aan kritiek onderwerpt. Maar wat blijkt is, dat dit niet gebeurt vanuit het motief om tot werkelijke theorievorming te geraken. Dat wil zeggen: de empiristische cirkel van een zuiver empirisch object wordt niet doorbroken, maar via de weg van een empirische toespitsing van het model, via aanvulling met een 'theorie' van meervoudige kernen, schema's van concentratie, centralisatie, segregatie, invasie/successie, en tenslotte in de neo-orthodoxe school van de human ecology door het denken in termen van ecosysteem en variabelen, wordt het model uitgebreid¹²⁶. Dit voert er tenslotte toe om één van die variabelen, - 'sociale organisatie' -, tot een waarachtig berghok van 'maatschappelijkheden' te maken dat de onderzoeker ontslaat van de taak om hun structuur te theoretiseren. Wat de sociaal-ecologen op deze manier doen, is de organisatie van de ruimte behandelen als gebaseerd op de interactie van het menselijk geslacht, de erdoor geschapen instrumenten, en het natuurlijk milieu. Maar men blijft staan, aldus Castells, bij een niet getheoretiseerde, eenvoudige voorstelling van deze relaties als opgenomen in de universele strijd om het bestaan. Juist dit biologisme roept dan vervolgens de reactie op van culturalisme en historicisme, waarover al werd geschreven. En zo kunnen we met Castells tot de conclusie komen, dat het formalistisch en analytisch denken in termen van cultuur en natuur in beide benaderingen tot een theoretisch-ideologische problematiek voert: respectievelijk de problematiek van de 'stedelijke cultuur' en de problematiek van 'de' ruimte. Wat Castells er niet van weerhoudt om de mogelijke bijdrage van beide problematieken aan de reconstructie van een wetenschappelijk object van de stadsanalyse uitdrukkelijk verschillend in te schatten. De ecologische traditie heeft de belang-

¹²⁵ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 116.

¹²⁶ Idem, pp. 154-158.

rijke verworvenheid, dat ze de ruimte in verband denkt met de materiële produktie- en bestaansvoorwaarden van iedere maatschappij¹²⁷. Maar tegelijk wordt uit de interne analyse van de problematiek van de ruimte duidelijk dat de traditie ook op haar hoogtepunt niet verder komt dan een formeel, methodologisch kader voor genoemde relatie¹²⁸, en Castells zegt dat men daarom tot de conclusie mag komen dat er geen specifieke theorie van de ruimte denkbaar is, maar slechts een verbijzondering van de theorie van de maatschappijstructuur, die het juiste licht kan werpen op een bepaalde maatschappelijke vorm - de ruimte -, en op de samenhang daarvan met andere vormen en processen.

Alle ruimte is gestructureerde ruimte, aldus Castells, en een specifieke ruimtetheorie die voorbijgaat aan een theoretische afbakening van verschillende soorten ruimte, zou precies dát punt missen. Het zou neerkomen op het onverbiddeijk verglijden in empirische, ideologisch voorgeschreven onderscheidingen, zoals 'stad', 'platteland', 'centrum' en dergelijke¹²⁹. Tussen deze ideologische abstracties van de werkelijkheid, en de theoretische begrippen, die geformuleerd worden met betrekking tot een werkelijk object bestaat een principieel verschil. Maar het is zaak - zo werd duidelijk bij de analyse van de 'human ecology' - om nu niet te vervallen in een schijnmaatschappijtheorie waarin opnieuw niet een gestructureerde maatschappij het uitgangspunt is, maar de abstractie van een 'samenleving van mensen'. Er is volgens Castells sprake van een 'onjuiste evidentie' als men spreekt over 'de' ruimte. Castells lijkt zich hier in de traditie van het relativiteitsdenken te plaatsen, dat in de natuurwetenschappen met Mach begon¹³⁰, maar dat in feite reeds in de geschiedeniswetenschap zoals deze in het werk van Marx wordt afgebakend, naar voren komt. Zoals Einstein met betrekking tot de natuurwetenschappen kon schrijven, dat 'er niet zo iets is als een lege ruimte, dat is een ruimte zonder veld. Ruimte-tijd eist

¹²⁷ Idem, p. 161.

¹²⁸ Voor de materialistisch-structurele analyse is de mogelijkheid van willekeurige subjectieve hypothesen betreffende 'de produktie van het werkelijke vanuit de uitwerking van een combinatoriek van willekeurige elementen' uitgesloten; vgl. Althusser, *Eléments d'autocritique*, a.w., p. 61. Zie ook *Lire le Capital II*, a.w., p. 100 en 113; engelse vertaling, a.w., pp. 216, 226 en verder Castells' afwijzing van de 'versplintering in factoren' die ligt opgesloten in het formeel hypothetisch 'combineren' van de factoren 'natuur' en 'cultuur', *Question urbaine*, a.w., p. 164.

¹²⁹ Idem, pp. 295, 296.

¹³⁰ Vgl. de prachtige teksten over deze kwestie in Bachelards *Epistémologie*, a.w., pp. 27 e.v.

geen bestaan voor zichzelf op, maar slechts als structurele kwaliteit van een veld¹³¹ - zo was de theorie van Marx doordrongen van het inzicht dat de materiële werkelijkheid, inclusief de ruimtelijke verdeling van de produktiemiddelen, consumptiemiddelen, enz., slechts gedacht kan worden als een *maatschappelijk veld* waarvan ruimte-tijd de hoedanigheid uitmaakt, en wel in haar ongelijkmatigheid of ongelijktijdigheid. Zoals in de eerste paragraaf al werd opgemerkt, gaat het de materialist om een 'altijd al gegeven complex gestructureerd geheel' en precies die formulering verwijst naar het bovenstaande¹³². Omdat in de analyse naar voren komt, dat 'maatschappij' en 'geschiedenis' niet als twee aparte verschijnselen kunnen worden opgevat, maar theoretisch slechts kunnen worden gedacht als verschillende 'historische maatschappijformaties', was daarmee bij Marx een 'theorie van de ruimte' in specifieke zin reeds onmogelijk geworden. Het zal bij de bestudering van ruimtelijke vraagstukken steeds om bijzondere theorieën moeten gaan betreffende 'deelstructuren' van een maatschappijformatie, die slechts als gestructureerde ruimte-tijd kunnen worden gedacht. Castells stelt in zijn 'Postface' met recht, dat er vanuit het maatschappelijk standpunt geen ruimte bestaat, maar slechts historisch bepaalde 'ruimte-tijd'. De enige maatschappelijke werkelijkheid is daarbij het geheel van op elkaar betrokken maatschappelijke praktijken¹³³.

De stappen die Castells nu vervolgens neemt zijn wat lastiger, en vormen de voornaamste bron van misverstanden omtrent zijn werk. Het betreft de bepaling van het 'economische' als de ingang tot

¹³¹ Vgl. Einstein, *Relativity - the special and general theory*, New York 1961, met name 'Relativity and the problem of space', pp. 155 e.v.

¹³² Zie voor een uitvoerige uiteenzetting hierover Althusser, *Pour Marx*, a.w., pp. 198 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 193 e.v., en zijn analyse van de 'historische tijd' in *Lire le Capital I*, a.w., pp. 112 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 91 e.v. Marx' kanttekening in de *Deutsche Ideologie* (MEW) deel 3, Berlijn (DDR), p. 18, over de 'ene wetenschap' - die van de geschiedenis, die vanuit twee gezichtspunten kan worden bestudeerd: de geschiedenis van de natuur en die van mensen - lijkt in dit kader begrepen te moeten worden.

¹³³ Waarom Castells ('Postface', a.w., p. 489) in dit verband nog spreekt van de ruimte, 'evenals' van de tijd als conjunctuur, blijft onduidelijk. En evenmin is het theoretisch juist om over de werkelijkheid te spreken als 'de historische praktijk'. Vgl. Althussers kritiek daarop in *Lire le Capital I*, a.w., pp. 69, 70; engelse vertaling, a.w., pp. 57, 58.

een afbakening van het 'stedelijke', en in de tweede plaats de eigenlijke afbakening van dit stedelijke en van de stedelijke ruimte.

Om met het economische, of de economische 'basis' te beginnen, kunnen we verwijzen naar het onderscheid dat door Althusser wordt gemaakt tussen *het determinerende* van de economische 'basis' binnen de kapitalistische produktiewijze, en de *variërende dominantie* van de andere instanties: het politieke en het ideologische in het bijzonder. Dat sluit niet uit, dat ook het economische dominant kan zijn in een bepaalde produktiewijze/maatschappijformatie. Maar het is van theoretisch groot belang het economisme af te wijzen, dat *bij voorbaat* de determinatie-in-laatste-instantie identificeert met de rol van de dominante instantie (gedacht in termen van tegenstelling, zoals elke instantie of praktijkvorm slechts in termen van tegenstelling kan worden gedacht)¹³⁴. In werkelijkheid is het zo, dat de complexe maatschappelijke structuur alleen begrepen kan worden, indien juist de determinerende 'basis' de specifieke variaties van de dominante instantie bepaalt. Of anders geformuleerd voor wat betreft de kapitalistische maatschappijvorm: de ontwikkeling van de economische structuur bepaalt of het economische zelf, of juist het politieke of het ideologische in die maatschappij dominant is¹³⁵. Daarbij is het essentieel te beseffen, dat het *niet* zoals in de structureel-functionalistische maatschappijanalyse gaat om 'organisaties' die naar hun specifieke functies onderscheiden worden (politieke organisaties, economische produktieorganisaties, culturele organisaties) en waartussen causale relaties gedacht worden - maar om aan die 'organisaties' inherente interne ongelijkmatigheden,

¹³⁴ Althusser, *Pour Marx*, a.w., p. 219; engelse vertaling, a.w., p. 213.

¹³⁵ Voor wie geïnteresseerd is in de ontwikkeling van deze gedachte van een algemene theorie van de produktiewijzen (die 'produktiewijzen' dacht als bestaande uit een vaste verzameling 'elementen') naar een theorie van produktiewijzen en maatschappijformaties, kan verwezen worden naar Balibar, *Lire le Capital II*, a.w., pp. 90 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 209 e.v.; en zijn zelfkritiek in *Cinq études*, a.w., pp. 230 e.v., die m.i. vooral onder invloed van Poulantzas' *Pouvoir politique ...*, a.w., (Introduction) en Godeliers, *Horizons, traject marxistes et anthropologie*, Parijs (Maspero) 1973; duitse vertaling *Oekonomische Anthropologie*, Hamburg 1973, pp. 10 e.v. tot stand is gekomen. Vgl. ook de opmerking van Foucault over de tegenstelling tussen een 'totale geschiedenis' en een 'algemene geschiedenis', in: *Archéologie du Savoir*, a.w., pp. 10 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 9 e.v.

die bepalend zijn voor ongelijkmatigheden tussen de organisaties, en voor de effectiviteit van die relaties op de organisatie zelf¹³⁶. Of eenvoudiger geformuleerd: als een maatschappijformatie begrepen moet worden als een complex geheel van klassentegenstellingen, dat zich in zijn tegenstellingen reproduceert, is het zaak voor de onderzoeker om na te gaan in hoeverre de afzonderlijke maatschappelijke 'organisaties' (die uiteraard 'rond' één bepaalde praktijk zijn gestructureerd) tegelijk op verschillende niveaus aan die reproductie van klassen tegenstellingen bijdragen. Zo functioneert bijvoorbeeld een fabriek als productie-organisatie in eerste instantie als economische praktijk, waar de economische reproductie van klassen plaatsvindt, maar tegelijkertijd functioneert die organisatie door haar kenmerkende technische en maatschappelijke arbeidsdeling ook als ideologische en politieke reproductie van de arbeidersklasse. Men denke aan de reproductie van de scheiding tussen hoofd- en handarbeid, en de typische vakbondsvorm van de politieke organisatie van de economische belangen¹³⁷. Er wordt kortom geen eenduidige 'functie' toegedacht aan een bepaald 'type' organisatie, zoals in het structureel-functionalisme het geval is. Ook binnen een maatschappelijke organisatie wordt gedacht in termen van interne tegenstellingen/verhoudingen tussen verschillende instanties, waarbij een bepaalde instantie domineert.

Merkwaardig is nu, dat Castells bij wie deze gedachten centraal staan, en die zich baseert op Poulantzas, ten aanzien van de rol van het economische van zijn inspirator afwijkt. Poulantzas die, zoals we in de tweede paragraaf zagen, met name geïnteresseerd is in een deeltheorie betreffende het politieke in kapitalistische maatschappijen, komt tot de stelling, dat met de ontwikkeling van de economische basis in het imperialisme/monopoliekapitalisme de politieke instantie de dominante is geworden¹³⁸. Castells daarentegen is van mening, dat in de kapitalistische productiewijze de economische 'instantie' niet alleen determinant is, maar tévens dominant, en dat dit blijkbaar opgaat voor alle ontwikke-

¹³⁶ Althusser, *Pour Marx*, a.w., p. 218; engelse vertaling, a.w., p. 212.

¹³⁷ Vgl. Poulantzas, *Les classes ...*, pp. 233 e.v., met name pp. 236, 237. Zie ook italiaanse auteurs als Tronti en Cacciari. Poulantzas kritiseert Althusser terecht, waar hij zegt dat deze de ideologisch-politieke reproductie door het economisch apparaat miskent, zie: *Fascisme et dictature*, a.w., pp. 334, 335 en noot 6; en Althusser, 'Idéologie ...', a.w., p. 83; nederlandse vertaling, a.w., p. 127; engelse vertaling, a.w., p. 143.

¹³⁸ Vgl. Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, a.w., II, p. 32; *Les classes ...*, a.w., p. 39; nederlandse vertaling, a.w., p. 49.

lingsvormen van de kapitalistische produktiewijze¹³⁹. Dit verdient de aandacht omdat zoals nog zal worden beargumenteerd, de opzet van het latere onderzoekswerk ernaar tendeert de politieke instantie als dominant op te vatten. Hoewel het hier gaat om een uiterst complexe materie, die het geheel van varianten in de stamokaptheorie betreft, die hier niet behandeld kunnen worden, lijkt het in deze inleiding toch nuttig enkele opmerkingen te maken omtrent Castells' positie in deze. Dat is vooral daarom van belang omdat deze positie direct te maken heeft met een problematiek die in zijn werk doorspeelt, en waar ik aan het slot van dit artikel nog kritisch op terug zal komen. Het centrale vraagstuk waar de stamokaptheoretici en hun critici zich mee bezighouden, betreft het vraagstuk van de *crisis* van de kapitalistische produktiewijze/maatschappij. Castells, Poulantzas, Boccara en anderen maken dat overduidelijk¹⁴⁰. En binnen dat kader draait de problematiek uiteindelijk om de vraag hoe de boven aangehaalde 'instanties' zich bij zo'n verklaring van de crisis ten opzichte van elkaar verhouden. Zoals Castells ook al formuleerde in zijn 'Postface', gaat het erom elke verzelfstandiging in de vorm van een factoranalyse te vermijden, omdat die via het 'aanwijzen' van de 'hoofd'-factor tenslotte zou voeren tot één van de mogelijkheden: economisme, politisme of ideologisme¹⁴¹. In het debat omtrent de kapitalistische crisis bestaat kortom het gevaar weg te glijden in een verklaring die de crisis niet opvat als een crisis in de heerschappij van de bourgeoisie over de arbeidersklasse en de fracties van de kleinburgerij¹⁴², welke heerschappij slechts als complex geheel van economische, ideologische en politieke heer-

¹³⁹ Zie Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 328, 'Vers une théorie sociologique de la planification urbaine', 1969, in: *Sociologie du travail*, 1969 (IV), p. 421; en 'Postface', a.w., p. 490.

¹⁴⁰ Poulantzas al in zijn boek over het fascisme en de interpretatie daarvan door de Derde Internationale, *Fascisme et dictature*, a.w., pp. 58-60; Castells, 'Crise de l'état, consommation collective en contradictions urbaines', in: Poulantzas, e.a., *La Crise de l'État*, Parijs 1976, pp. 179-208; nederlandse vertaling in: *Te Elfder Ure*, nr. 23, a.w., pp. 759-790; Castells, *La crise économique et la société américaine*, 1976. Een debat tussen onder meer bovenstaande auteurs en leden van de PCF, Boccara, e.a., in: *Te Elfder Ure*, nr. 23, a.w., p. 791-812. Zie voor Boccara in gesprek met Casanova 'De la théorie du capitalisme d'état à l'explication de sa crise', in: *Nouvelle Critique*, 1971, nrs. 44 (I) en 46 (II).

¹⁴¹ Castells, 'Postface', a.w., p. 504. Ook *Lire le Capital I*, a.w., p. 177; engelse vertaling, a.w., p. 138. Vgl. ook noot 240.

schappij begrepen kan worden. Dat *geheel* kan in een crisis raken en de theoretische verklaring van een concrete crisis bestaat dan uit het opsporen van de bijzondere *verbinding* van de verschillende instanties binnen die crisis. Economisme, politisme, of ideologisme elimineren de verklaring in termen van deze theoretische verbinding, en belanden bij een keten van factoren, met hun respectievelijke basisfactor. Poulantzas was de eerste auteur die de stamokap-theorie - zoals die werd ontwikkeld door leden van de PCF - 'economistisch' noemde, en hen verweet geen adequate theorie van de kapitalistische staat te ontwikkelen. Hij meent daarbij dat dit het gevolg is van een theoretische positie die de analyse van de economie baseert op de tegenstelling tussen produktiekrachten en produktieverhoudingen, met een verzelfstandiging van de produktiekrachten. Dit zou er onder meer toe voeren dat 'de' crisis van de kapitalistische produktiewijze met name als economische crisis wordt opgevat, met de politieke en ideologische strijd als een soort aanhangsel daarvan. Dit lijkt een correcte kritiek op genoemde positie, en men kan de repliek van Poulantzas op de tegenkritiek, als zou bij hem de 'betekenis' van de produktiekrachten verdwenen zijn, onderschrijven¹⁴³. Poulantzas merkt op: 'De vraag is niet of men wel of geen betekenis aan de produktiekrachten hecht ... de vraag is in feite: wat is hun status. Ik ben het in het geheel niet met Boccara eens, wanneer hij door de woorden en uitdrukkingen die hij gebruikt, de produktiekrachten voor of buiten de produktieverhoudingen lijkt te situeren, als vormden zij een "niveau", dat los van de klassenstrijd staat'¹⁴⁴.

Het probleem bij lezing van Castells' geschriften is nu, dat hij uitdrukkelijk niet alleen Poulantzas maar ook Boccara, Herzog en andere 'stamokap'-auteurs als uitgangspunt hanteert, *zonder* hun tegenspraak aan te geven, laat staan op te lossen. Dat kenmerkt de teksten vanaf *Monopolville* tot en mét het boek over Amerika en zijn bijdrage aan het geciteerde debat uit 1977. Door het werk heen speelt systematisch het anti-economisme dat de theorieën van Althusser en Poulantzas kenmerkt. De analyse van het stedelijk systeem, waarop ik uiteraard nog terugkom, zou daarzonder niet hebben kunnen ontstaan. Ook in de tekst uit 1976 spreekt duidelijk die grondintentie, als hij een opvatting afwijst die staatsinterventies in het economische als een natuurlijke eigenschap van het monopoliekapitalisme opvat¹⁴⁵. Maar interes-

¹⁴² Vgl. voor een afbakening van deze fracties; Poulantzas, *Les classes ...*, a.w., deel III.

¹⁴³ Vgl. Hincker en Boccara in het genoemde *debat*, en vooral ook de nauwelijks precieze kritiek van Lojkine op Poulantzas, in '"Crise de l'état" et "Crise du capitalisme d'état"', in: *La Pensée* (1977, nr. 193), pp. 116, 117.

¹⁴⁴ 'Debat', a.w., pp. 799, 800.

santer wordt het, wanneer naast het gebruik in deze tekst van het begrip 'monopoliekapitalisme' in plaats van het tot dan toe gehanteerde begrip 'stamokap', uitdrukkelijk wordt gesteld, dat deze stelling staat tegenover sommige vroegere hypothesen van Castells¹⁴⁶. Daarmee wordt bedoeld op met name *Monopolville* en het 'Postface', en het vermoeden is gerechtvaardigd, dat Castells een dergelijke opvatting van natuurlijke economische staatsinterventies verbonden acht met het begrip 'stamokap', dat in die teksten centraal stond¹⁴⁷. Castells schrijft ten aanzien van de staatsinterventies in het algemeen, dat de analyse daarvan niet uit mag gaan van de staat zelf, en nog minder van 'de economie'. De wetenschappelijke analyse van de stedelijke politiek in verschillende gevallen, moet uitgaan van een 'historische beschouwing van de klassenverhoudingen, van de klassenstrijd, welke tegelijkertijd wordt opgevat als uitbuitingsproces, én als proces van verzet hiertegen, én als dialectiek van de reproductie/transformatie van de maatschappelijke verhoudingen, én als politieke klassenheerschappij en de mogelijke macht van de overheersten'. Dat geheel realiseert zich via de matrix van het geheel van de een maatschappijformatie constituerende instanties¹⁴⁸. Elders bevestigt hij tegenover Boccara dit standpunt, met name wanneer hij de stelling poneert dat de stamokap-theoretici hun oorspronkelijke beginpositie niet kunnen corrigeren, door *achteraf* aan een theorie van de monopolies nog eens een staatstheorie toe te voegen. De vraag luidt immers of een theorie van de monopolies, zonder *tegelijk* een staatstheorie uit te werken, correct tot stand kan komen, aldus Castells¹⁴⁹. Of om nog duidelijker te maken dat Castells' opvatting, dat het 'economische' determinant én dominant is in de kapitalistische maatschappij, in de loop van zijn geschriften vervangen lijkt te worden door een stelling à la Poulantzas betreffende de dominantie van de politieke instantie onder monopoliekapitalistische voorwaarden, nog een andere op-

¹⁴⁵ Castells, 'Crise de l'état ...', a.w., p. 187; nederlandse vertaling, a.w., p. 767. Vgl. de tendens daartoe in *Monopolville*, a.w., pp. 22, 35, 36, welke hier dus wordt teruggenomen. Castells onderschrijft vanaf 1976 deze 'anti-stamokap'-stelling, die ook, zij het anders, wordt verwoord in Läßle, *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen*, West-Berlijn (VSA) 1973.

¹⁴⁶ Castells, 'Crise de l'état ...', a.w., p. 205; nederlandse vertaling, a.w., p. 787.

¹⁴⁷ Het lijkt erop dat deze wending uit 1976 stamt, want ook in 'La crise urbaine aux États-Unis', in: *Temps modernes*, februari 1976, pp. 1 e.v., ontbreekt stamokap.

¹⁴⁸ Castells, 'Crise de l'état ...', a.w., p. 188; nederlandse vertaling, a.w., p. 769.

¹⁴⁹ Castells in 'Debat', a.w., p. 802.

merking: 'Het alternatief is niet: instandhouding van het kapitalisme zoals het momenteel is óf de overgang naar het socialisme, maar een historische herordening van het kapitalisme óf een uitweg uit de crisis die een overgang naar het socialisme inleidt'¹⁵⁰.

Na deze uitweiding keren we terug naar *de problematiek van de afbakening* van het stedelijke en de stedelijke ruimte in *Question urbaine*. Daar lijkt in eerste instantie de stelling betreffende de dominantie van de economische basis uitgangspunt te zijn voor die afbakening¹⁵¹. Maar Castells gaat verder te werk via eliminering, hetgeen zinvol lijkt te zijn, omdat zo het door hem benadrukte hypothetische karakter van zijn afbakening wordt verduidelijkt. De stedelijke eenheid als *ideologische eenheid* zagen we al gecritiseerd met de term 'culturalisme'. Een mogelijke afbakening in termen van het politieke, of het *juridisch-politieke*, zou misschien in een verklarende theorie betreffende het stedelijke in de feodale of antieke situatie een functie kunnen vervullen. Men denke aan Webers studies, die echter precies die ingang veralgemeent voor andere omstandigheden, hetgeen nu juist Castells' probleem vormt. In het 'ontwikkelde kapitalisme', zoals Castells het monopoliekapitalisme of waarschijnlijker nog het stamokap in 1972 noemt, is er echter sprake van gebrek aan overeenstemming tussen de politieke grenzen en de specificiteit van hun maatschappelijke inhoud. Daarmee komt Castells weer op de oorspronkelijke stelling terug: 'En dat is niet toevallig, want alles wijst erop dat de ruimtelijke eenheden in elke maatschappij gedefinieerd worden overeenkomstig de dominante instantie die de produktiewijze kenmerkt (de juridisch-politieke in het feodalisme, de economische in het kapitalisme)'¹⁵². Maar na eerst stedelijke eenheid in politieke, of stedelijke eenheid in ideologische zin zonder meer te hebben neergeschreven, wordt het 'stedelijke' nu als economische eenheid tussen aanhalingstekens geschreven. Dat verwijst naar het feit dat ná deze afleiding pas het eigenlijke probleem naar voren komt, te weten dat van de *specifieke* afbakening van het stedelijke en de stedelijke eenheid of ruimte. Het economische bleek reeds in Marx' analyse een complex geheel van 'elementen' zoals produktie, consumptie en circulatie. Hoewel Castells' beschrijving van het 'economische' nauwelijks adequaat te noemen is¹⁵³. Duidelijk wordt wel dat de basiselementen die reeds bij Marx een cruciale rol in het produktievraagstuk speelden - produktiemiddelen en arbeidskracht, het constante en het variabele aspect van de organische samenstelling van het kapitaal - ook voor Castells centraal staan. Op

¹⁵⁰ Idem, p. 803.

¹⁵¹ Ook Castells, 'Postface', a.w., p. 490.

¹⁵² Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 297; 'Postface', a.w., pp. 491, 492.

basis daarvan onderscheidt hij een *regionaal* probleem dat betrekking zou hebben op de ruimtelijke verdeling van de produktie-middelen, compleet met de ongelijkmatige ontwikkeling van de ene ten opzichte van de andere regio. En hij formuleert een *stedelijk probleem*.

Waar het regionale betrekking heeft op het locatie- of vestigingsprobleem van de bedrijven, vanuit het historisch-materialistisch denken begrepen in termen van kapitaalaccumulatie en -concentratie, daar zou het *stedelijke* betrekking hebben op de bijzondere wijze waarop het 'ontwikkelde kapitalisme' de reproductie van de arbeidskracht organiseert. Of anders geformuleerd: 'In de ontwikkelde kapitalistische maatschappijen is het proces dat de ruimte structureert (bedoeld wordt: stedelijke ruimte) het proces dat betrekking heeft op de enkelvoudige en uitgebreide reproductie van de arbeidskracht; het geheel van de zogeneten stedelijke praktijken verwijst naar de verbinding van dit proces met de maatschappelijke structuur in haar geheel'¹⁵⁴. In latere publikaties beargumenteert hij, waarschijnlijk mede onder invloed van zijn empirisch onderzoek en de in verband daarmee gelezen studies over de regionale ontwikkelingen, deze fundamentele onderscheiding tussen het regionale en het stedelijke scherper. In de eerste plaats geldt voor het beheer en de circulatie van het kapitaal, dat deze tendentieel worden gekenmerkt door eliminering van de betekenis van de ruimte, en steeds sterker in het teken van tijdwinst komen te staan, aldus het 'Postface'¹⁵⁵. Merkwaaardig genoeg volgt in deze tekst dan niet een soortgelijk argument voor wat betreft het proces van reproductie van de produktiemiddelen, maar weer het bovenbeschreven elimineringsargument. In *Monopolville* daarentegen - en daarmee loop ik vooruit op mijn beoog - wordt dit argument wel naar voren gebracht. Het kapitaal in de fase van het monopoliekapitalisme wordt gekenmerkt door lange interdependentieketens en door een mobiliteit welke te maken heeft met de ontwikkeling van de technologie¹⁵⁶. Er ontstaat daardoor een groeiende kloof tussen de logica van de produktiemiddelen en die van de arbeidskracht, die ermee wordt uitgebuit¹⁵⁷. Vandaar de noodzakelijke onderscheiding in de theorie tussen het regionale en het stedelijke.

¹⁵³ Idem, pp. 165, 166, 297. In de eerste plaats is nog steeds het uitgangspunt de 'algemene theorie van de produktiewijze' uit *Lire le Capital II* (vgl. noot 135). Verder definieert hij het economische in termen van een 'bepaalde' relatie tussen arbeider en arbeidsmiddel. Op grond van een verwijzende noot moet men aannemen dat hij daaronder technisch én waardescheppend arbeidsproces rekent, enz. Maar inadequaat blijft het.

¹⁵⁴ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 298.

¹⁵⁵ Castells, 'Postface', a.w., p. 490.

Om samen te vatten: wat Castells heeft gedaan, is in de eerste plaats via de ideologiekritische analyse van de traditie van de 'stadssociologie' een *nieuw werkelijk object* formuleren. Te weten: het stedelijke, als gecompliceerd reproductieproces van de arbeidskracht. Daarbij kan worden opgemerkt, dat het bij het begrip arbeidskracht uitdrukkelijk gaat om arbeidskracht in de kapitalistische zin van het woord, dat wil zeggen: de direct in de vorm van de 'Gesamtarbeiter' door middel van het constante kapitaal uitgebuide arbeidskracht¹⁵⁸. Het onderzoek wordt daarmee logischerwijs gericht op de agglomeraties van produktiemiddelen zoals die onder de monopoliekapitalistische voorwaarden kenmerkend zijn geworden. Dat brengt ons op het tweede punt in Castells' theoretische gang: op basis van de theoretische afbakening van een werkelijk object - het stedelijke - is het nu mogelijk een specifiek en *theoretisch gefundeerd empirisch object* af te bakenen. Dat is de 'stedelijke ruimte' of 'stedelijke eenheid'. Als

- ¹⁵⁶ Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 28, 291. Vgl. ook Andreola, e.a., 'De multinationale herverdeling van de produktie-activiteiten', in: *Zone*, nr. 3. Wat voor zin de opmerking van Van Hoogstraten, in: *Zone*, nr. 4 (1977), pp. 87, 88, noot, omtrent een door Castells benadrukte 'hypermobiliteit' van het kapitaal, heeft, ontgaat me. Het gaat om niets meer dan de 'tendentiële eliminering' van ruimte als basis voor de oplossing van het *afbakeningsprobleem*.
- ¹⁵⁷ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 292. Zie verder de rest van deze paragraaf waar de relatieve betekenis van het politieke en het economische voor wat betreft de afbakening nog aandacht krijgt.
- ¹⁵⁸ Vgl. *Das Kapital I*, a.w., pp. 531-533; nederlandse vertaling, a.w., pp. 388-390; en Poulantzas' analyse in *Les classes ...*, a.w., pp. 212-226. Dit elimineert het misverstand dat bijvoorbeeld bij Harvey lijkt te bestaan, als zou het in Castells' theorie om de reproductie van de *arbeidersklasse* gaan, in plaats van om die van de *arbeidskracht*, die *meer* omvat dan de arbeidersklasse: namelijk het overgrote deel van wat Poulantzas de 'nieuwe klein-burgerij' noemt. Vgl. Harvey, 'Geografie', interview in: *Zone*, nr. 4, p. 57. De precieze theoretische status van deze 'nieuwe klein-burgerij' is overigens niet onbetwist. Men vergelijk Balibar hierover in zijn *Cinq études ...*, a.w., pp. 138-145, die echter geen duidelijke argumentatie gebruikt, en niet direct ingaat op de auteur met wie hij impliciet debatteert: Poulantzas. Zie ook: Wright, *Class, Crisis and the State*, 1978 (NLB), en Carchedi, *On the economic identification of Social Classes*, 1977 die beide Poulantzas kritiseren zonder diens kernargumenten te weerleggen.

namelijk de hypothetische formulering van het stedelijke adequaat is, dan zal de bewijsvoering voor die adequaatheid een specifiek empirisch object vereisen aan de hand waarvan eerst zo'n bewijsvoering mogelijk wordt. De afbakening van het empirisch object^{158a} vindt bijvoorbeeld plaats aan de hand van pendelkaarten, met behulp waarvan een niet direct juridisch-politiek, of eventueel ideologisch gedeelte van een gebied wordt bepaald, aan de hand waarvan de cijfers zullen worden verzameld. En tenslotte zal er een specifiek theoretisch object ontwikkeld moeten worden, dat het afgebakende werkelijke object en de cijfers die er specifiek op betrekking hebben, mogelijkwerwijs zal gaan verklaren. Daartoe formuleert Castells het begrip *stedelijk systeem*. In 1969 wordt nog gesproken over de 'notie stedelijk systeem', waarbij de definitie de 'ruimtelijke geleiding' van de fundamentele elementen van het economische systeem betreft¹⁵⁹. In *Question urbaine en Monopolville* wordt het 'ruimtelijke' in de definitie weggelaten en wordt ook niet meer gesproken over een willekeurige geleiding van de elementen van de economische instantie, maar wordt het specifieke ervan ingevuld door te spreken over 'specifieke' of 'het geheel van specifieke maatschappelijke geleidingen waaruit een collectieve reproductie-eenheid van de arbeidskracht bestaat'¹⁶⁰. Het gaat om de bijzondere geleiding, of verbinding,

^{158a} Het onderscheid tussen theoretisch object/werkelijk object/empirisch object dient radicaal onderscheiden te worden van de gangbare onderscheiding in kenobject en ervaringsobject. 'Kenobject' staat daar voor 'verschillende mogelijke manieren om de werkelijkheid te bekijken', terwijl die werkelijkheid gelijk wordt geschakeld met het 'ervaringsobject'. De indeling in 'wetenschappelijke disciplines' geschiedt vervolgens aan de hand van de veronderstelde verschillende 'kenobjecten' of ingangen. Er is hier weer sprake van het klassiek empiristische koppel subject/object, zij het in 'vermomming'. Voor de materialist is er pas dan sprake van een wetenschap ('discipline') wanneer een bijzonder werkelijk object met een specifieke structuur verondersteld kan worden, plus een theoretische verklaring die ideologische noties maximaal heeft weten te elimineren. Wat vervolgens empirisch object is, wordt bepaald vanuit de stand van het theoretisch object, op het moment waarop met onderzoek wordt begonnen, Kortom: 'ervaringsobject' is niet identiek aan 'werkelijk object'. Zie voor de verwarrende consequenties van zo'n identificatie bijvoorbeeld Priemus, *Volkshuisvesting, Oratio Pro Domo*, Delft/1977. Vgl. ook noot 162. Verder deel III, par. 7.

¹⁵⁹ Castells, 'Vers une théorie sociologique de la planification urbaine', in: *Sociologie du travail* (1969, IV), p. 423. Zie ook *Théorie et Idéologie ...*, a.w., p. 186.

van de instanties van een maatschappijstructuur binnen de (ruimtelijke) reproductie-eenheid van de arbeidskracht. In deze formulering ligt de problematiek van het theoretisch object opgesloten, en de verminderde nadruk op het 'ruimtelijke' in de definitie, - eerst via het tussen haakjes plaatsen, en vervolgens door het er niet meer in op te nemen -, verwijst naar een groeiend besef bij Castells van de mogelijke verwarring van de verschillende soorten theorie. Het is echter de categorische schrijfstijl van Castells in juist deze fundamentele passages van zijn werk, die nogal wat lezers hier doet stoppen, omdat ze aan een dergelijke definitie onjuiste interpretaties verbinden. Het lijkt daarom zinvol dieper op die *verschillende soorten theorie* in te gaan, die Castells uitdrukkelijk onderscheidt.

In al zijn stelligheid lijkt Castells namelijk toch precies te zijn geweest in zijn formulering. Wat voor afbakening er ook tot stand komt, steeds zullen we het totaal van de elementen van de maatschappijstructuur er 'binnen aantreffen'. Wanneer er dus sprake is van een als 'stedelijke eenheid' afgebakend empirisch object, dan dient die eenheid onderzocht te worden op de eigensoortige verbinding van de maatschappelijke instanties, voorzover deze in dit geval betrokken zijn op de reproductie van de arbeidskracht. Castells maakt onderscheid tussen twee weliswaar met elkaar verbonden, maar voor de goede theoretische orde wel te onderscheiden problematieken¹⁶¹: die van de ruimtelijke verdeling van elk element, waardoor men kan spreken van een 'ideologische ruimte', een 'institutionele ruimte' enzovoort, en die van de vorming van ruimtelijke eenheden, die op een specifieke manier de verschillende instanties combineren binnen een

¹⁶⁰ Respectievelijk in *Question urbaine*, a.w., p. 299, en in *Monopolville*, a.w., p. 192.

¹⁶¹ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 298.

¹⁶² Castells, 'Is there an urban sociology?', a.w., pp. 56 e.v., en 'Théorie et Idéologie ...', a.w., pp. 184 e.v. Pickvance's opmerking over een keuze uit 'drie' theoretische ingangen lijkt dus onjuist, a.w., p. 9, omdat het niet om 'ingangen' gaat maar om twee verschillende problematieken met een eigen theoretisch en werkelijk object. Vgl. ook noot 158a. Terzijde zij opgemerkt dat zo'n "institutionele" ruimte bijvoorbeeld in kaartvorm kan worden weergegeven, terwijl bijvoorbeeld de analyse van het centrum als 'ideologische ruimte' ook direct naar een 'plek' verwijst. Het 'stedelijke' en het 'stedelijk' systeem hebben betrekking op een abstractie: 'reproductie van arbeidskracht', waarmee de analyse persé op het niveau van een theoretische verklaring komt te liggen en niet op het niveau van een beschrijving van plekken of tekens.

bepaald proces. In het eerste geval is er sprake van een problematiek, van een theorie van vormen op een zeer algemeen niveau, waarbij men kan denken aan allerlei afzonderlijke analyses in organisatorische, semiologische of andere termen. Het gaat hier om verschillende analyseniveaus die hij ook al in vroegere teksten onderscheidde, en afbakende van zijn eigen problematiek¹⁶². De tweede problematiek betreft een heel ander object, en wel het object dat Castells met 'stedelijk' heeft aangeduid. Hij had al opgemerkt, dat het hem er uitdrukkelijk om te doen is niet een afzonderlijke wereld af te bakenen, maar om de historisch gedetermineerde doelmatigheid te signaleren van een bepaalde afbakening, compleet met het vastleggen van de verbinding tussen een dergelijk 'sub-geheel' en de maatschappijstructuur, waarin ze ligt vervat¹⁶³. Waar het om gaat is te begrijpen hoe een dergelijke 'verbinding' gedacht moet worden, en daartoe hanteert Castells het eerder aangehaalde voorbeeld van de analyse van de fabriek, die weliswaar primair als onderdeel van de economische praktijk wordt gedacht, maar waarbinnen een specifieke verbinding wordt gedacht met de andere instanties, via de gelijktijdige ideologische en politieke reproductie van de arbeidskracht¹⁶⁴. Het gaat er in dat geval om de dominantie van de economische productie/reproductie over de ideologisch-politieke reproductie van de arbeidskracht te denken *binnen* een eenheid van de productieve praktijk. In de geformuleerde hypothese van Castells ten aanzien van het werkelijke object van 'het stedelijke' gaat het om een gelijksoortige gedachtengang, nu echter met als eenheid een stedelijke ruimte, opgevat als reproductie-eenheid van de arbeidskracht in uitgebreide zin¹⁶⁵.

Het is nuttig even stil te staan bij wat Castells uitdrukkelijk niet beweert, gegeven de misverstanden daaromtrent. Nergens wordt gezegd, dat de 'reproductie van de arbeidskracht', ofwel de 'consumptie' tot een autonome werkelijkheidssfeer wordt uitgeroepen. Die stelling komt voor in het werk van bijvoorbeeld de Frankfurters, met wie Castells wel vergeleken is¹⁶⁶, maar

¹⁶³ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 296.

¹⁶⁴ Men treft de vergelijking van 'stedelijke eenheid' en fabriek aan in *Monopolville*, a.w., pp. 192, 193, 'Verset une théorie sociologique ...', a.w., p. 422, en 'Postface', a.w., p. 497. Dit anti-structureel-functionalisme treffen we opnieuw aan voor wat betreft de afzonderlijke elementen van de stedelijke 'structuur'. Vgl. *Monopolville*, a.w., p. 224.

¹⁶⁵ Vgl. Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 300, bovenaan, waar wordt opgemerkt dat bij de analyse van de elementen van het stedelijk systeem - productie, consumptie, ruil, beheer en symboliek - geen 'nieuwe' elementen mogen opduiken, buiten die welke theoretisch zijn vastgelegd.

Castells spreekt uitdrukkelijk over stedelijke tegenstellingen als 'secundaire tegenstellingen'¹⁶⁷. Het gaat hem in *Question urbaine* ook al om een sprong uit de analyse in termen van factoren, en daarmee om een omvorming van het veld van de stads-sociologie tot een theoretische stadsanalyse, vergelijkbaar met Marx' sprong uit de 'politieke economie' naar een kritiek erop. En zoals het Marx erom ging de bijzondere vormen van het kapitaal in hun relatief autonome werkzaamheid te onderzoeken, en niet om een soort reductionisme van alles op 'de' waarde, net zo min wenst Castells het stedelijke *direct* te 'verklaren' uit de grond-rente, de produktie of wat dan ook. Het gaat er - om bij het voorbeeld te blijven - niet om de 'grondrente' uit de analyse van het stedelijke te schrappen omdat er bijvoorbeeld geen *direct* verband met de reproductie zou zijn. Maar wat de theorie van het stedelijk systeem moet doen, is de effecten van grondrente analyseren *voorzoover* deze spelen binnen het complex van de reproductie van de arbeidskracht¹⁶⁸. Of anders geformuleerd: het is Castells en zijn medewerker Godard erom te doen de klassentegenstellingen op het niveau van de reproductie te onderzoeken, opgevat als relatief zelfstandig bereik van de collectieve consumptie. Er wordt in dat verband gedacht in termen van 'verdubbeling van de klassenstructuur' op het niveau van de consumptie, welke een specifieke vorm geeft aan de reeds op het produktieniveau tot stand gekomen verdeling in maatschappelijke klassen¹⁶⁹. Het is tegelijk van belang om consumptie als moment van het reproductieproces van het kapitaal te denken, én als afzonderlijk moment daarvan, waarbinnen specifieke maatschappelijke processen spelen. Wat vermeden moet worden, aldus Godard, is de reductie van de

¹⁶⁶ Vgl. Launspachs uittreksel (met verklarende aantekeningen) van *Question urbaine*, Arnhem 1972.

¹⁶⁷ Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 294, 446, 453, 454; *Question urbaine*, a.w., p. 478. Balibar staat in *Lire le Capital II*, a.w., p. 168; engelse vertaling, a.w., p. 265, tegenover Castells, met zijn stelling dat distributie en consumptie geen 'relatieve autonomie' kennen. Merkwaaardig genoeg noemt Castells dit onderscheid met Balibar nergens.

¹⁶⁸ Castells, 'Postface', a.w., p. 496.

¹⁶⁹ Vgl. Castells, 'Krisis van de staat ...', a.w., pp. 764-765; vgl. verder Castells, 'Ontwikkeld kapitalisme, kollektieve konsumptie en tegenspraken in het stedelijk domein', te verschijnen in: M. Castells, *Stad, klassen, macht*, Nijmegen (SUN) 1979; Godard, 'Classes sociales et modes de consommation', in: *La Pensée*, 1972, pp. 142 e.v. Zie verder ook nog Castells, *Monopolville*, a.w., p. 174, over de 'verdubbeling van de maatschappijstructuur' en p. 177 over de 'hergroepering van klassen' via consumptiesegmenten.

economie op de produktieve vorm van het kapitaal¹⁷⁰.

Omdat de collectieve consumptiemiddelen in het monopoliekapitalisme van West-Europa en de VS zijn vermaatschappelijkt, en omdat die vermaatschappelijking via de staat verloopt, is het legitiem om als werkhypothese de relatieve autonomie van de collectieve consumptie te hanteren¹⁷¹, op straffe van te vervallen in de these 'staat = monopolies' en de staat een relatieve autonomie te onzeggen. Het is het onbegrip voor dit anti-economisme van Castells dat sommigen ertoe brengt de door hem beredeneerde onderscheiding tussen het regionale en het stedelijke weer te schrappen¹⁷². Maar het is nu duidelijk geworden dat het Castells niet te doen is om een scheiding van 'produktie' en 'consumptie', maar om een analyse van de specifieke vorm die de tegenstelling arbeid/kapitaal in de consumptieprocessen aanneemt. Dat blijkt ook wel uit *Monopolville* waar uitdrukkelijk veel aandacht wordt besteed aan de produktie van het stedelijk systeem Duinkerken, zonder dat dit echter verward wordt met de nog noodzakelijke analyse van de specificiteit van dat systeem¹⁷³. Castells merkt nota bene ten aanzien van Duinkerken op dat het element 'produktie' domineert, maar wel te verstaan: als element *binnen* het stedelijk systeem, dat onverkort slechts kan worden gedacht als geleiding van de verschillende instanties met betrekking tot de reproductie van de arbeidskracht¹⁷⁴. Castells wenst niet te blijven staan bij een analyse van de produktie van de ruimte met haar nadruk op een of ander economisch of politiek proces dat een bepaalde functie aan een bepaald resultaat koppelt. Wil men de al of niet overeenstemming tussen functie en voortgebracht resultaat kunnen

¹⁷⁰ Godard, 'De la notion de besoin au concept de pratique de classe', in: *La Pensée*, 1972, nr. 166, p. 101. Ook Castells, 'Towards a political urban sociology', a.w., p. 63; 'Théorie et Idéologie ...', a.w., p. 183.

¹⁷¹ Castells, 'Postface', a.w., p. 486. Vergelijk voor een weliswaar korte maar meer adequate formulering van de verhouding tussen 'vermaatschappelijking van de consumptie' en 'verstatelijking' het IIIe deel van dit boek, par. 8, en deel I, noot 57, die de latere formulering van Castells weergeven.

¹⁷² Vgl. Lojkine, 'Stratégie des grandes entreprises ...', in: *Sociologie du travail*, 1975, nr. 1, en één van zijn belangrijkste onderzoekstudies, *La politique urbaine dans la région lyonnaise*, Parijs 1974, met name de inleiding.

¹⁷³ Vgl. Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 173, 174; en verder 'Postface', a.w., p. 496, en *Question urbaine*, a.w., p. 304. Strikt genomen gaat het niet om 'de specifieke vorm die de tegenstelling kapitaal/arbeid aanneemt in de consumptieprocessen'. Zie de opmerking in de tekst bij noot 158, en zie deel III van dit boek, paragraaf 8.

verklaren, dan kan dat slechts in termen van de klassentegenstellingen zoals die in het stedelijk systeem gerealiseerd worden, aldus de hypothese¹⁷⁵.

In zijn 'Postface' merkt Castells op, dat hij in 1972 het 'stedelijk systeem' nog opvatte als een verklarende theorie - als begrip - dat kon worden *afgeleid* uit een kritiek op de ideologische traditie van de stadssociologie, en een overname van de groundbegrippen van het historisch materialisme. In het onderzoek, en met name in zijn 'Postface' zelf, wordt erop gewezen dat *het schema ideologiekritiek/theorievorming/onderzoek* weliswaar idealiter weergeeft hoe de relatie tussen theoretisch, werkelijk en empirisch object gedacht moet worden, maar dat een dergelijk schema niet de weergave is van hoe de werkelijke theorievorming totstandkomt. Castells zegt nu, dat de sprong van kritiek naar een in hoge mate geformaliseerd theoretisch systeem te snel heeft plaats gevonden, en dat het resultaat - het 'stedelijk systeem' -, eerder een formeel instrument is voor het verdere onderzoek dan een werkelijk concept. Hij schrijft die overtrokken formulering toe aan de beïnvloeding door 'een interpretatie van Althusser', die we bij Poulantzas' inleiding van diens eerste boek hebben gelocaliseerd¹⁷⁶. Althusser zelf is zich er zowel bij de analyse van Marx' werk, als in zijn eigen onderzoek naar de aard van het ideologische, steeds goed van bewust geweest, dat geen enkele wetenschap het kan stellen zonder de fase waarin 'praktische begrippen' of 'beschrijvende "theorie"' worden geproduceerd, die nog niet uitgebalanceerd zijn, en dat er een belangrijk verschil bestaat tussen het moeizame onderzoeksproces, en de uiteindelijke theorievorming¹⁷⁷. Wie Marx en zijn moeizame ontworsteling aan de metaforen en de 'praktische begrippen' tot object van analyse maakt, ontkomt daar ook niet aan. Castells trekt nu in zijn 'Postface' de conclusie, dat om aan een tegenover elkaar stellen van empirisme en formalisme te ont-

¹⁷⁴ Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 195, 285, 72, 73. In: *Question urbaine*, a.w., p. 304, wordt de dominantie van het element produktie als dominantie *perse* binnen kapitalistische stedelijke systemen beschreven. Dit in tegenstelling tot *Monopolville*, a.w., p. 285, noot, waar in overeenstemming met de eliminatie van een 'algemene theorie van de produktiewijzen' (vgl. noot 135) produktie als *mogelijk* dominant wordt opgevat.

¹⁷⁵ Castells, 'Postface', a.w., p. 498; *Question urbaine*, a.w., pp. 298, 304.

¹⁷⁶ Castells, 'Postface', a.w., pp. 484, 485.

¹⁷⁷ Althusser, *Pour Marx*, a.w., p. 255; engelse vertaling, a.w., p. 244; 'Idéologie ...', a.w., pp. 77, 78; nederlandse vertaling, a.w., pp. 123, 124; *Lire le Capital I*, a.w., pp. 161 e.v.; engelse vertaling, a.w., pp. 127 e.v.

komen, de wetenschapper de theorievorming niet buiten, maar *binnen* het proces van concreet onderzoek moet laten verlopen. Merkwaardig is wel dat een dergelijk inzicht al wel in *Question urbaine* werd geformuleerd ten aanzien van de algemene analyse van de ruimte in maatschappijtheoretische termen¹⁷⁸. In zoverre is er dus eerder sprake van inconsequentie in het boek dan van een vorm van 'theoreticisme'.

Van groter belang lijkt de hoofdmoot van zijn 'Postface' te zijn, die notities betreft over de 'collectieve consumptie'. Daaruit blijkt dat het vooral de onkritische overname van begrippen van het historisch materialisme, zoals dat door Balibar in 1965 was uitgewerkt, is die het 'stedelijk systeem' formalistisch maakt. Zoals reeds opgemerkt, was er in Balibars bijdrage aan *Lire le Capital* sprake van een poging tot constructie van een *algemene theorie* van de produktiewijze, die ertoe kon voeren weliswaar de relatie van de elementen ten opzichte van elkaar te laten variëren, maar niet de inhoud van de elementen zelf. Nu heeft Castells' theorie duidelijk te maken met consumptie, en juist de relatie tussen 'reproductie van de arbeidskracht' en 'collectieve consumptie' is in *Question urbaine* niet uit de verf gekomen. Eerder werd ook al opgemerkt, dat dit nauw in verband staat met de neiging in dat boek om het economische, en daarbinnen de produktie bij voorbaat op te vatten als dominant. Als gevolg daarvan wordt het vraagstuk van de consumptie onvolgende geproblematiseerd. Weliswaar noemde Castells al in 1969 'collectieve consumptie' het werkelijke object van een wetenschappelijke discipline¹⁷⁹, maar in *Question urbaine* wordt er niet verder op ingegaan. Welnu, in Marx' theorie van de consumptie zitten nog gaten, die opgevuld moeten worden door nieuwe theoretische kennis. Het belangrijkste punt daarbij is wel dat bij hem nog geen adequaat onderscheid werd gemaakt tussen individuele en collectieve consumptie¹⁸⁰, wat te maken heeft met het feit dat in zijn consumptieanalyse Marx nog geen theorie van de kapitalistische staat had verwerkt. Consumptie is het maatschappelijke proces van toeïgening van het produkt, wat opgesplitst kan worden in reproductie van de produktiemiddelen, reproductie van de arbeidskracht, en meerarbeid. De meerarbeid kan begrepen worden 'als' uitgebreide reproductie van de produktiemiddelen (produktieve consumptie bij Marx), en de uitgebreide reproductie van de arbeidskracht (Marx' individuele consumptie). Aldus Castells. Daartoe behoort ook de 'luxe consumptie', hetgeen een van de vage begrippen bij Marx is. Maar tot de enkelvoudige en uitgebreide reproductie van produktiemiddelen en arbeidskracht behoren tevens

¹⁷⁸ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 167, 168.

¹⁷⁹ Castells, 'Théorie et Idéologie ...', a.w., p. 183.

¹⁸⁰ Castells, 'Postface', a.w., p. 509. Vgl. nota bene de verwijzing in noot 171, plus noot 187!

de kosten in maatschappelijke zin, welke door de staat worden gemaakt¹⁸¹. Het consumptieproces dient verder als geleed te worden geanalyseerd, omdat het meervoudig bepaald wordt door de maatschappijstructuur, overeenkomstig de verschillende maatschappelijke betekenissen van consumptie: toeëigening van het produkt, voorzover het de maatschappelijke klassen betreft, reproductie van de arbeidskracht voor wat betreft het produktieproces, en reproductie van de maatschappelijke verhoudingen voor wat betreft de produktiewijze als geheel¹⁸². In *Monopolville* zegt Castells dienovereenkomstig, dat het stedelijk systeem moet worden opgevat als 'collectieve consumptie-eenheid', waarbinnen een systeem van collectieve consumptiemiddelen een gedifferentieerde arbeidskracht moet 'reproducieren, instandhouden, en organiseren'¹⁸³. Daaraan kan worden toegevoegd dat collectieve consumptie betrekking heeft op 'het reproductieproces van de arbeidskracht en het reproductieproces van de maatschappelijke verhoudingen, maar dit voorzover betrokken op de reproductie van de arbeidskracht'¹⁸⁴. Daarmee is de hypothese met betrekking tot de aard van het stedelijke scherper geformuleerd.

Op grond van deze overwegingen komt Castells tot de stelling, dat de staatsinterventie inzake de consumptie in het monopoliekapitalisme een der voornaamste 'raderen' is, en dat niet alleen voor de reproductie van het kapitaal¹⁸⁵. De ruimtegebonden voorwaarden van het produktieproces, in de eerste plaats de reproductieprocessen van de arbeidskracht, worden zo steeds meer in handen van de staat gelegd, waardoor het principiële onderscheid met de internationalisatie en mobiliteit van het kapitaal nog eens specifiek vorm krijgt. De ontwikkelingen waarom het gaat zijn bekend: toenemende stedelijke concentratie, omvangrijk ingrijpen van de staat in de produktie en distributie van collectieve voorzieningen, en in het stedelijk beheer, toenemende strijd in de steden, en een aanzwellende stroom teksten over de stad. Door nu al deze zaken vanuit de hoofdhypothese omtrent de collectieve reproductie van de arbeidskracht te doordenken, lijkt het volgens Castells mogelijk het verband te bestuderen tussen deze 'werkelijkheid' en de fundamentele kenmerken van het 'staatsmonopoliekapitalisme'¹⁸⁶. Het betreft de objectieve vermaatschappelijking van de reproductie van de arbeidskracht, con-

¹⁸¹ Idem, p. 503.

¹⁸² Idem, p. 504.

¹⁸³ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 173.

¹⁸⁴ Castells, 'Postface', a.w., p. 511. Vgl. ook *Monopolville*, a.w., p. 290. Arbeidskracht wordt dus niet meer strikt economisch begrepen hetgeen aansluit bij de conceptie van de dominantie van het politieke in de huidige fase.

¹⁸⁵ Idem, p. 510.

¹⁸⁶ Zie voor deze term hierboven, en de volgende noot.

centralisatie van consumptiemiddelen als gevolg van de centralisatie en concentratie van de produktiemiddelen, de noodzakelijke interventie van de staat ter verzachting van de uiteenlopende rentabiliteit van de verschillende produktiesectoren in de consumptiemiddelenindustrie¹⁸⁷, toenemende eisen van de overheerste klassen gericht op het 'indirecte' loon, en de nadruk op een stadsideologische behandeling van de 'problemen' uitlopend op een milieu-ideologie¹⁸⁸. Hier zien we m.i. bij Castells impliciet de dominantie van het politieke in het monopoliekapitalisme als mogelijkheid naar voren komen. In elk geval is het duidelijk dat Castells een sprong uit de factorentheorie bepleit, welke theorie steeds één proces afzonderlijk behandelt, in plaats van als complex van elementen die 'slechts in hun onderlinge verbindingen bepaald kunnen worden', zoals Castells voorstelt¹⁸⁹. Die sprong wordt nu echter niet meer direct gemaakt, dat wil zeggen: te snel, maar door de hypothetisch ontwikkelde theorie in eerste instantie te gaan hanteren als instrument in een onderzoek naar een concrete stedelijke eenheid, waarbij ze tegelijk gaat bepalen hoe er naar de verschillende elementen wordt gekeken, en met name ook in welke volgorde. Het gaat er vanaf *Monopolville* om, om de 'steriele tegenstelling tussen pragmatisch empirisme en theoretistisch formalisme' te boven te komen¹⁹⁰.

Stadsanalyse, zo zou men kunnen concluderen, betreft dus niet de analyse van tegenstellingen tussen ruimtelijke eenheden, maar de analyse van complexe maatschappelijke tegenstellingen die alleen gedacht kunnen worden binnen ruimtelijke vormen. Stedelijke eenheden moeten daarom niet primair als 'plaatsen' gedacht worden, maar als bron van effecten op de maatschappijstructuur¹⁹¹. En aangezien voor Castells en het historisch materialisme de maatschappij slechts als structuur van klassentegenstellingen te denken is, is het begrijpelijk dat Castells 'de analyse van de stedelijke politiek' beschouwt als 'het ware hart van elke concrete analyse van de maatschappelijke processen die op het stedelijke betrekking hebben'¹⁹². Elders wordt het net even anders geformuleerd: daar heet het dat de analyse van het stedelijk systeem niet op zichzelf tot begrip kan voeren, aangezien ze slechts 'de voorbereiding en inleiding is tot het onderzoek van de stedelijke politiek'¹⁹³. Hier doet zich al de vraag voor of 'stedelijke politiek' nu deel uitmaakt van het stedelijk systeem

¹⁸⁷ In 'Crise de l'état ...', wordt juist deze 'tendens' van het 'stamokap' met het begrip 'stamokap' teruggenomen!

¹⁸⁸ Castells, 'Postface', a.w., pp. 498, 499, 509.

¹⁸⁹ Idem, p. 511.

¹⁹⁰ Castells, *Monopolville*, a.w., met name p. 14.

¹⁹¹ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 298.

¹⁹² Castells, *Monopolville*, a.w., p. 293.

¹⁹³ Idem, p. 292.

of niet, iets waar ik in de kritische notities aan het slot op terugkom.

Het lijkt nu mogelijk de vraag te stellen, in hoeverre in het onderzoek de centrale hypothese, gebaseerd op anti-economisme, wordt bevestigd. Ik wil slechts enkele punten naar voren halen - tenslotte is dit artikel een inleiding tot de *lezing* van Castells' werk.

In het hoofdstuk over de produktie van huisvesting wordt in economische termen duidelijk gemaakt, welke tegenstellingen en obstakels het onmogelijk maken dat kleinere, locale ondernemers de huisvestingsmarkt komen opvullen. Maar, zo constateert Castells, niet kan in die termen duidelijk gemaakt worden, waarom andere, grote bouwondernemingen, niet in deze toch omvangrijke, want door overheidsbijdragen gevormde markt, duiken. Deze overheidsbijdragen helpen namelijk de rentabiliteit in Duinkerken boven het lage gemiddelde van deze bedrijfstak uit¹⁹⁴. De conclusie die Castells trekt, en die verder behandeld wordt in de analyse van de stedelijke politiek, luidt dat het ontstaan van tegenstellingen en bottlenecks in dit geval *niet* in de analyse van het economisch niveau kan worden begrepen, maar dat hun instandhouding en ontwikkeling slechts als politiek effect verklaarbaar zijn. Dat verwijst volgens hem ook naar zijn fundamentele veronderstelling, dat stedelijke tegenstellingen 'geconditioneerd' worden door klassentegenstellingen, die hun 'uitdrukking krijgen in politieke conflicten'¹⁹⁵. Of anders uitgedrukt: begrippen als 'grondrente', 'structuur van de bedrijfstak' enzovoort, zijn niet voldoende om het verloop van het huisvestingsproduktieproces in Duinkerken te begrijpen, - waarmee economisme wordt geëlimineerd.

Bij de behandeling van het openbaar vervoer, dat binnen het element 'uitwisseling (tussen de andere elementen)' valt, treffen we iets soortgelijks aan. Terwijl het voor de grote ondernemingen gunstiger is geworden om openbaar vervoer te hebben en te verbeteren¹⁹⁶, en het ook voor diverse overheidsinstanties een verlichting zou betekenen, aangezien de verkeersverlast zou kunnen verminderen¹⁹⁷, komt een adequaat beleid niet tot stand, ook al zou dit zeker voor diverse segmenten van de inwoners voordelen bieden, met name voor de vrouwen overdag¹⁹⁸. Voornaamste oorzaak is dat de 'overheid' ter plekke botst op de politiek georganiseerde belangen van een particuliere vervoersonderneming die het vervoer van het belangrijke staalconcern traditioneel verzorgt. Hier blijkt dat het niet de belangen van het monopoliekapitaal zijn die direct het precieze verloop van een dergelijk conflict

¹⁹⁴ Idem, pp. 208, 209.

¹⁹⁵ Idem, p. 211. Verder pp. 368 e.v.

¹⁹⁶ Idem, p. 244.

¹⁹⁷ Idem, p. 258.

¹⁹⁸ Idem, pp. 256, 251.

betreffende een specifieke tegenstelling bepalen, maar dat dit pas begrepen kan worden via een onderzoek naar het functioneren van staatsapparaten op verschillende niveaus (locaal, departementaal en nationaal), en vooral ook van hun totstandkoming. Opnieuw is er sprake van een specifiek *politiek* effect, dat slechts via de analyse van de politieke structuur van de plaatselijke instellingen kan worden geformuleerd. Hogere staatsorganen blijken niet eenzijdig economisch in te grijpen in het functioneren van lokaal geproduceerde politieke organen, hetgeen verwijst naar dit specifieke politieke effect¹⁹⁹. Afgezien van deze voorbeelden die de correctheid van zijn anti-economisme illustreren, vormt Castells' analyse van de produktie en het functioneren van de plaatselijke staatsapparaten, van het bijzondere klassekarakter van die apparaten, en van de reactie van de centrale staat die gas terugneemt bij haar ontwikkeling van Duinkerken als 'speerpunt' als gevolg van dit botsen van nationale en plaatselijke organen, een 'bewijs' voor de juistheid van de werkhypothese²⁰⁰. Op economische gronden sec zou een verdergaande groei van de complexe produktie-eenheid Duinkerken te verwachten zijn²⁰¹. Maar alleen inzicht in een samenstel van elementen maakt die afremming door de staat begrijpelijk: een samenstel dat betrekking heeft op een *geblokkeerd stedelijk systeem* dat Castells heeft geanalyseerd²⁰², een nieuw geproduceerde staatsinstelling die op reformistische wijze een arbeidersbelang uitdrukt, en vóór beperking van de groei is²⁰³ (opdat de reproductie van de arbeidskracht uit de klem gehaald kan worden waarin ze nu door het voortdurend aantrekken van nieuwe arbeidskrachten zit), én de belangentegenstelling tussen de gevestigde monopolies die na een aanvankelijk explosieve groei nu voor afremming zijn, opdat hun concurrentie om de arbeidskracht afneemt. Castells, c.s., bestudeerden nauwgezet de produktie van de lokale apparaten, en koppelen deze aan de klassenbelangen die zij in Duinkerken hebben geanalyseerd, - belangen die steeds in zowel economische als politieke en ideologische termen begrepen moeten worden.

Het is daarom nuttig om nog eens te benadrukken welk belang de *theoretisch gefundeerde volgorde van uiteenzetting* voor het boek *Monopolville* heeft. Castells begint niet zo maar met bijvoorbeeld de overheidsuitgaven op een bepaald gebied, om vervolgens een soort kosten/batenanalyse op te zetten met betrekking

¹⁹⁹ Idem, pp. 379-383.

²⁰⁰ Idem, pp. 339-362.

²⁰¹ Het boek behandelt de explosie van de staalindustrie van het begin van de jaren zeventig, en deze uitspraak geldt dus niet meer voor de huidige periode van 'crisis in de staal'.

²⁰² Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 284-290.

²⁰³ Idem, p. 363.

tot bepaalde maatschappelijke lagen²⁰⁴. Hij begint de studie evenmin met een analyse van de produktie en realisering van waarde, en de specifieke plaats van de grondrente daarin, om daarvan de centrale ingang voor de bestudering van het stedelijke te maken²⁰⁵. Gegeven de werkhypothese, met daarin de veronderstelling dat in het monopoliekapitalisme het element produktie in het stedelijke systeem dominant is, en determinant voor wat betreft de produktie van dat systeem, begint Castells met de analyse van de totstandkoming van de complexe produktie-eenheid Duinkerken. Daartoe worden begrippen gebruikt als concentratie en accumulatie van kapitaal, interne en externe vermaatschappelijking van de produktie, tendentiële daling van de winstvoet, enzovoort. De groei van dergelijke complexe geïntegreerde eenheden van produktiemiddelen van verschillende aard, zoals staal, olie, verwerking, enz., wordt verklaard, en vervolgens voor wat betreft Duinkerken ingevuld. De volgende stap is de analyse van de met een dergelijke complexe produktie-eenheid gegeven structuur van klassenbelangen, waarbij een klassentheorie wordt gehanteerd die de belangen van de tegenover elkaar staande klassen niet los van elkaar ziet, maar van elkaar afhankelijk, zoals in de tweede paragraaf werd uiteengezet. Duidelijk wordt in dit geheel hoe de theoretische opzet bepalend is voor wat wel en wat niet in een dergelijke studie thuis hoort. Het gaat niet om de bewijsvoering dat de verhoging van de gemiddelde winstvoet de motor is van economische groei en organisatie. Dat hoort in een specifieke theorie van de 'economische basis' thuis, en het wordt daar ook gedaan bij de analyse van het produktie- en circulatieproces als geheel. In de studie van stedelijke eenheden gaat het er juist om, het verband aan te geven tussen dit als bewezen veronderstelde principe en de vormen waarin het zich realiseert in lokale produktie-eenheden, én de maatschappelijke betrekkingen die eruit voortvloeien²⁰⁶. Hier gaat het dan om tendentiële uitspraken betreffende stedelijke eenheden. Op zijn minst kan vastgesteld worden dat *Monopolville* een eerste aanzet daartoe is, met nadruk op het feit dat Castells zich er ook goed van bewust is, dat het hier om de studie van één stedelijke eenheid ging²⁰⁷, terwijl alleen vergelijking van soortgelijke studies de uitspraken een wetmatigheidskarakter kan verlenen, waar het nu nog om toegespitste veronderstellingen gaat die zijn geformuleerd aan de hand van Duinkerken. Slechts lezing van het boek kan de inhoud van die veronderstellingen voor de lezer invullen.

Mijn lezing van Castells, zoals die hierboven in het kort is

²⁰⁴ Dit is bijvoorbeeld de opzet van Lojkines *La politique urbaine dans la région lyonnaise*.

²⁰⁵ Dit lijkt de tendens van Harveys *Social justice and the city*, Londen 1973, te zijn.

²⁰⁶ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 113.

weergegeven, impliceert een waardering van zijn poging tot een niet-economistische afbakening van een werkelijk en theoretisch object voor een wetenschap van het stedelijke. Maar op welk punt, zo kan men zich afvragen, is het pad der wetenschap, dat altijd al steil is, voor Castells te steil geworden, en waar dreigen afronden? In deze context lijkt het weinig zinvol gedetailleerd in te gaan op het onderzoekswerk. Dat is meer een taak voor andere onderzoekers die in een soortgelijke richting zullen gaan werken. Wat ik hier wil doen, is nagaan in hoeverre in het verklarend apparaat van Castells één bepaald probleem systematisch aanwezig is, en in hoeverre dit consequenties heeft voor het geheel. Dit probleem werd al in de tweede paragraaf aangekondigd, en het betreft de problematische formulering van het *koppel structuren/praktijken*. Op de achtergrond speelt daarbij het al weer klassiek geworden probleem van de analyse van structuren en processen, waarbij het kernvraagstuk is in hoeverre men een werkelijkheid tegelijk als proces en als structuur kan denken. Dat wordt door het structureel-functionalisme en het structuralisme in feite ontkend²⁰⁸. Terwijl Althusser echter die gelijk-tijdigheid tot uitgangspunt van de 'marxistische wetenschap' maakt door te stellen, dat het niet alleen het primaat van het proces over de structuur is dat het marxisme van het structuralisme onderscheidt - er is namelijk ook een formalisme van het proces denkbaar, dat wil zeggen opnieuw een structuralisme - wezenlijk kenmerk van het 'marxisme' is echter het primaat van de tegenspraak over het proces, en op dat punt is een identiteit tussen structuralisme en 'marxisme' niet meer denkbaar²⁰⁹.

In deze gedachtengang ligt namelijk de betekenis opgesloten

²⁰⁷ Wel is het van belang te beseffen dat Duinkerken niet de willekeurige 'case' is van de traditionele 'case-study', juist omdat selectie en afbakening van het empirisch object, inclusief de ordening van de observatie, *theoretisch* werd bepaald. Het theoretisch object bepaalt wat een 'case' is, een 'cas exemplaire', zoals Castells het noemt. *Monopolville*, a.w., pp. 9, 21, 459, 460. Zie ook noot 158a.

²⁰⁸ Vgl. Parsons, *The social system*, New York/Londen 1951, pp. 19 e.v.; commentaar hierop van Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, pp. 66 e.v., dat qua kritiek de zaak goed inschat. Vgl. Lévi-Strauss, *La Pensée Sauvage*, Parijs 1962. Verwezen wordt hier naar de engelse vertaling, *The savage mind*, 1966 (University of Chicago Press), p. 258; en Bertels, 'Structuralisme en geschiedeniswetenschap', in: *Structuralisme voor en tegen*, a.w., pp. 77, 128.

²⁰⁹ Althusser, *Elements d'autocritique*, a.w., p. 63; zie ook noot 90a.

van het *tendens*-'begrip' waarover aan het slot van de tweede paragraaf al werd gesproken. Het gaat om het probleem van het denken van de maatschappij als een gestructureerd geheel van tegenstellingen zonder centrum, waarbij het begrijpen van die structuur tegelijk de verandering van die structuur begrijpt, aangezien de verklaring ervan noodzakelijk de veranderingsrichting die uit de gestructureerde tegenstellingen voorkomt, impliceert²¹⁰. Nu is Castells zich bewust van deze problematiek, maar het is de vraag of de bij hem juist positief te waarden drang tot concreet wetenschappelijk onderzoek - in contrast met een traditionele voorkeur van marxistische 'sociologen' om slechts anderen's teksten te bestuderen - hem niet tot een oplossing van het vraagstuk heeft gebracht die een terugkeer in het structureel-functionalistische impliceert.

Opgemerkt is dat voor Castells *de stedelijke politiek* het 'hart' van zijn analyse vormt, maar met recht mag de vraag gesteld worden of het niet om een 'banaler', lager gelegen lichaamsdeel gaat: de achillespees. Daarbij is het van belang precies te bepalen wat nu de status van 'het beheer', de 'politiek' en 'het politieke' in Castells' opbouw is, en in hoeverre hier een kwetsbare plek in het theoretisch raamwerk zit. Want juist door een speciale aandacht voor de concrete situatie in Duinkerken komt Castells tot een tegenstelling tussen de verklaring van de bijzondere situaties die zich in Duinkerken voordoen, én de meer algemene verklaring van het 'exemplarische geval'. Al in het begin van de studie stelt hij opnieuw twee uitgangspunten vast, 'de twee fundamentele wetten van het historisch materialisme': in de eerste plaats de wet dat een kapitalistische maatschappijstructuur door de economische 'instantie' gedetermineerd wordt, en in de tweede plaats de wet die stelt dat het 'de politieke verhoudingen tussen de klassen zijn, die elke conjunctuur voor het geheel der maatschappelijke praktijken verklaren en organiseren'²¹¹. Het is op grond van deze twee 'wetten' dat Castells zijn hele 'theoretische ordening' opbouwt, beginnend bij de kapitaalbeweging, vervolgens het concentratieproces van een gedifferentieerde arbeidskracht en haar reproductievoorwaarden, waarna in een volgende stap aandacht wordt besteed aan de 'specifiek' politieke logica, waarvan de relatieve autonomie

²¹⁰ Godelier, *Horizon, trajectes marxistes et anthropologie*, a.w.; duitse vertaling *Oekonomische Antropologie*, a.w., spreekt van afwezigheid van een 'innerlijke finaliteit' van natuur en geschiedenis (p. 161), maar concludeert daaruit tot een 'multilineaire ontwikkeling der geschiedenis'. Ter ondersteuning van een 'niet-automatische overgang naar het socialisme' lijkt dit zinvol, maar het determinisme mag door de formulering niet vergeten worden. Vgl. noot 90a.

ten opzichte van het economische moet worden aangetoond, tegelijk met haar ondergeschikt karakter. Voor wat betreft deze uit de tweede wet afgeleide problematiek vindt nog een toespitsing plaats, door het probleem van de verbinding tussen het plaatselijk politiek toneel en de algemene logica van het staatsapparaat aan de orde te stellen. Teneinde deze theoretische logica nader toe te lichten nemen we hier het schema uit *Monopolville* over, dat als uitgangspunt voor het werk diende²¹².

Opvallend aan dit schema is de eerste plaats dat er blijkbaar zo iets als een wisselwerking gedacht dient te worden tussen 'klassenstructuur' en 'klassepraktijken'. Daarbij zou het gaan om twee entiteiten die met elkaar in verband staan als twee 'niveaus' van dezelfde realiteit²¹³. Hoewel soms gezegd wordt dat het om twee 'gezichtspunten' gaat, is Castells echter duidelijk genoeg als hij schrijft dat weliswaar de praktijken in hun effect niet onbeperkt zijn, maar dat niettemin 'gestructureerde effecten' in de vorm van 'tegenstellingen' op het niveau van de praktijken 'nieuwe effecten' op de structuur produceren, en 'de mogelijkheid behouden om door hun steeds hernieuwde specificiteit de structuur die hun gestalte heeft gegeven om te buigen'²¹⁴. Dat Castells zich niet helemaal prettig voelt binnen deze opzet, blijkt uit opmerkingen die de lezer meedelen, dat structuren 'slechts op elkaar betrokken praktijken, en praktijken verhoudingen tussen bepaalde structurele elementen' zijn²¹⁵. Hoewel die opmerking al nauwelijks verhelderend werkt, is weer een andere mededeling feitelijk in directe tegenspraak met het 'slechts' in het voorgaande citaat: 'Er is een cruciaal onderscheid tussen structuur en praktijken. Praktijken zijn de relaties tussen verschillende elementen en verschillende structuren'²¹⁶. Elders wordt de zaak nog eens verder verduisterd door de weinig toegankelijke opmerking, dat 'de historische wetten eerder de vormen van de structuur bepalen dan omgekeerd'²¹⁷, waarbij zowel achter het

²¹¹ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 15. Overigens lijkt deze formulering reeds te wijzen op acceptatie van de veronderstelling dat 'het politieke' in de huidige KPW-fase dominant is. Alleen lijkt dat inzicht nu de prijs te hebben van een doorgezette scheiding van 'structuur' en 'praktijken', zoals verder nog blijkt.

²¹² Idem. p. 18; en onveranderd eveneens in 'Towards a political urban sociology', a.w., p. 71.

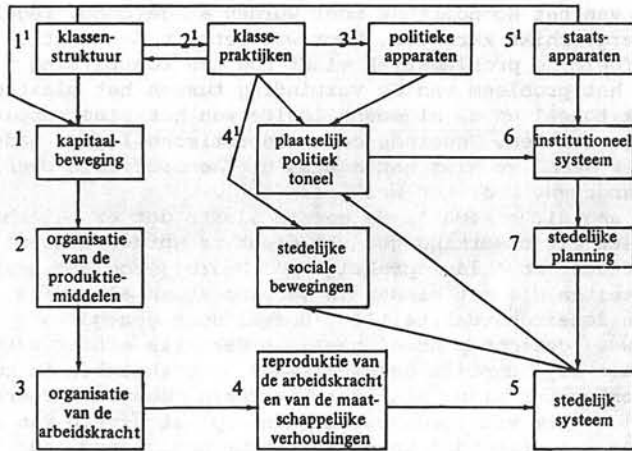
²¹³ Vgl. 'An experimental study of urban social movements', in: Pickvance, a.w., p. 151; Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 327, 334.

²¹⁴ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 165. Vgl. ook *Monopolville*, a.w., p. 105.

²¹⁵ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 327.

²¹⁶ 'An experimental study ...', a.w., p. 150.

²¹⁷ Castells, 'Postface', a.w., p. 484.

Theoretische determinatieketen van het geobserveerde werkelijke proces

'eerder ... dan' een vraagteken geplaatst mag worden, als bij de relatie die wordt gelegd. En de in het schema aangegeven wisselwerking tussen structuur en praktijken is niet 'toevallig' of onbelangrijk: Castells leidt er namelijk twee afzonderlijke, doch 'onverbrekelijk met elkaar verbonden' analytische terreinen uit af. Die van het politieke, ofwel de instantie in structurele zin, die de maatschappelijke tegenstellingen behandelt (staatsapparaten, kortom), en de politiek, die betrekking heeft op het systeem van machtsverhoudingen. Deze gedachtengang die reeds door Poulantzas werd opgezet, voert tot de *afzonderlijke* bestudering van stedelijke planning en stedelijke sociale beweging, waar beide in een 'dialectisch verband' gedacht moeten worden²¹⁸. Stedelijke planning vormt in dit verband de interventie van het politieke in de specifieke geleiding van de instanties van een maatschappijformatie binnen een collectieve reproductie-eenheid van de arbeidskracht, terwijl de stedelijke sociale bewegingen het veld van de stedelijke klassepraktijken betreffen²¹⁹.

Het is duidelijk dat hiermee nauwelijks een heldere analyse mogelijk is van Castells' standpunt, omdat er eenvoudig *verschillende* standpunten aanwezig zijn. Wel lijkt het erop dat er sprake is van een fundamentele misvatting, die af en toe wordt ingedamd door geruststellende opmerkingen betreffende de verwevenheid van structuur en praktijken. Maar de volgende uitspraken zijn onmis-

²¹⁸ Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 326 e.v., en *Monopolville*, a.w., p. 294.

²¹⁹ Idem, p. 327.

kenbaar van structuralistische origine. 'Klassenverhoudingen zijn iets anders dan een structureel netwerk. Het zijn *praktijken* die maatschappelijk bepaald zijn, maar concreet waarneembaar'²²⁰. Juist in een dergelijke formulering lijkt het misverstand omtrent verschillende 'werkelijkheidsniveaus' zeer duidelijk aanwezig, terwijl het begrip klassepraktijken hier wordt gereduceerd tot het empirisch object. Die werkelijkheidsniveaus keren terug in de analyse van de verschillende elementen van het stedelijk systeem, als gesproken wordt over 'knelpunten en tegenstellingen' als ging het om aparte aangelegenheden, in plaats van om één empirisch object, en het theoretisch begrijpen ervan als tegenstellingen²²¹. Die opvatting kan Castells ertoe brengen om van een 'gelijktijdige dialectiek van crisis en tegenstelling' te spreken²²², als zou het om twee aparte zaken gaan. Hij schrijft dat de 'stedelijke structuur' een begrip is, dat de analyse van een concrete situatie voorbereidt zonder daarvan de analyse zelf te kunnen geven, op grond van de overweging dat 'elke concrete situatie bestaat uit systemen van praktijken, die bepaald zijn door hun onderhorigheid aan structuren, hoewel hun effecten in tweede instantie een relatieve autonomie tot uitdrukking brengen, die in staat is de situatie boven haar structurele lading uit te herdefiniëren'²²³. Die praktijken 'structureren zich rond praktijken die een verdichting en concentraat van het gehele systeem vormen, te weten: de politieke praktijken'.

De plaats van zowel de 'institutionele politiek' als van de activiteiten van de stedelijke sociale beweging, of de vormen daarvan: stedelijke acties, blijft in dit alles bijzonder duister. In de eerste teksten evenals in het latere onderzoek wordt als een van de elementen van het stedelijk systeem, het element 'Beheer' opgevoerd. Soms lijkt het erop dat het hier gaat om een subelement van de economische instantie²²⁴, in andere gevallen lijkt het te gaan om een afzonderlijk 'politiek-institutioneel' systeem²²⁵. In *Monopolville* wordt het element Beheer omschreven als 'de structurele effecten van het proces

²²⁰ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 106.

²²¹ Idem, pp. 224 e.v., 234, 235, 258, 259, 270, 271, 283, 284.

²²² Idem, p. 194.

²²³ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 477, in: 'An experimental study ...', a.w., p. 151, resulteert de 'nieuwe situatie' uit 'de interactie tussen structurele arrangementen die ernaar tenderen de toestand van het systeem te conserveren, én de contradictoire relaties die tot stand worden gebracht tussen de actoren ... (klassenverhoudingen) '.

²²⁴ Castells, 'Vers une théorie sociologique ...', a.w., p. 423.

²²⁵ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 167.

van beheer en staatsinterventie'²²⁶. Het werkwaardige aan deze opzet is nu, dat enerzijds dit politieke beheer als element van het stedelijk systeem wordt opgevat, terwijl aan de andere kant deel V van de studie zoals eerder al werd opgemerkt de eigenlijke studie van de stedelijke politiek entameert. De andere elementen van het stedelijk systeem worden uitputtend geanalyseerd in het hoofdstuk over dit stedelijk systeem. Blijkbaar behoort de politiek, in tegenstelling tot het politieke, niet thuis in het stedelijk systeem, dat zo in overeenstemming met de reeds eerder geciteerde posities wordt opgevat als structuur tegenover de klassepraktijken van 'de' politiek. Los van dit probleem lijkt dan de pijl in het eerder weergegeven schema, die loopt van 7 naar 5, onjuist van richting, aangezien het begrip van de stedelijke planning volgens Castells pas mogelijk wordt op basis van begrip van het stedelijk systeem.

Wanneer Castells opmerkt dat 'de structurele verbindingen zich uitdrukken in termen en verhoudingen en historisch gezien slechts bestaan als praktijken'²²⁷, dan is op grond van het voorafgaande slechts de conclusie te trekken dat bij hem de traditionele tegenstelling tussen 'wezen' en 'verschijningsvorm' weer opduikt, in respectievelijk 'structuur' en 'historische praktijken'. De structuur kortom, als wezen van de praktijken, als 'diepere realiteit'. Dit elimineert nu het eerder door mij ontwikkelde inzicht dat 'structuur' een filosofische categorie is, en 'praktijk' een maatschappijwetenschappelijk begrip, waarbij de categorie een 'hoedanigheidsuitspraak' omtrent de werkelijkheid impliceert in algemene zin en het begrip een 'zodanigheidsuitspraak' die in een verklarende analyse thuis hoort. Castells' onderscheid in 'accenten' die op 'beide' gelegd kunnen worden, hoort in deze gedachtengang niet thuis.

Als hij na kritiek op zijn constructie, die soms eenzelfde richting ingaat als hier ontwikkeld, zij het met andere argumenten, schrijft dat structuren niets anders kunnen zijn dan een geheel van conflictuele en in tegenstelling verkerende verhoudingen, die 'min of meer vaste vorm hebben aangenomen, maar in een constant proces van verandering'²²⁸, denkt hij daarmee voldaan te hebben aan die kritiek. Maar dat had hij zoals we zagen ook al eerder gezegd, en de formulering van een stelling vormt ook niet het eigenlijke probleem. De vraag die onbeantwoord blijft, is in hoeverre een dergelijke stelling verenigd kan worden met de tegelijk ontwikkelde, gescheiden analyse van structuren en praktijken. Hier is aangegeven dat dit niet mogelijk is. Het gaat niet om een

²²⁶ Castells, *Monopolville*, a.w., p. 280.

²²⁷ Castells, *Question urbaine*, a.w., p. 480.

²²⁸ Castells, 'Postface', a.w., p. 500. Het betreft hier een uitspraak van Borja, die instemmend wordt onderschreven: 'Men kan het niet beter uitdrukken'.

'structuur die *min of meer* vaste vorm heeft aangenomen' en die 'permanent in verandering' verkeert. Precies die formulering lijkt te zijn 'overgeschreven' uit Parsons *Social System*. De problematiek zoals die uit Althussers denken naar voren kwam, betrof daarentegen de vraag hoe het reproductieproces van klassenverhoudingen begrepen kan worden als proces van de reproductie van tegenstellingen in steeds nieuwe vormen, op basis van de veronderstelling dat deze tegenstellingen niet oplosbaar zijn onder de voorwaarden van een kapitalistische produktiewijze, hoogstens reguleerbaar. Castells lijkt echter een positie buiten deze subjectloze problematiek in te nemen, door te denken in termen van 'stedelijke sociale bewegingen als historisch transformerende praktijk'²²⁹. In dat licht dienen m.i. ook diverse passages uit, en feitelijk de structuur van *Monopolville* gelezen te worden. Onbegrijpelijk blijft het onderscheid tussen 'conjuncturele' en 'structurele wetten'²³⁰. Dat onderscheid keert in verschillende vormen terug. Zo zou de 'structurele logica' *aangevuld* moeten worden met de analyse van 'tegenstellingen en maatschappelijke praktijken'²³¹. Er is sprake van tendensen en 'tegentendensen'²³², en herhaaldelijk wordt gewezen op het 'feit' dat een of andere ontwikkeling 'niet onontkoombaar' geweest zou zijn, hetgeen weinig met materialisme te maken lijkt te hebben²³³. In de ideologie-analyse treffen we de duistere passage aan: '... dat het hier gaat om een ideologie (de strijdideologie) die in afwijking van andere ideologieën niet uit de produktiewijze voortkomt, maar uit de maatschappelijk conflictuele verhouding'²³⁴. En de benadering van Castells culmineert in een schema betreffende 'het functioneren van het staatsapparaat in de kapitalistische produktiewijze' waarin functies ten aanzien van zowel structuren als praktijken worden onderscheiden, hetgeen direct verwijst naar de eerder geciteerde opmerking over de structuren enerzijds, en de 'direct waarneembare praktijken' anderzijds²³⁵. Al deze, en andere, opmerkingen suggereren de aanwezigheid van *twee niveaus van de werkelijkheid*, elk met hun eigen wijze van functioneren en aanpak. Op die manier wordt wat thuis hoort in het theoretisch object ondergebracht in het werkelijk object, - als een bijzonder

²²⁹ Idem, p. 501.

²³⁰ Castells, *Monopolville*, a.w., pp. 12, 301, 364 e.v.
Ook *Question urbaine*, a.w., pp. 152, 160.

²³¹ Idem, pp. 20, 109, 280, 339. Ook 'Crise de l'état ...', a.w., p. 203; nederlandse vertaling, a.w., p. 785; en 'Debat', a.w., pp. 794, 795.

²³² Idem, pp. 23, 105, 294, 316, 338; ook *La crise économique ...*, a.w., p. 25.

²³³ Idem, pp. 11, 40.

²³⁴ Idem, p. 268.

²³⁵ Idem, p. 336.

aspect daarvan -. En om terug te keren naar het schema waarvan we uitgingen: de veronderstelde 'structurele gelijktijdigheid' van de reeksen 1, 2, ..., 5 en 1', 2', ..., 5', vormt feitelijk de grondslag voor deze manier van denken en analyseren.

Castells lijkt zich niet te kunnen onttrekken aan wat hijzelf liever 'subjectivisme' noemt, maar wat m.i. eenvoudig een structuralistische tendens of 'afwijking' vormt. Het probleem dat er door wordt opgeroepen, heeft te maken met de vraag hoe hij dat-gene begrijpt wat bij hem valt onder 'structuur'. Als de klassenpraktijken zijn die machtsverhoudingen, belangen en strijd impliceren, en wanneer deze náást structuren worden gedacht, dan lijkt het niet meer mogelijk het functioneren van de 'structuur', in dit geval het stedelijk systeem, als geheel van machtspraktijken te begrijpen. Dit lijkt zeer dicht te komen bij de stelling dat klassenstrijd soms wel en soms niet aanwezig zou zijn, afhankelijk van de waarneembare strijd. Op die manier doet zich de merkwaardige situatie voor dat Castells op standpunten terecht dreigt te komen die uitdrukkelijk door zijn inspiratoren Althusser en Poulantzas worden afgewezen, maar dit juist op basis van stellingen die ook bij hen, met name bij Poulantzas, te vinden zijn. De consequentie bij Castells is, dat zoiets als 'beheer' in de zin van interventie door de staat weliswaar onder het stedelijk systeem valt, maar niet de politieke effecten van plaatselijke instellingen en minder hecht gestructureerde politieke actiegroepen. Het lijkt er op die manier op dat als criterium voor het behoren tot 'de' structuur een zuiver sociologisch (structureel-functioneel) argument wordt gehanteerd: de mate van institutionalisering, of organisatie op langere termijn. Men denke aan Castells' opmerking over het 'min of meer vaste vorm hebben aangenomen' die hij van zijn criticus overnam. Het punt is echter dat de materialistische maatschappijwetenschap ook dit meer of minder georganiseerde karakter van praktijken als elementen van de kenmerkende structuur van die praktijken begrijpt, en in de theorie naar een verklaring voor die onderscheiden organisatiegraad zal zoeken. Voor Castells daarentegen vallen stedelijke sociale bewegingen en de voorlopers ervan: actiegroepen, 'buiten het institutionele systeem' en zijn ze 'in bepaalde gevallen grotendeels onafhankelijk van het plaatselijke politieke toneel'²³⁶. Alsof dáármee theoretisch iets gezegd zou zijn. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat de stedelijke sociale bewegingen die

²³⁶ Idem, pp. 412, 413. Daarmee samen hangt ook de analyse van het element 'Beheer' als geheel van verbinding van elementen door het ingrijpen van de staat en de structurele tegenstellingen binnen dit ingrijpen, met uitsluiting van de 'conjuncturele planningsoperaties' die verwijzen naar een 'meer direct politieke logica', *Monopolville*, a.w., pp. 280 e.v.

door het aan de orde stellen van tegenstellingen, het 'systeem veranderen', te analyseren zijn buiten het stedelijke systeem om. Het lijkt erop dat het onderscheid tussen parlementaire en buiten-parlementaire strijd slechts te denken valt *binnen* de burgerlijke rechtsideologie, en daarmee binnen een ideologie die zich op de empirische tegenstelling tussen 'binnen' en 'buiten' de instellingen betreft. Theoretisch lijkt het echter om een complex gestructureerd veld van de politieke instantie te gaan, dat in dit geval geleed wordt aan het complex van de reproductie van de arbeidskracht. Door de weg te nemen die Castells inslaat, kan hij ertoe komen te schrijven over de 'objectieve voorwaarden van het dagelijks bestaan' waaraan dan al of niet 'het subjectieve en organisatie-element wordt toegevoegd'²³⁷. En daarmee zijn we vrijwel terug bij de in de tweede paragraaf geciteerde opvatting van Colletti, die we daar met die van Althusser contrasteerden.

Het kernprobleem bij Castells is dus een probleem dat al in *Question urbaine* naar voren kwam, waar zowel de structuur als de praktijken als gedetermineerd werden gedacht, maar waar volkomen onduidelijk werd waarom er twee soorten van bepaaldheid gedacht moeten worden, te weten de structurele en de conjuncturele wetmatigheden, zoals boven aangehaald. Onduidelijk was vooral ook, of het eigenlijk op basis van het dialectisch materialisme mogelijk is om twee verschillende determinaties naast elkaar te denken. De analyse die hier werd gegeven voert tot de conclusie dat Castells een niet-adequate opvatting van het 'tendens'begrip heeft en dat, ondanks de herhaalde bezwering dat het toch om iets 'gelijks' gaat bij structuur en praktijken, de tegenbewering omtrent het 'cruciale' verschil nooit wordt verklaard. Er wordt kortom niet duidelijk gemaakt waarin dat 'cruciale' schuilt, maar de wijze van denken suggereert dat het niet gaat om het cruciale verschil tussen een categorie en een begrip, zoals ik dat hier heb geanalyseerd. Als consequentie speelt daardoor tijdens het hele onderzoek van Castells de opvatting op de achtergrond mee van de tendens die tegen de stroom van de omstandigheden - wel, maar 'anders' gedetermineerd - opzwemt. De 'luctor et emergo' - opvatting van de tendens als het ware -. En voor de inhoudelijk verklarende theorie van Castells heeft dit de consequentie dat het theoretisch verband tussen allerlei schitterende deelanalyse bepaald onduidelijk blijft. Met name voor wat betreft het 'hart' van zijn analyse - de stedelijke politiek -

²³⁷ Idem, p. 429. We vinden deze formulering overigens terug in Althusser, *Pour Marx*, a.w., p. 96; engelse vertaling, a.w., pp. 97, 98, zij het dat in die analyse de aanzet plaatsvindt om het denken in termen van 'omstandigheden' te elimineren. Vgl. noot 90. Zie ook 'Is there an urban sociology?', a.w., p. 55, met de stelling dat 'maatschappelijke klassen als actoren opkomen met de groei van de industrialisering'.

betekent dit dat sommige hypotheses eenvoudig niet aan bod komen. Op verschillende plaatsen treft men de vooronderstelling aan, dat om werkelijk tot een 'stedelijke sociale beweging' te komen, de acties het niveau van actiegroepen moeten overstijgen, en dat voor het verkrijgen van een 'transformerend effect' deze stedelijke sociale beweging zich moet verbinden met vooral de economische arbeidersstrijd²³⁸.

Er vindt onderzoek plaats naar de klassebasis van economische strijd en stedelijke strijd, en er worden verschillen naar voren gehaald. Maar de feitelijke afwezigheid of marginale aanwezigheid van een verbinding van beide brengt Castells er slechts toe om een serie algemene vooronderstellingen van beschrijvende aard te formuleren die het onderzoek ook beschrijvend bevestigt²³⁹. De verklaring ervoor blijft echter aan de ene kant afwezig, terwijl een gedeeltelijke poging ertoe niet vanuit de verbinding van politieke en stedelijke inzet vertrekt, d.w.z.: vanuit het stedelijk systeem als theoretisch object, maar vanuit de politiek als iets buiten dat systeem: namelijk vanuit de 'stedelijke tegenbewegingen' door middel van integratieve apparaten, enzovoort.

Een andere hypothese echter lijkt me de moeite waard, uitgaande van het stedelijk systeem dat hier niet structuralistisch wordt opgevat, maar als het geheel van op elkaar betrokken praktijken, verbijzonderd met betrekking tot de reproductie van de arbeidskracht. Castells' eigen theoretische onderscheid tussen twee werkelijke objecten - het stedelijke en het regionale - lijkt daarbij een goed uitgangspunt te kunnen zijn. Men zou namelijk de vooronderstelling kunnen gaan onderzoeken in hoeverre de aard van de inzet van stedelijke strijd, te weten de reproductie van de arbeidskracht, structureel niet verbonden is met een politieke organisatievorm met een ad hoc karakter, terwijl de inzet van regionale strijd - principieel gecentreerd rondom de werkgelegenheid en het probleem van de passende arbeid, structurering van het werk, enzovoort - verbonden is met de politieke organisatievorm van de partijen, en de 'economische' organisatievorm van de vakbonden. Zo'n vooronderstelling impliceert een constant spanningsveld tussen partijpolitiek en lokale inzetten in de buurten, en het doel van het onderzoek is na te gaan in hoeverre onder monopoliekapitalistische voorwaarden inzetten ontstaan die beide typen inzet meer of minder doen samenvallen, dit tegen de achtergrond van een door een regering gevoerde 'crisispolitiek'. Het onderzoek naar het spanningsveld tussen sociaal-democratie (en het qua politieke 'problematiek' verwante anarchisme) enerzijds²⁴⁰, en het communisme anderzijds, voor wat betreft de stedelijke inzetten in de nederlandse of franse

²³⁸ Idem, pp. 412 e.v.

²³⁹ Vgl. Castells, *Question urbaine*, a.w., pp. 427 e.v., 471, 479, en *Monopolville*, a.w., pp. 423-428.

maatschappijformatie, zou in dat geval centraal komen te staan. Maar dat is slechts één van de mogelijke vragen die uitgaan van het politieke veld als één gestructureerd element, dat onderdeel vormt van het stedelijk systeem. Het lijkt echter een interessante ingang omdat de kritiek op Castells zoals eerder geformuleerd, gecombineerd wordt met zijn theoretische inzichten ten aanzien van de specifieke afbakening van het object van de stadsanalyse.

Een ander terrein van onderzoek is dat van de analyse van stedenbouwkundige plannen, waarbij m.i. het uitgangspunt ligt in het onderscheid tussen plantypen (technisch-uitvoerend, politiek-ideologisch, organisatorisch, enz.) die steeds als typen in elk plan aanwezig zullen zijn in een voor dat plan typerende verhouding van dominantie en onderschikking. De inzichten die eerder ontwikkeld werden, dragen ertoe bij, dat niet meer één plantype wordt opgelegd aan één concreet plan. Tegelijk kan nu onderzocht worden hoe de bijzondere maatschappelijke verhoudingen tussen dergelijke combinaties van plantypen en de verschillende klassen/klassenbelangen liggen, en de relatie van die plannen met de verschillende 'organische intellectuelen' van die klassen.

oktober 1977/februari 1978.

²⁴⁰ Vgl. Balibar, *Sur le dictature du prolétariat*, a.w., p. 165. In feite gaat het om het probleem dat reeds onder noot 158 werd aangegeven, namelijk het vraagstuk van een objectieve klassentheorie en haar bepaling van wat vaak 'middenlagen' of 'middenklasse' wordt genoemd. Het probleem is niet dat van een soort sociaal-democratische verwatering van klassentegenstellingen (vergelijk het nieuwe beginselprogramma van de PvdA), waarop men zou moeten reageren met een omdraaiing: 'alle loonarbeiders zijn onderdeel van de arbeidersklasse' (vgl. Thio in: *Politiek en Cultuur*, 1978, nr. 4, p. 227). Het probleem betreft de objectieve positiebepaling van de groeiende massa's loonafhankelijken, zonder daarbij in economisme te belanden, dat wil zeggen: op basis van het complexe begrip van de reproductie van klassenverhoudingen in economische, ideologische en politieke zin (vgl. het werk van Poulantzas, en dat van Balibar in genoemde noot 158). In plaats van vermeende nadruk op splitsing van 'de' arbeidersbeweging, gaat het er juist om het onderzoek te openen naar de verschillende objectieve voorwaarden waaronder het mogelijk wordt dat een klassenbondgenootschap tussen arbeidersklasse en nieuwe kleinburgerij tot stand kan komen, dat verder reikt dan samenwerking in comité's, enz. Het hele vraagstuk van de klassenpositie van de sociaal-democratie

P.S. JANUARI 1979

Publicatie van deze tekst heeft enige vertraging ondervonden, zoals uit de data blijkt. Na het schrijven ervan zijn me nog twee boeken onder ogen gekomen die in de tekst verwerkt zouden zijn als deze nu zou zijn geschreven. Het betreft het laatste boek van Poulantzas, *L'état, le pouvoir, le socialisme* (1978, PUF)²⁴¹, en het boek van Castells e.a., *Crise du logement et mouvements sociaux urbains, enquête sur la région parisienne* (1978, Mouton). Enkele kanttekeningen ten aanzien van Castells' boek wil ik hier niettemin in een kort naschrift maken, zonder echter dieper op de zaak in te gaan. Het onderwerp van het boek betreft nota bene de hierboven ontwikkelde problematiek van stedelijke inzetten in hun samenhang met politieke organisatievormen. Uit de tekst blijkt dat Castells, c.s., er niet uitkomen, in die zin dat wel de samenhangen worden opgespoord tussen een reeks inzetten, organisatievormen, classesituaties, strijdvormen, enzovoort, maar dat de interpretatie in politieke zin van dit onderzoeksmateriaal weer

en het anarchisme hangt hier direct mee samen. Tegelijk gaat het erom de verschillende '-ismen' te voorkomen: het *economisme* dat politiek handelen als 'ingekaderd' beschouwt door een 'economische structuur' (vgl. Boccara, a.w., Fassbinder, *Kapitalistische Stadtplanung und die Illusion demokratischer Bürgerinitiativen*, als voorbeeld); het *ideologisme*, dat het politieke gebeuren reduceert tot een soort opbouwactiviteit betreffende het klassebewustzijn (bijvoorbeeld verschillende radicale splinters in ons land en elders), en het *politisme* dat wel zoekt naar de politieke structuur van een situatie, maar tegelijk het probleem beperkt tot de relatie tussen de politieke structuur en klassenbewustzijn dat erdoor wordt geconditioneerd (m.i. bij Offe bijvoorbeeld, 'Bürgerinitiativen und Reproduktion der Arbeitskraft im Spätkapitalismus', in: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt a/M 1972). Castells lijkt in zijn adequate kritiek op het economisme in de richting van politisme te schuiven. Mijn 'veronderstelling' verwijst naar een bestudering van de complexe voorwaarden van het zich reproducerend geheel van tegenstellingen tussen sociaal-democratie/communisme/anarchisme, met nadruk op hun klassenbasis, en met als onderzoeksingang de inzet van de stedelijke ontwikkelingen. Men denke bijvoorbeeld eens aan de bestudering van het gebeure rondom de 'sanering' van de Nieuwmarkt in Amsterdam.

²⁴¹ (1981) Inmiddels is wel aangeknoopt bij dit laatste boek van Poulantzas; men vergelijk mijn tekst over autoritaire staat en volkshuisvesting, deel I van dit boek.

afhankelijk wordt gemaakt van een politiek perspectief (pp. 27, 555). Zonder twijfel is het opsporen van genoemde verbanden een stap verder op de lange onderzoeksweg, en symbolisch genoeg eindigt het boek met een stuk, getiteld *'Pour ne pas conclure'*. In de theoretische plaatsbepaling blijft Castells m.i. worstelen met het structuur/praktijken-probleem, dat hij nu probeert op te lossen door te denken in termen van "structure en pratique" ou "pratique structurée", terwijl het daarbij nog steeds gaat om de 'vertaling van structurele tegenspraken in termen van praktijken' (pp. 20, 30). Daardoor komen er weer uitspraken voor - op belangrijke punten in de argumentatie wel te verstaan - die onduidelijk blijven, of gewoon onjuist zijn. De problematiek van de produktie van de ruimte en haar maatschappelijke effectiviteit dient behandeld te worden via het coderen in termen van maatschappelijke verhoudingen, aldus Castells, c.s., 'en het zijn de maatschappelijke bewegingen die constitutief zijn voor deze verhoudingen' (p. 35). Dat lijkt nauwelijks meer in overeenstemming te brengen met het uitgangspunt van het historisch materialisme, zoals dat door Castells zelf werd geformuleerd. Daar gaat het om de produktiewijzen als 'constitutief' voor maatschappelijke verhoudingen én de maatschappelijke bewegingen die daartoe behoren. Verder blijft Castells, zo lijkt het, de politieke sociale bewegingen zien als iets dat wel of geen effect heeft op het stedelijk systeem, en er zo buiten valt (pp. 43, 355, 356). Het voert er in het boek toe om, ondanks de mededeling dat het gaat om 'desubjectivering' van de strijdanalyse (p. 30) de organisatie toch als iets 'subjectiefachtigs' te nemen. Wat betreft het 'stamokap'-begrip wordt er in dit boek vanuit gegaan dat het gaat om 1) de kapitalistische produktiewijze in het 2) monopolistisch stadium in haar 3) staatsmonopolistische fase (p. 18). Hoewel in het boek verder geen nauw verband wordt gelegd tussen dit stadium en deze fase enerzijds en de strijdtypen anderzijds - of het moet op het niveau van registratie plaatsvinden - is het jammer dat niet preciezer wordt duidelijk gemaakt wat voor implicaties deze terminologie heeft. Tenslotte is het hen te doen om het opsporen van de bijzondere kenmerken van de klassenstrijd in deze bijzondere fase. Duidelijk is echter tevens dat de in de bovenstaande tekst al aangegeven opvatting als zou het bij 'stamokap' gaan om iets als de opheffing van de relatieve autonomie van de staat met betrekking tot de klassen, of om een onomkeerbaar proces van staatsinterventie ook hier niet (meer) wordt geaccepteerd. Voor onderzoekers die zich met de genoemde problematiek gaan bezighouden is lezing van dit boek, lijkt me, van belang.

III

INLEIDING TOT DE STADSANALYSE

The city is redundant: it repeats
itself so that something will
stick in the mind ...

Memory is redundant: it repeats
signs so that the city can begin
to exist.

Italo CALVINO

De titel van deze tekst geeft het al aan: het gaat niet om een inleiding *in* de stadsanalyse met een uitgebreide behandeling van haar theoretische en onderzoeksproblematiek. Het gaat om een inleiding tot deze stadsanalyse, met name in termen van een behandeling van de theoretische en ook politieke voorwaarden van haar ontstaan. In dat kader wordt uiteraard wel geprobeerd om een afbakening van respectievelijk haar werkelijk, haar theoretisch en haar mogelijk empirisch object te geven. Ik ga hierbij vooral te werk aan de hand van het werk van Castells om zowel didactische als inhoudelijke redenen. Maar het is nuttig al in deze korte inleiding te benadrukken dat het terrein van de stadsanalytische theorie een lange reeks auteurs en titels omvat, en dat elke suggestie van 'Castellsisme' dient te worden vermeden.

Een dergelijke inleiding tot de stadsanalyse heeft een abstract en algemeen karakter. Zeker als dat in de vorm gebeurt van een achttal paragrafen die als syllabi functioneren bij een gelijknamige serie colleges aan de Afdeling der Bouwkunde van de TH in Delft. Zeker ook voor de bouwkundestudent is er sprake van een reeks teksten die eigenschappen vertonen die hij niet voortdurend aantreft in het materiaal dat hij dagelijks hanteert. Op zich is dit abstracte karakter ook een uitdaging, gegeven *de centrale these* die als rode draad door de acht paragrafen heenloopt: *de these van het primaat van het abstracte over het empirische*, of: de voorrang van het begrip over de ervaring. Voor maatschappijwetenschappers zal het schrik-effect van de abstractie iets minder groot kunnen zijn, maar ook daar lijkt het niet uitgesloten.

I

1. OVER WETENSCHAPPEN: ABSTRACTIE EN EMPIRIE

De geschiedenis van de filosofie begint als een zoeken naar de Waarheid in universele zin. Door die geschiedenis heen loopt een draad van een wisselende nadruk op onze redelijke vermogens enerzijds, en die op empirische en experimentele registratie anderzijds. In de context van dit verhaal interesseert ons de grote lijn van de periode die ook wel 'moderne tijd' wordt genoemd, d.w.z., de periode waarin wordt afgerekend met de feodaliteit, en waarin filosofie en wetenschappen hun eigen verschillende wegen gaan. Laten we zeggen dat de filosofie van de feodaliteit de nadruk legde op de lezing van Het Woord als toegang tot de waarheid - tot kennis van de wereld. Kenmerkend daartegenover voor de aanvang van de moderne tijd is dat men de werkelijkheid niet meer via Het Woord wenste te lezen, maar dat men overging tot het lezen van die werkelijkheid zelve. God, zo kwam het de reformatorische geleerden voor, had niet alleen de tekst van de letter geopenbaard opdat wij haar nauwgezet zouden lezen. Hij had tevens het boek van de werkelijkheid voor ons uitgespannen, zodat we ook dat boek zouden gaan lezen via nauwgezet empirisch onderzoek. Met behoud van de idee van Waarheid en Waarheid-via-lezing opponeerde de moderne tijd daarmee tegelijk tegen de almacht van de RK-kerk, die de waarheid bleef voorbehouden aan lezing van Het Woord, en deze lezing begreep als privilege van een ordelijke clerus.

Nieuwe problematiek is daarmee geworden: hoe zo precies mogelijk de werkelijkheid te lezen? Enerzijds dienden *de troebelen in ons bewustzijn* vermeden te worden (Bacon's 'Idola', drogredenen die als sluier tussen ons en de werkelijkheid zweven; Shakespears stukken met hun speciale aandacht voor psychologische verduisteringen en hun oorsprong, en misschien genezing). Anderzijds is er het cruciale probleem van de *empirische techniek*: de verbetering van de methoden en technieken van waarneming en registratie.

Zouden deze twee kanten van het probleem tot een goede oplossing gebracht worden - en men geloofde in deze tijd, en ook daarna, in een verheldering van het verstand en in almachtige waarnemingsinstrumenten - dan lag een adequate lezing der realiteit in het verschiet. De oprichting van de *Royal Society of London* als organisatie voor denkers en onderzoekers (Locke, Newton, etc.) vormde van dit empirisch vooruitgangsgeloof een voorbeeld (The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge, 1660, vanaf 1945 reeds in oprichting). Hoewel hierop vanuit andere gezichtspunten kan worden afgedongen, kan gezegd worden dat filosofie en wetenschappen hier nog een eenheid vormen, om vervolgens uit elkaar te gaan. Zoveel is zeker dat filosofie en wetenschap binnen het kader van dit *empirisme* zijn gericht tegen de overheersing van de feodaliteit met haar opvatting van de aarde als centrum van de kosmos, en van de mens als centrum van Gods schepping. De inzet van geleerden als Bruno en Galileï was precies dit wereldbeeld, en zij bekochten hun strijdbaarheid met hun leven of hun vrijheid.

Kenmerkend voor deze overgang van feodaliteit naar moderne, reformatorische wetenschapsopvattingen is dus dat ze gemeenschappelijk het geloof in één universele waarheid deelden. Kenmerkend voor de moderniteit is echter dat in toenemende mate de overtuiging dat er zo'n universele 'Waarheid' denkbaar is - als complete beschrijving van 'de realiteit' - in het slop raakt. Waar men tot in het begin van de moderniteit een wezenlijke waarheid achter of onder de schijn of verschijning dacht te kunnen opsporen daar vervalt tijdens de ontwikkeling van het denken dit geloof. Men raakt overtuigd dat taal en realiteit elkaar niet dekken, en tenslotte (om een lang en veel ingewikkelder verhaal kort te sluiten) zoekt men in de vorm van *het positivisme* een oplossing in *het schrappen van het onderscheid tussen wezen en verschijningsvorm*. Vastgesteld wordt dat er niets meer 'is' dan hetgeen verschijnt en beschreven wordt, en omdat hetgeen verschijnt grotendeels wisselend is, is het die wisseling in haar eventuele regelmaat welke beschreven moet worden. Men beperkt zich steeds meer tot deelwaarnemingen zonder de pretentie uiteindelijk een 'complete kaart' te kunnen maken. Zo komt binnen het probleem van kennis de nadruk steeds minder te liggen bij het 'hoe' van de objectieve realiteit, en steeds meer bij de vraag hoe de subjectieve waarneming zo geldig en betrouwbaar mogelijk kan zijn, waardoor ze overdraagbaar is en eventueel herhaalbaar. (Geldigheid: geformuleerd binnen taalregels die normaal zijn binnen een wetenschap; betrouwbaar: geregistreerd met behulp van erkende, en goed functionerende waarnemingstechnieken.)

Kenmerkend voor de positivistische opvatting van echte, wetenschappelijke kennis is nu dat vooral nadruk wordt gelegd op de zogenoemde *methodologie* (van: meta = langs; hodos = weg; logos = rede of leer: de leer betreffende de weg waarlangs men tot 'ware' kennis komt). Deze methodologie denkt het positivisme

uniform voor alle wetenschappen, en ze ontleent de leer aan de meest 'succesvolle' wetenschap: de fysica. Gevolg: volgens het positivisme dienen experimentele controle en mathematisering normatief te zijn voor alles wat zich 'wetenschap' noemt. Het positivisme spreekt op grond van deze methodologische opvatting van kennis van *de eenheid van wetenschap* op basis van een uniforme methode van wetenschap. Deze natuurwetenschappelijke voorbeeldigheid betekent dat het positivisme (en ook sommige interne critici ervan, d.w.z., auteurs die binnen het kader van het positivisme, dit proberen op te rekken) bepaalde terreinen van kennisverwerving buiten 'de' wetenschap sluiten. Bekijkt men tegen welke kennisgebieden vooral gestreden is, dan kan men concluderen dat de vermeende filosofische 'neutraliteit' van het positivisme niet aanwezig is. Vooral tegen de twee terreinen van kennisproductie, die in de afgelopen honderd jaar de twee centrale maatschappelijke taboes hebben aangetast - het historisch-materialisme (macht/staat) en psychoanalyse (sexualiteit/gezin) - blijkt men zich strijdbaar te hebben opgesteld. Op grond van dit voorbeeld, én het al genoemde voorbeeld van het empirisme dat werd ingezet tegen de suprematie van de RK macht van de feodaliteit, kan men de veronderstelling uiten, dat in meer algemene zin *filosofie politiek geladen is* (zie par. 2).

Een alternatieve positie die zowel de terecht gekritiseerde tegenstelling van 'wezen/verschijningsvorm' elimineert, alsook stelling neemt tegen de reductie van wetenschap op een veronderstelde beschrijving van enkelvoudige en experimentele waarnemingen, wordt gevormd door de stelling: het gaat niet om methodologische uniformiteit als criterium van 'de' wetenschap, maar om een criterium van '*wetenschappelijkheid*', op grond waarvan een reeks afzonderlijke wetenschappelijke disciplines zijn te onderscheiden, - elk met *eigen* methoden en technieken van onderzoek. Het criterium van wetenschappelijkheid wordt daarbij gevormd door de vereiste aanwezigheid van een theoretisch, een werkelijk en een empirisch object. Een wetenschap is een terrein van kennisproductie waarop via onderzoek van een theoretisch geselecteerd aspect van werkelijkheid de theorie wordt uitgebreid, waardoor het werkelijk object in haar ontwikkelingsgang in toenemende mate kan worden begrepen. Essentieel in deze opvatting is de nadruk op het *primaat of de voorrang van het theoretische m.b.t. de waarneming of de ervaring*. Het lijkt logisch en fenomenologisch aantoonbaar dat zonder abstractie (begrip, theorie) een enkelvoudige waarneming onmogelijk is. Alleen al de 'waarneming' van 'die-tafel-daar' vooronderstelt de aanwezigheid in het bewustzijn van een opdeling van de wereld in de categorie van de 'tafelachtigen' en die van al hetgeen niet 'tafelachtig' is.

Op grond hiervan wordt het mogelijk een onderscheid tussen een wetenschap en een niet-wetenschap minder willekeurig aan te brengen dan het geval was met behulp van het positivistische methodologie-criterium. *Enerzijds* vallen kennisterreinen als

psychoanalyse (inclusief het brede veld van interne kritieken) en historisch-materialistische maatschappijwetenschap *binnen* het criterium van wetenschappelijkheid: gedurende al een eeuw is er moeizaam gewerkt aan de theoretische verklaring van empirisch onderzochte gebieden van de werkelijkheid (variërend van de structuur van dromen tot en met het functioneren van staatsinterventies in het stedelijke). De nauwgezette en strikte, d.w.z. methodische werkwijze staat daarbij centraal, hetgeen verwijst naar het feit dat een anti-methodologische stellingname het tegendeel is van een anti-methodische positie. *Anderzijds* valt op dat de voorvechters van het positivisme bij het bestuderen van de fysische coryfeeën zoals Galilei de neiging hebben zijn werkwijze 'methodo-logischer' voor te stellen dan ze in werkelijkheid was. Zo methodisch een geleerde te werk kan gaan, zo wisselvallig en wispelturig is de ontwikkelingsgang van elke individuele wetenschap. De logica van de *onderzoeksgang* en de logica van de *theoretische formulering* die er tenslotte aan wordt gegeven, zijn twee verschillende zaken. Juist een methodologische positie veronderstelt dat men beide met elkaar gelijk kan schakelen. Bij een nauwgezet onderzoek van de onderzoeksgang van Galilei is men tot de conclusie gekomen dat bewust verkeerde weergave van de waarnemingen, het achterhouden ervan, etc., een rol speelden bij de vestiging van zijn positie. Zoals Feyerabend het puntig uitdrukt: 'Argument may retard science while deception is necessary for advancing it'. In de derde paragraaf zullen we aan de hand van een recenter voorbeeld, - de biologie in de Sovjet-Unie - hierop nader ingaan.

2. IDEOLOGIE, FILOSOFIE EN WETENSCHAPPEN

Vervolgens gaat het erom de verhouding tussen wat we in de vorige paragraaf als 'wetenschap' en respectievelijk ideologie en filosofie hebben behandeld, te verduidelijken. In aansluiting op die paragraaf, waarin werd geconcludeerd dat het niet gaat om een methodologische analyse van wetenschappelijkheid, maar om de analyse van wetenschappelijkheid van een bepaald kennisterrein, dat haar eigen methode kent, wordt hier begonnen met de behandeling van een *vrij unieke gebeurtenis: het vestigen van een nieuw wetenschapsterrein*, een nieuwe wetenschap. Het gaat om het openen van het 'continent der geschiedenis', - een nieuw 'theoretisch continent' - zoals Althusser dit noemde, naast de reeds betreden continenten van de wiskunde (Grieken) en de fysica (Galilei

¹ *Against method*, p. 195.

en opvolgers). Die vestiging van een theoretische geschiedenis was het werk van vooral Marx. Teneinde elke vorm van heroïsche genie-verering bij voorbaat uit te sluiten, lijkt het goed Newtons schitterende uitspraak aan te halen toen men hem om zijn genialiteit ging roemen: 'Waarom kon ik zo ver zien? Omdat ik stond op de schouders van reuzen'.

Kort samengevat kan gezegd worden dat *tót aan Marx' werk in 1845* en daarna het bestuderen van 'geschiedenis' en het onderzoek naar maatschappelijke samenhangen gescheiden verliep. Hedendaags uitgedrukt, kan het onderscheid zo geformuleerd worden: de 'sociologie' die in ontwikkeling was, nam de 'structuur' voor haar rekening, en de geschiedenisstudie nam de 'evenementen' onder haar hoede. Oorzakelijkheid en individueel toeval werden netjes van elkaar gescheiden gehouden zonder dat dit al te zeer als theoretisch probleem werd ervaren. *Bij Marx* wordt echter *geschiedenis zelf tot een gestructureerd ontwikkelingsproces*, ontdaan van het haar toegeschreven evolutie-karakter. In plaats van de ontwikkeling van de maatschappij op te vatten als een lange ontwikkelingslijn, - een universeel vast kader, waarbinnen de individuen hun vrije spel konden spelen -, zocht Marx naar de bewegings'wetten' van een maatschappij, naar de verschillende maatschappijstructuren en hun interne opbraak. De geschiedenis van maatschappijen is volgens deze theorie een gedetermineerd proces waarbinnen schoksgewijs het ene type maatschappijstructuur door een volkomen ander type wordt afgelost. Marx' aandacht concentreerde zich vooral op de structurele verbanden van kapitalistische maatschappijen, de breuk met de feodaliteit bij haar ontstaan, én de breuk met socialisme/communisme bij haar gaan.

Van belang is na te gaan wat nu precies de vestiging van een nieuwe wetenschap inhoudt met betrekking tot haar voorgeschiedenis. Deze voorgeschiedenis wordt begrepen als '*ideologische voorgeschiedenis*'. Maar bij Marx krijgt ideologie een volkomen nieuwe betekenis in vergelijking met de term 'ideologie' zoals die daarvoor werd gebruikt. Men kan zeggen dat daarvóór gezien werd als dwaling in subjectieve zin, als vergissing, in aansluiting op de al eerder genoemde Idola-leer van Bacon. 'Weg die grauwsliuer!', - dat was het parool -, 'Op naar de zuivere realiteit'. Tegenover dit empirisme en haar ideologie-opvatting stelt Marx *via zijn werkwijze* een andere ideologie-opvatting: ideologie is weliswaar een niet-adequate analyse van de maatschappelijke werkelijkheid, maar die niet-adequaatheid wordt niet veroorzaakt door subjectieve vergissingen, maar eerder door de typische samenhang van de maatschappij die wordt bestudeerd. De breuk met de ideologische voorgeschiedenis die Marx voltrekt, is niet een 'afrekening' met andermans vergissingen om vervolgens een nieuwe 'Waarheid' te poneren. Deze breuk impliceert juist een theoretische verklaring van de condities waaronder de ideologische analyse werd geproduceerd. Tegelijk maakt het werk van Marx duidelijk dat alleen via deze analyse en nauwgezette bestudering van de

voorgangers zoiets als 'vooruitgang' in de richting van wetenschappelijk onderzoek mogelijk is geworden.

De vooronderstelling van zo'n radicaal andere opvatting van *ideologie en ideologiekritiek* is dat bewustzijnsverschijnselen (variërend van de media, tot en met meningen, literatuur en wetenschappelijke verhandelingen) niet het produkt zijn van een individuele subjectiviteit. In de wijze waarop Marx zijn theoretische voorgeschiedenis (waarover zo meteen iets meer) behandelt, komt de nieuwe opzet van zijn maatschappijwetenschap naar voren: bewustzijnsverschijnselen worden zélf opgevat als maatschappelijk bepaald en gestructureerd, en daarmee als een complex onderdeel van de maatschappijstructuur die het onderzoeksobject vormt. Vraagstellingen, hypothesen, antwoorden, etc., worden niet meer begrepen als voortkomend uit de toevallige hersenroerselen van een al dan niet als geniaal opgevatte persoon. De vraag die dan opkomt, is: hoe verhouden verschillende typen 'weten', verschillende soorten bewustzijnsinhouden zich nu tot elkaar, met name ook in één bepaalde theorie? Wat is, kortom, *de verbinding van ideologische, filosofische, politieke en wetenschappelijke termen* in bijvoorbeeld Marx' eigen werk? Want één ding kan bij voorbaat worden vastgesteld: het gaat er uitdrukkelijk niet om een aantal velden van denkvormen strikt van elkaar te scheiden, als zou er bijvoorbeeld een zuiver filosofische verhandeling denkbaar zijn, of een zuiver wetenschappelijk vertoog.

Naast het resultaat van de overwegingen in de eerste paragraaf (niet: één universele, methodologisch gefundeerde wetenschap, maar: méér eigensoortige wetenschappen), kunnen we hier nu vaststellen dat er *binnen* elk van die wetenschappen geen 'zuiver wetenschappelijk' vertoog wordt geproduceerd. De Wetenschap, De Ideologie en De Filosofie zijn op zich ondenkbaar. Het lijkt beter om te *denken in termen van een 'theoretisch veld'*, onderdeel van de maatschappelijk bepaalde cultuur, dat bestaat uit tenminste de volgende drie vertoogtypen: het ideologische, het filosofische en het wetenschappelijke type.

In elke verhandeling, gesproken of geschreven, zijn deze drie vertoogtypen in een voor die verhandeling kenmerkende verbinding aan te treffen. Het is in dat geval taak om te zoeken naar de overheersende vorm, en te vragen op welke wijze het voortkomen van de andere typen door die overheersing wordt bepaald. Die vraagstelling impliceert dus een complicering van het probleem van ideologiekritische analyse. In plaats van eenvoudig te schermen met het koppel Waarheid/Vergissing blijkt het te gaan om een moeizame analyse en plaatsbepaling van teksten.

Om het verschil tussen de drie vertoogtypen te verduidelijken volgen hier in het kort hun omschrijvingen. Het ideologische vertoogtype functioneert via *noties*, die elk direct naar een deel van de realiteit verwijzen, maar die niet noodzakelijkerwijs naar elkaar verwijzen. Filosofische categorieën verwijzen juist persé naar elkaar, - gevangen in een systematiek -, terwijl ze

persé niet naar de realiteit verwijzen. Het wetenschappelijk ver-
toogtype verloopt via *begrippen*, die direct verwijzen naar de
werkelijkheid, d.w.z., een deel daarvan, en dit noodzakelijk doen,
maar via hun onderlinge verwijzing naar elkaar in de vorm van
een wetenschappelijke theorie.

Bekijken we nu de vestiging van de nieuwe geschiedenisweten-
schap, dan zien we hoe daarin verschillende westeuropese denk-
tradities samenkomen. Te weten: de duitse idealistische filosofie,
met name die van Hegel, de franse politiek in de vorm van het
zich daar ontwikkelde socialisme, en tenslotte de engelse 'poli-
tieke economie' van vooral mensen als Smith en Ricardo. Deze drie
'bronnen' van de nieuwe geschiedenis-wetenschap moeten nu niet
begrepen worden als zuivere denktraditie die in een soort theore-
tisch amalgaam worden verbonden. De drie tradities zijn zelf
maatschappelijk produkt van de ontwikkelingen in de verschillen-
de landen, en in de tweede plaats is de vraag niet zozeer óf de
drie zich verbonden hebben, maar hóe en onder welke voorwaarden.
Althussers onderzoek naar deze vragen volgend, kan men vast-
stellen dat de politieke standpuntswijziging, en met name de
filosofische doordenking daarvan de motor is geweest van de
ontwikkeling van de nieuwe wetenschap. Tegelijk benadrukt
Althusser dat het alléén maar verbinden met de belangen van
de nieuw opkomende arbeidersklasse van de 19e eeuw, *zónder* filo-
sofische doordenking van de consequenties, bepaald *geen* ga-
rantie levert voor het produceren van maatschappijwetenschap-
pelijke theorie. Kortom: de neiging van sommige radicale
studenten om hun scripties te legitimeren met een verwijzing
naar het feit dat zij zich 'op het standpunt van de arbeiders-
klasse stellen', dient afgewezen te worden. Politiek kleur
bekennen zonder analyse van de theoretische consequenties
kan geen garantie voor wetenschappelijkheid zijn.
De conclusie kan zijn dat binnen het theoretische veld de poli-
tiek steeds aanwezig is, maar dan in de gedaante van één der
drie vertoogtypen: het filosofische. *Filosofie is in deze optiek
de politieke, maatschappelijke strijd in theorievorm*. Iets wat
aansluit bij de al eerder geconcludeerde niet-neutraliteit van
bijvoorbeeld empirisme en positivisme.

Marx' verandering van politiek standpunt verloopt via de stap-
pen burgerlijk-radicaal liberalisme, kleinburgerlijk humanisme
en tenslotte communisme. Daaraan gekoppeld is er sprake van een
verschuiving van het object dat wordt bestudeerd: waar eerst het
recht werd bestudeerd, vervolgens de staat, vormde tenslotte
het politiek economisch functioneren van de maatschappij onder
kapitalistische voorwaarden het onderzoeksterrein. Maar alleen
onder de voorwaarde van filosofische, d.w.z., systematische
doordenking van de politieke standpuntswijziging voor wat betreft
de theoretische consequenties, kan precies de *verschuiving in
het werkelijk object* optreden (van recht naar politieke economie)
mét een gelijktijdige wijziging van de wijze waarop die objecten

worden bestudeerd. Daarop ga ik in het volgende nog kort even in. De conclusie van het voorafgaande kan zijn dat de uitspraak van Philippe Sollers kan worden onderschreven: 'geen maatschappij kan het stellen zonder filosofie, er is altijd sprake van filosofie'. Dat dit zo is, komt, omdat geen maatschappij gedacht lijkt te kunnen worden zonder maatschappelijke strijd.

Bekijkt men goed waar zich op het niveau van het filosofische vertoogtype bij Marx ingrijpende veranderingen hebben voltrokken, dan valt allereerst het reeds behandelde punt op van de nadruk op het primaat van het theoretische over het empirische. Van dat inzicht is de werkwijze van de oudere Marx doortrokken. Op het punt van de opvatting van "mens en maatschappij" zien we echter een even cruciale standpuntsbepaling optreden: Marx keert zich tegen de subjectiviteit als filosofisch uitgangspunt, en hij keert zich tegen 'de' mens en diens verondersteld gegeven behoeften als uitgangspunt van analyse van maatschappelijke verhoudingen. Een positie die logisch consistent is met de al gesignaleerde stelling van het geproduceerd-zijn van ons bewustzijn, tegenover de stelling van de geniale creativiteit.

Het beste is dit te illustreren aan de hand van twee posities die Marx inneemt in zijn concrete analyses. De eerste wordt ingenomen tijdens het debat met Hegel over de staat. Marx verwijt Hegel dat deze de staat het primaat verleent over de individuele burger. Het subject bij Hegel is de 'Idee', welke belichaamd wordt in de staat, waarvan de individuele burgers afgeleiden zijn. Daartegenover stelt Marx als humanist-liberaal dat de staat die-naar is, en 'de mensen' het primaat hebben. Bekijkt men deze positiebepaling, dan valt op dat beide auteurs, Hegel én Marx, zich bevinden binnen het kader van een denkproblematiek die werkt met de tegenstelling object/subject. Bij beiden is er sprake van een Subject, zij het verschillend. Marx, zo luidt de conclusie, werkt hier zelf nog binnen een idealistische filosofie.

Bekijken we vervolgens het latere onderzoek naar de bewegingswetten van de kapitalistische maatschappij, dan zien we dat de subjectieve behoeften van de mens niet meer het uitgangspunt vormen, maar dat er óók niet één of ander nieuw subject voor in de plaats wordt gesteld. De analyse bestudeert een maatschappijformatie als een gestructureerd, gedetermineerd geheel van niet-subjectieve, op elkaar inwerkende elementen. Elk van die elementen kent een relatieve zelfstandigheid van zijn functioneringslogica. En dit betekent dat - ook als men 'de economie' een doorslaggevende rol toedenkt - de verschillende maatschappelijke verschijnselen niet tot één centrale functie kunnen worden herleid. Begrijpelijk wordt nu ook de al eerder gemaakte opmerking over de stellingname tégen het evolutionisme, dat juist de totale mensheidsgeschiedenis denkt vanuit één-centrum-in-continue-ontwikkeling, of dat nu God is, de Techniek, of de Mens Zelve.

Het is deze filosofische stellingname die we materialistisch noemen. En het is pas vanuit deze materialistische positie dat

de bovenstaande onderscheiding tussen het 'ideologische' en het 'wetenschappelijke' goed kan worden begrepen. Immers, het wetenschappelijke vertoogtype gaat persé uit van gedetermineerde structuren waarin geen plaats is voor een willekeurige subjectiviteit. Tegelijk neemt de maatschappijwetenschap de bestaande subjectiviteits-ervaring als feitelijkheid aan. Immers, niemand van ons kan het stellen zonder zelfbewustzijn en de idee dat wij het zijn, die het centrum zijn van onze wereld. Precies dát is *het veld van het ideologische bewustzijn*: dat van de subjectiviteit/objectiviteit. Waarschijnlijk liggen aan die subjectiviteitservaring essentiële biologische factoren ten grondslag. De maatschappijwetenschap bestudeert echter deze sfeer van het ideologische als één van de elementen van een maatschappijformatie - en beschouwt ook haar als gedetermineerd proces.

Het is misschien goed er tenslotte op te wijzen dat de twee radicaal tegengestelde posities van materialisme en idealisme op zich onbewijsbaar zijn: *filosofie heeft nimmer de waarheid in pacht*. Hooguit kan men naar de produktiviteit vragen van de verschillende posities, - naar de mate waarin ze de ontwikkeling van een wetenschap hinderen of bevorderen. In dat opzicht lijkt materialisme het pleit te winnen, zoals bijvoorbeeld kan blijken uit de blokkerende effecten van het positivisme (een klassiek idealistische positie) met betrekking tot bijvoorbeeld de psychoanalyse.

Men kan concluderen dat in takken van wetenschap zoals de psychoanalyse of het maatschappijwetenschappelijk onderzoek juist door de extra-betekenis van de filosofische stellingnames, de conflictualiteit een gegeven is. Tegelijk mag dit feit niet verhullen dat deze conflictualiteit van politiek-filosofische allure is, en nooit de wetenschappelijke argumentatie en het onderzoek mag raken - ook al gebeurt dat vaak genoeg. Daarop gaan we in de volgende paragraaf dieper in.

3. WETENSCHAPPEN EN POLITIEK

In deze paragraaf gaat het erom de verhouding tussen wetenschappen en politiek nader te bepalen, mede aan de hand van een historisch voorbeeld. De kern van het probleem is daarbij - op grond van hetgeen in de tweede paragraaf is verteld - hoe het terrein van 'het politieke' doordringt in wetenschappen, en wat met name de functie is van de filosofie, zijnde 'het politieke in de theorie (in laatste instantie)'². Voorop staat kritiek op de

² Cf. Althusser, *Antwoord aan John Lewis*.

gedachte als zou de staat via direct ingrijpen de ontwikkeling van een wetenschap kunnen sturen. Natuurlijk kan een staat via een financieringspolitiek van het onderzoek de richting van het onderzoek mee bepalen, maar de ontwikkeling van de grondslagen van een wetenschap komt voort uit het nauwgezette en slopende werk van mensen die van bepaalde uitgangspunten overtuigd zijn geraakt. Het probleem in dit verband is dan ook in eerste instantie gelegen in de beantwoording van de vraag hoe een complex van oorzaken ertoe voert dat wetenschappers in een bepaalde overtuiging, en met een bepaald soort zelfbewustzijn aan het werk zijn, dan in het zoeken naar direct manipulatieve interventies van de staat in een wetenschap. Bij de behandeling van de vraag hoe een nieuw theoretisch continent werd ontdekt en ontgonnen, werd geconstateerd dat de stap vanuit een door filosofie en ideologie gedomineerd denken over de maatschappij/geschiedenis naar een maatschappijwetenschappelijke analyse-plus-theorie, werd geconditioneerd door het innemen van een bepaalde politieke positie (arbeidersklasse) met gelijktijdige filosofische door-denkning van de theoretische consequenties daarvan. In dat voorbeeld vormde een bepaalde set van *filosofische stellingen* als het ware de *motor van de ontwikkeling van een wetenschap*. De vraag die tegelijk gesteld kan worden is, of bepaalde andere filosofische posities niet als *obstakels* kunnen functioneren voor de ontwikkeling van een wetenschap. Ik wil twee voorbeelden behandelen, het eerste als voorbeeld van een meer spontane ontwikkeling van een bepaalde geleerden-filosofie met regressieve consequenties voor het vakgebied, het tweede als voorbeeld van een verbinding van filosofie en staat met gelijksoortige effecten.

Vanaf het *midden van de vorige eeuw* raakte de problematiek van de *natuurwetenschappen* in een verwarrende fase. Tot op dat moment vormde het mechanisch model het uitgangspunt voor een verklarende strategie ten aanzien van de werkelijkheid. De natuur vormde in dat model een eenheid, en dat was tevens het geval voor de natuurwetenschappen. Het streven was naar een set van algemene natuurwetten die opgaan voor de natuurlijke werkelijkheid als zodanig. Tot dit mechanisch uitgangspunt behoren een aantal centrale stellingen: het object van onderzoek betreft de verandering van posities in de ruimte, en die veranderingen zijn onderworpen aan drie principes. Dit zijn de wet van de inertie, de wet van constantheid en gelijkheid van actie en reactie, en de wet van de onafhankelijkheid van coëxistente bewegingen. Op grond hiervan kon 'de' natuurwetenschap begrepen worden als een apparaat waarbinnen men van simpele acties (in het experiment te isoleren) naar het systeem kon gaan, en vice versa.

Met name twee ontdekkingen vormen het begin van de onzekerheden: enerzijds vormt het tweede principe van de thermodynamica een directe ondergraving van de wederkerigheid van warmte en arbeid, die in de mechanica is verondersteld. Anderzijds wordt in het veld van de electromagnetische theorie de wet van de inertie

en het behoud van massa ter discussie gesteld, wanneer blijkt dat metingen variëren met de snelheid van het lichaam. Dit heeft tot gevolg, dat de natuurwetenschappen in een toestand van 'crisis' raken, niet omdat één bepaald probleem niet experimenteel geklaard kan worden, maar omdat de theoretische problematiek die het hele natuurwetenschappelijk terrein tot dan toe definieerde 'im Frage' is gesteld.

Verschillende van de natuurwetenschappers houden vast aan de principes van eenduidige verklaarbaarheid van de natuurlijke verschijnselen. Een reeks anderen reageren als volgt: er wordt gesteld dat de 'materie' niet meer als uitgangspunt kan dienen voor een natuurwetenschappelijk model. Het zou niet meer gaan om de materie en haar bewegingen, maar om 'energie'. Verder zou de werkelijkheid van de wetenschap niet een te verklaren 'realiteit' zijn, maar *symbolisch* van karakter: de wetenschap beschrijft slechts wat zich voordoet. Verder volgt de ontwikkeling van de wetenschap het pad van de *denkeconomie*: op zoek naar steeds abstractere en meer omvattende, tegelijk minder complexe combinaties van beschrijvende symbolen ('theorie'). Dat impliceert een evolutie-opvatting toegepast op de ontwikkeling van 'de' wetenschap. Tenslotte wordt geconcludeerd dat er *grenzen aan de wetenschap* zijn, - absolute grenzen waarachter men niet kan gaan.

Men kan vaststellen dat deze spontaan ontwikkelde positie een regressief effect heeft op de gang van de natuurwetenschappen, in die zin dat met name vanuit deze positie het atomaire onderzoek naar de structuur van de materie blokkeerde. Tegelijk valt op dat hetgeen werd *beleefd* als een 'crisis van de natuurwetenschap' voert tot het formuleren van grenzen van de wetenschap in absolute zin (variërend van "het raadsel" van het leven tot en met "het raadsel" van de menselijke vrijheid). In die zin werden binnen het positivistisch model de 'resultaten' van 'de crisis van de wetenschap' logischerwijs geprojecteerd op de maatschappijwetenschappen, die of niet meer konden bestaan, of gereduceerd werden tot beschrijving van regelmatigheden. Bij nader inzien lijkt het echter om iets heel anders te gaan dan om een 'crisis van de natuurwetenschap'. Gegeven de stelling dat het bij *kennis* gaat om een *eindeloos produktieproces van kennis*, waarbinnen wel resultaten (tussentijds) zijn aan te wijzen maar geen 'conclusies' (definitieve afsluitingen van weten) moet men vaststellen dat zoiets als een 'crisis' in een wetenschap niet bestaat, óf (met een draai aan het woord) wetenschappen *altijd* in 'crisis' verkeren, omdat ze voortdurend in ontwikkeling zijn. *Vernieuwing, schrappen van begrippen, herordening - het zijn de structuurkenmerken van het wetenschapsproces.*

De vraag die dan natuurlijk opkomt, luidt: maar van wat voor aard was die crisis dan wel? Want onmiskenbaar is er een schok door de wereld van de natuurwetenschappers gegaan in die tweede helft van de vorige en het begin van deze eeuw. Het antwoord luidt dat het ging om een *filosofische crisis*, om een crisis

in het wereldbeeld (inclusief het mensbeeld) van de wetenschappers. Mede als gevolg daarvan interpreteerden zij hun eigen werkzaamheden vanuit een evolutie-perspectief, en tegelijk konden ze vanuit de subject/object benadering uitkomen bij posities als 'eliminering van de materie' en de laatste 'raadsels van de wetenschap'. Opvallend is daarbij dat de filosofische posities van het empiriocriticisme (bijvoorbeeld Mach), en van het positivisme in meer algemene zin, nauw aansloten bij een conservatieve positie op het terrein van de politiek. Zo kan men vaststellen dat deze 'crisis' van de natuurwetenschap niets anders was dan een gewone schokbeweging in het produktieproces van kennis, die echter vanuit filosofische posities werd beleefd als een crisis van de wetenschap zelf, met bepaalde regressieve gevolgen voor de interpretatie van de eigen wetenschap³.

Omdat hier sprake was van een relatief spontane ontwikkeling zijn de gevolgen voor de natuurwetenschap zelf beperkt gebleven, ook al werd gewezen op de aanhoudende negatieve consequenties binnen de discussie over maatschappijwetenschap en psychoanalyse. Ik wil nu het tweede voorbeeld behandelen waarin duidelijk wordt hoe een wetenschapsterrein niet alleen wordt geblokkeerd maar ook wordt afgebroken, in een bepaald land. Eerst echter de *resultaten van het voorafgaande*: opdat wetenschappelijk onderzoek niet principieel wordt begrensd via 'raadsels' en opdat het niet wordt opgevat als een ontwikkeling in de richting van een afgesloten, maximaal 'economisch' weten, lijkt het nodig om filosofisch de materialistische positie in te nemen dat:

1. de werkelijkheid een materiële werkelijkheid is
2. dat ze daarmee gedacht wordt als gestructureerd en gedetermineerd;
3. dat ze wordt opgevat als een veelheid van meer of minder samenhangende ontwikkelingsprocessen.

Alleen op die manier kan men buiten de subject (waarnemer)/object (verschijnselen)-tegenstelling treden. En alleen dan kan men *wetenschappelijkheid* opvatten als de gecombineerde aanwezigheid van een theoretisch, een werkelijk en een empirisch object (zie paragraaf 1). En alleen zo kan men voorkomen dat kennis principieel wordt begrensd door onhebbelijkheden van of het 'subject', of het 'object'.

Hoe staat het dan met wat wel wordt genoemd: *de geschiedenis van het Lyssenkisme*, of de 'Lyssenko-affaire'. Het gaat daarbij om een meer dan 30-jarige periode in de ontwikkeling van de biologie in de Sovjet-Unie, beginnend rond 1927. Om te begrijpen hoe deze ontwikkeling mogelijk is geweest, dient eerst kort genoteerd te worden wat de *situatie was na de Russische Revolutie van 1917*.

³ Voornamelijk gebaseerd op: Lecourt, *Une crise et son enjeu*, 1974.

Deze kwam tot stand uit het bondgenootschap tussen arbeiders en boeren, gericht tegen autoritair tsarisme, tegen de oorlog, en tegen de honger, en gericht op een socialistische transformatie van de maatschappij. Direct na de revolutie werd de industrialisering de hoofdinzet van de Sovjet-politiek. Probleem was dat een dergelijk snelle en eenzijdige nadruk op één kant van de economie slechts gepaard kon gaan met verwaarlozing van de belangen van de andere kant: die van de landbouw, en van de boeren.

Onmiddellijk na de revolutie, toen de landverdeling niet plaatsvond zoals in het vooruitzicht was gesteld, stond het bondgenootschap tussen arbeiders en boeren dat de revolutie mogelijk had gemaakt onder grote druk. Teneinde hieraan iets te doen werd in 1921 de *Nieuwe Economische Politiek* geformuleerd, die als concessie aan de boeren kan worden geïnterpreteerd. Maar dat alles mocht niet baten: er is sprake geweest van toenemende graan-crisis, die een optreden van de staat nodig maakten tegen de boeren op straffe van een terugtocht op het punt van de politieke ontwikkeling. De geschiedenis kent de oplossing als de *grootscheepse collectivisering van de landbouw*, gepaard met een specifieke ontwikkeling van de biologie. Het werd tot taak van de *biologie verklaard om 'praktische' wetenschap te ontwikkelen* op het terrein van de graanteelt en de veefokkerij. Op basis van toenemende produktie binnen het verband van grote agrarische collectieven zou dan vervolgens de grote industriële sprong voorwaarts gerealiseerd kunnen worden. Biologie kortom te ontwikkelen als biotechniek. Enerzijds heeft deze politiek van geforceerde industrialisering gevoerd tot een resultaat dat historisch genomen positief moet worden ingeschat: op het moment dat het er werkelijk om ging om de fascistische legers van Hitler te verslaan had de Sovjet-Unie een zodanig industriële basis dat ze daar (tevens met steun van de VS) in is geslaagd. Anderzijds - om in termen van plus en min te blijven spreken - kon dit beleid alleen gerealiseerd worden over de lijken van miljoenen Russen. De collectivisering vormt één van de meest onappetijtelijke stukken uit de wereldgeschiedenis. Ziet men even af van deze 'debet-credit-rekening', dan blijft de vraag wat er precies gebeurd is met de *biologische theorie in dit proces van geforceerde nadruk op biotechnieken*.

Wat we zien, is een curieuze koppeling van drie elementen:

- a. De door Lyssenko ontwikkelde leer die de genetische erfelijkheidsleer afwijst als 'burgerlijke genetica': deze genetica wordt verweten de materie in biologische zin als onveranderlijk voor te stellen (onveranderlijke erfmasa van de genen) hetgeen de ontwikkeling, de evolutie van de mens onverklaarbaar zou maken. De genetica zou als theorie nauwelijks te verenigen zijn met een beleid dat *snelle* biologische ingrepen van de mens in de natuur vooronderstelt. Tegelijkertijd werd

verondersteld dat de plooibaarheid van de natuur alleen dan door mensen gebruikt zou kunnen worden als het socialisme eenmaal zou zijn gevestigd, - in de Sovjet-Unie wel te verstaan. Lyssenko ontwikkelde overigens zijn eigen theorie betreffende de beïnvloedbaarheid van de soorten door de omgeving op basis van slechts één - methodisch inadequaat opgezet - experiment. Dit experiment leverde inzicht in de mogelijkheid van vroeger uitzaaïen van eerst aan koude blootgesteld graan. Onmiskenbaar een praktisch winstpunt. Maar het generaliseren ervan in een algemene, verder niet getoetste leer kon nu slechts via niet-wetenschappelijke argumenten worden volvoerd.

- b. Teneinde een reeks van andere toepassingen van de nieuwe leer betreffende de ontwikkeling der soorten die steeds geen succes hadden, te rechtvaardigen werd teruggegrepen op 'saboteurs' die als agenten-van-buitenaf de schuld van de mislukkingen droegen. Tegelijk werd, in plaats van theoretische en empirische falsificatie van de theorie na te streven, gewerkt aan een *filosofische reorganisatie van de theorie* via koppeling aan het tweede element: de systematisering van een 'diamat'-filosofie ('dialectisch-materialisme') door Stalin zelf, in de vorm van een regelrechte 'leer'. Deze filosofie stelde dat alles materie is, en dat 'alles beweegt', en Lyssenko, c.s., gingen nu met verwijzing naar dit leerstuk, filosofisch 'bewijzen' dat de genetica met haar vaste erfmassa niet correct kón zijn. 'Genen' zouden dus ideologisch zijn. Tegelijk werd het 'Diamat' opgevat als een superwetenschap die als het ware de meest algemene natuurwetten diende te formuleren.
- c. Ook op het terrein van de maatschappijwetenschappen was Stalin actief - deed althans een poging - die opnieuw uitmondde in een leer. Een onderdeel daarvan wordt gevormd door wat we *technologisme* kunnen noemen: de ontwikkeling van de techniek (de produktiekracht) is door de geschiedenis heen altijd de motor van het maatschappelijk gebeuren geweest. Pas onder socialistische verhoudingen kan die technische ontwikkeling werkelijk grootscheeps worden opgezet, ontdaan van allerlei kapitalistische kluisters. En onder socialistische voorwaarden zou het dus mogelijk moeten zijn om te komen tot een alomvattende planningsapparaat. Op het terrein van de biologie zou men moeten komen tot een groots plan onder de naam: '*Transformatie van de Natuur*', waarbij het er met name om ging de ondoordringbare en onvruchtbare Siberische ijsvlakten agrarisch produktief te maken.

De verbinding nu van deze drie elementen (leer betreffende de beïnvloedbaarheid van soorten door manipulatie van de omgeving, filosofie van de 'absolute' beweeglijkheid van de materie, en de veronderstelling van de overheersing van de techniek in de geschiedenis) levert een *mchtig blok van praktische onzin* op.

Enerzijds worden bekwame genetici als 'burgerlijk' van de universiteiten geëlimineerd (en tenslotte soms zelfs van het leven beroofd); leerboeken worden herzien, etc. Anderzijds gaat het omvangrijke *nieuwe lagere agrarische kader* dat de collectieve boerderijen bemant, functioneren als dragers van deze *ideologische formatie van het Lyssenkisme*. Deze ideologie vormde een directe verwoording van hun eigen belangen, en zo werd gedurende twee decennia de 'theorie' herbevestigd door de praktijk van haar dragers. Resultaten werden systematisch fout doorgegeven aan het centrale planningsapparaat, of flagrante mislukkingen werden toegeschreven aan krachten van buiten. Pas wanneer in de periode van Chroestsjov de agrarische planning volkomen in de soep loopt, komt een genetische opvatting weer in de lift, en kan gewerkt gaan worden aan biologisch adequate teelt en fokpraktijken. Dat de Sovjet-Unie nog elk jaar graantekorten heeft die worden aangevuld vanuit de VS, terwijl vlees uit N.B. Argentinië moet komen, heeft met het voorgaande alles te maken⁴.

Laten we de resultaten van dit voorbeeld samenvatten, vanuit onze ingang: *de verhouding tussen politiek-filosofie en wetenschap*. In het eerste voorbeeld zagen we hoe een filosofie zichzelf als superwetenschap opvatte: het positivisme. In het tweede zien we hoe het impliciet politieke van die gelijkschakeling, en van de politisering van wetenschappen, via koppeling aan een expliciete wetenschapspolitiek van de staat de ontwikkeling van een wetenschap niet alleen blokkeert, maar zelfs regressief beïnvloedt: verworvenheden van een reeds voortgeschreden wetenschap (genetisch onderzoek plus theorievorming door mensen als Wawilow) worden geëlimineerd, met hun dragers.

Een alleen in naam materialistische filosofie, die na analyse doordrongen blijkt van idealistische posities, vormt - gekoppeld aan een filosofie-van-staat - een barrière voor de ontwikkeling van een wetenschap. Biologie wordt teruggebracht tot vóór Darwin. Deze staatsfilosofie is massief gebaseerd op subjectivisme: de techniek wordt voorgesteld als subject van de geschiedenis; de mens als planner wordt voorgesteld als subject van de ontwikkeling van de wetenschap en van de biologie; de arbeidersklasse en 'haar' partij wordt gezien als subject van de geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen. Tenslotte lijkt de staat de positie in te nemen van belichaming van de socialistische idee, precies volgens Hegels ingang, en radicaal in tegenstelling met de verworvenheden van de nieuwe geschiedeniswetenschap waarover in de vorige paragraaf werd geschreven.

De consequentie van bovenstaande analyse is dat het onderscheid tussen filosofisch en wetenschappelijk vertoogtype dat eerder al werd gemaakt (resp. categorieën en begrippen) nu lijkt te zijn toegespitst. *Filosofie is persé politiek van aard*,

⁴ Voornamelijk gebaseerd op: Lecourt, *Lyssenko*, 1976.

wetenschap in principe slechts in haar toegepaste vormen. Het eigenlijk proces van theorievorming en empirisch onderzoek in bijvoorbeeld de biologie is niet politiek van aard: alleen via een filosofische reglementering van dat wetenschappelijk onderzoek dringt de politiek door op dat terrein. Gegeven de enorme betekenis van biopolitiek, gezondheidspolitiek, etc., is 'begrijpelijk' dat het terrein van de biologie steeds wel in dat verband wordt geplaatst.

Bekijken we echter het bovenstaande vanuit de problematiek die centraal staat in deze tekst (mogelijkheid van maatschappijwetenschappen in het algemeen, en een wetenschap van het stedelijke in het bijzonder) dan dringt zich de volgende gedachte op: Juist omdat de verschillende 'sociale en mens-wetenschappen' in veel gevallen een soort uitgebouwde filosofie vormen, zit in de discussie binnen dat terrein de conflictualiteit persé opgesloten. Hetzelfde geldt dus voor de psychoanalyse. Welk onderdeel het ook betreft: steeds weer dreigt in het maatschappijwetenschappelijke en psychoanalytische denken een subjectivisme binnen te komen dat tot de blokkeringen voert, en tot de begrenzingen waarover al werd gesproken.

De verschillende sociologieën (gezinsociologie, godsdienstsociologie, jeugdsociologie, etc.) samengevat als 'de sociologie', kunnen samen begrepen worden als een staatsdragend weten. De sociologie vormt een kennisapparaat dat ontwikkeld wordt vanuit staatsapparaten, en dat direct is aangesloten op specifieke taken die deze apparaten hebben te vervullen (overheersingsfuncties, economische functies, etc.). Het is dan ook niet onverwacht dat een bepaalde staatsfilosofie steeds het kenmerk is geweest van die sociologie: de staat gedacht als centraal subject, staande boven de belangentegenstellingen, en in aanzet de aangewezen instantie om via planning/sturing/regulering de in wezen positieve maatschappelijke werkelijkheid te ontdoen van de diverse kleinere ongerechtigheden - overblijfsels uit een verleden ("Welvaartsstaat", "Verzorgingsstaat"). In de sociologie worden zowel Techniek als Mens samen als tandemmotor van de geschiedenis begrepen, waardoor sterk subjectivistisch de nadruk is gelegd op de technisch-wetenschappelijke en bestuurlijke ontwikkeling als hevel voor een sprong vooruit ('zet een goede man op een machtige post voor wetenschapsbeleid en de crisis kan opgehelderd worden'). Evolutie is doorgaans in de sociologie als ontwikkelingsprincipe überhaupt gehanteerd, - als begrip van de 'geschiedenis'. En de nadruk op maatschappelijke elites als dragers van wetenschap en macht valt ook binnen dit sociologisch perspectief. De samenhang met de 'problematiek' van het stalinisme zal zijn opgevallen.

Als voorbeeld en tegelijk als probleemstelling voor wat betreft de volgende paragrafen over maatschappijwetenschappelijke begrippen en over de stadsanalyse, kan verwezen worden naar het voortdurend beroep van stedelijke planners op traagheid van het bureaucratisch apparaat (logheid), zwakke ontwikkeling van de kaders, zwakke ontwikkeling van planologische theorie, krakers

en actiegroepen teneinde het steeds weer 'falen' van het beleid te verklaren. Op grond van het bovenstaande kan men nu in elk geval de vraag stellen, in hoeverre dit 'falen' niet een kenmerk is van de structuur van het stedelijke (waartoe de stedelijke planning als element zou behoren). Hierop kom ik terug bij de behandeling van de stadsanalyse van Castells. Nu al kan vastgesteld worden dat ook het spanningsveld van stadssociologie en stadsanalyse persé doortrokken is van de maatschappelijke tegenstellingen die haar object uitmaken.

Tenslotte wil ik nog stellingsgewijs *de filosofische posities van materialisme en idealisme* samenvatten voor wat betreft de twee kwesties waar we ons mee hebben beziggehouden:

het idealisme:

- a. de mens maakt de geschiedenis door zichzelf te overstijgen;
- b. de mens kent slechts, wat hij zelf gemaakt heeft.

het materialisme:

- a. de massa's 'maken' de geschiedenis, in de vorm van klassenstrijd;
- b. mensen kennen slechts datgene wat er is, en de kennis wordt onder bepaalde voorwaarden geproduceerd.

4. ENKELE MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPELIJKE BEGRIPPEN

Na in het vorige de verhouding tussen de drie vertoogtypen (het filosofische, het ideologische en het wetenschappelijke) behandeld te hebben, met een nadruk op het probleem van de ontwikkeling van wetenschappen en hun verhouding tot het politieke, gaat het er nu om enkele begrippen te behandelen, die thuis horen in de maatschappijwetenschappen. Bij de ontwikkeling van een maatschappijwetenschappelijk theoretisch apparaat is het goed nog eens naar voren te halen dat daarbij *een anti-subjectivistisch principe voorop* staat. Dat betekent dat stelling wordt genomen tegenover termen als 'samenleving', 'sociaal handelen', etc., zoals deze in de sociologie gangbaar zijn. Uitgangspunt *dáár* is immers dat, ondanks regelmaat in het 'sociale handelen', in laatste instantie de subjecten het centrum van de handeling vormen. *Als* de mens zich bewust *zou* zijn van zijn motieven, en van het feit dat de 'samenleving' een door hemzelf geproduceerd 'contract' is, zou hij anders kunnen handelen, en de regelmaat van de 'vervreemding' kunnen opheffen. Een maatschappijwetenschap hanteert als centrale begrippen 'maatschappij' als haar meest

ruime werkelijke object, en 'praktijken' (of praktijkvormen) als elementen van dat reële object. In tegenstelling tot de subjectief gemotoriseerde 'handeling' wordt door Althusser *praktijk(vorm)* als volgt *gedefinieerd*: 'de transformatie, van een bepaald soort grondstof in een bepaald produkt, die tot stand komt door middel van een bepaald soort arbeid, verricht met bepaalde 'produktiemiddelen'. Op de verschillende termen in deze definitie komen we nog terug. Hier gaat het erom te benadrukken dat binnen deze praktijk het transformerende werk domineert: het is deze arbeid die binnen een specifieke structuur mensen, middelen en methoden aan het 'werk zet'. Niet 'ik werk', maar 'het arbeidsproces functioneert, en "ik" word gefunctioneerd in dat proces' - (bij de behandeling van het begrip 'ideologie' zullen we zien dat hiermee *niet de subjecten zijn geëlimineerd*).

Bij een maatschappijwetenschap gaat het erom de aangetroffen regelmaat te begrijpen via theorievorming en onderzoek. Daarbij luidt de vooronderstelling dat de regelmaat niet toevallig is, en dat ze niet afhankelijk is van subjectieve intenties. Een maatschappijwetenschap dient daarbij tussen twee klippen door te varen: enerzijds de positie die alles wil reduceren tot hetzelfde ('alles is reduceerbaar op de tegenstelling kapitaal/arbeid' of 'alles is reduceerbaar op het kenmerkende van de mens'); anderzijds de positie die alles opvat als uniek ('regelmaat is maar schijnbaar, want alle mensen zijn uniek en anders'). In beide gevallen is wetenschap uitgesloten. Tegelijk betekent het onderzoek van regelmaat in maatschappelijke verhoudingen dat de '*wetmatigheden*' die daarin worden opgespoord steeds *een tendens-karakter* hebben. Men formuleert steeds verbanden die niet het complete veld dekken dat wordt onderzocht: dat wil niet zeggen dat de 'afwijkingen' uitdrukking zouden zijn van één of andere fundamentele 'vrijheid' of van 'Het Toeval', maar dat eenvoudig de bepalingen van deze verschijnselen zich nog aan de theorie onttrekken. Het niet kunnen opsporen van bepaalde determinaties wil niet zeggen dat deze determinaties afwezig zouden zijn, maar verwijst naar de beperktheid van onderzoek en theorievorming.

Nog een andere opmerking dient aan een kort overzicht van begrippen vooraf te gaan. Het betreft wat ik wil noemen: het onderscheid tussen *Algemene theoretische begrippen* en *Verklarende theoretische begrippen*. Het gaat in beide gevallen uitdrukkelijk om theoretische *begrippen*, d.w.z., termen die vallen onder de logica van het wetenschappelijk vertoogtype. Maar wat opvalt bij het merendeel van de hiernavolgende begrippen, is dat ze geen direct verklarende waarde hebben. Blijkbaar zijn er theoretische begrippen die uitdrukkelijk geen 'categorische' of 'notie-'status hebben, maar die tegelijk *niet* direct verklaren. Wat is dan de theoretische status van deze 'algemene' begrippen? Het gaat om die begrippen (in elke wetenschappelijke discipline) die op grond van de vooronderstelling *dát* er zo iets is als een ge-structureerd werkelijk object, dit object benoemen, en er in

grote lijnen de anatomie van uiteenzetten. *Algemene theoretische begrippen liggen aan de grenslijn tussen filosofisch en wetenschappelijk vertoogtype - maar aan deze zijde van het wetenschappelijk vertoogtype.*

Op basis van deze algemene begrippen die de onderzoekbaarheid van maatschappijen toegespitst formuleren, is een wetenschap vervolgens bezig verklarende begrippen te produceren die concrete maatschappijtypen en concrete maatschappijen in hun functioneren proberen te begrijpen. In het volgende komen enkele *verklarende begrippen* aan de orde die *betrekking hebben op de kapitalistische maatschappijvorm*. Het is echter van belang erop te wijzen dat het onderscheid tussen en de overgang van algemene begrippen naar verklarende begrippen niet een didactische ingreep betreft of een soort overgang van een 'statische' naar een 'dynamische' optiek. Het betreft een onderscheid dat de signatuur van het wetenschappelijke vertoogtype mede bepaalt. De algemene begrippen bakenen het werkelijk object af, op basis waarvan überhaupt het theoretisch 'object' (de zich ontwikkelende theorie, die steeds verder wordt bewerkt en omgewerkt) zich pas kan gaan ontwikkelen: en waarbinnen een empirisch object voor onderzoek vervolgens kan worden afgebakend: (dát deel van het werkelijk object, aan de hand waarvan gegevens verzameld moeten worden om specifieke elementen van de theorie te onderzoeken/te bewerken).

De voornaamste algemene theoretische begrippen in 'de maatschappijwetenschap' (soms aangeduid met de onduidelijke naam 'historisch materialisme') zijn de volgende:

Maatschappijformatie: Een gestructureerd complex van, voor een bepaalde maatschappij kenmerkende, elementen, die elk een eigen inhoud en geschiedenis kennen (politieke instellingen, culturele tradities, ideologische bewegingen, economische organisatievormen, etc.).

Produktiewijze: Een specifieke wijze van produceren van maatschappelijke goederen, welke wordt bepaald door de aard van haar 'produktieverhoudingen'; gekenmerkt door een bijzonder soort fysieke produktiekrachten; én door de noodzakelijke aanwezigheid van bepaalde maatschappelijke verhoudingen op het vlak van de staat, het recht en de ideologie. Een produktiewijze wordt dus gevormd door een gestructureerd complex van economische én maatschappelijke verhoudingen, waarbij de veronderstelling van het 'historisch materialisme' is, dat de economische verhoudingen uiteindelijk bepalend zijn voor de wijze waarop de verschillende ele-

menten op elkaar ingeschakeld zijn, en zich ontwikkelen.

Productieproces:

Is het arbeidsproces in een maatschappij, dat zich voltrekt onder bepaalde productie-verhoudingen. Het arbeidsproces is een economische praktijk (zie definitie hierboven) waarbinnen met behulp van de koppeling van arbeidskracht en produktiemiddelen (grondstoffen plus arbeidsinstrumenten) een bepaald produkt wordt geleverd. De veronderstelling dat het 'economische determinant is', vloeit voort uit het inzicht dat geen maatschappij kan overleven als het productieproces dat haar kenmerkt, wordt gestaakt (voor langer dan een bepaalde periode).

Productie verhoudingen:

Zijn de verhoudingen die er bestaan onder bepaalde voorwaarden tussen drie elementen: de directe arbeiders, de produktiemiddelen en de niet-arbeiders (zij die niet direct aan het productieproces deelnemen). Dit kunnen verhoudingen van wederzijdse hulp en coöperatie zijn, dan wel uitbuitingsverhoudingen, of mixages van beide of overgangsvormen van de één naar de ander.

Bezit/Eigendom:

Centraal in de productieverhoudingen staan de verschillende relaties van bezit en eigendom van de produktiemiddelen. Bezit of ook wel effectief bezit is het vermogen van bezitters van produktiemiddelen om deze in beweging te zetten (tijdstop, tempo, soort produkt). Het (juridisch) eigendom slaat op verschillende gebruiksrechten ten aanzien van hetgeen men in eigendom heeft, (gebruik, genot, vruchtgebruik, beschikking). Van *reëel eigendom* is pas dan sprake wanneer bezit *én* eigendom verenigd zijn bij één maatschappelijke persoon/groep. Bij de bepaling van het verschil tussen kapitalisme en feodalisme, blijkt dat niet steeds het geval te zijn: in het feodale systeem is de grond in eigendom van de Heer, terwijl het effectieve bezit in handen is van de horigen/boeren. In het kapitalistische systeem daarentegen vallen beide samen onder het kapitaal/de kapitalist.

De veronderstelling is dat het productieproces als arbeidsproces onder bepaalde productieverhoudingen wordt bepaald door die pro-

duktieverhoudingen, en niet zozeer door de technische verhoudingen van het arbeidsproces.

Bekijken we nu *enkele begrippen*, d.w.z., begrippen die specifiek zijn ontwikkeld ter verklaring van een bepaald type produktiewijze - de kapitalistische produktiewijze of KPW - dan kunnen we eerst opnieuw benadrukken dat in de KPW binnen de economische instantie (geheel van produktieprocessen) bezit en eigendom samenvallen onder de kapitalist. Dat betekent dat de directe arbeidskracht compleet van de produktiemiddelen is gescheiden, hetgeen het fundament van de KPW uitmaakt. Analyse leert dat dit alleen maar het geval kan zijn wanneer deze arbeidskracht tegelijk op een vrije arbeidsmarkt zijn arbeidskracht ter verkoop kan aanbieden. Dat betekent het eind van *de feodale structuur* waarbinnen de scheiding van bezit en eigendom van het voornaamste produktiemiddel (de grond) juist een gewelddadig/ideologische koppeling van arbeidskracht en grond impliceerde: de status van horige. Onder de druk van ideologische loyaliteit en geweldsdreiging werkte de horige een x-tal uren per jaar voor de Heer, of bewerkte bepaalde landerijen waarvan het produkt voor de Heer was. Uitbuiting vond zo direct plaats, en de Heer verenigde in zich de maatschappelijke functies van geweld, administratie, rechtspraak en eigendom.

In *de kapitalistische situatie* verkoopt de arbeider zijn arbeidskracht tegen een 'eerlijk', want equivalent loon, aangezien geen tussenkomst van geweld aan de orde is. Hoewel echter het uitbetaalde loon betaald lijkt te worden voor de verrichte arbeid (dagloon) blijkt in de analyse dat de equivalent niet zozeer de vergelijking loon = arbeid betreft, als wel: loon = arbeidskracht. De waarde van de arbeidskracht (uitgedrukt in geld) is echter 'identiek' met de waarde van de goederen en diensten welke nodig zijn om de arbeidskracht zodanig te reproduceren dat effectieve repeterende inzet in het arbeidsproces mogelijk wordt. Deze waarde van de reproductiemiddelen (middelen ter reproductie van de arbeidskracht en van de maatschappelijke verhoudingen) is echter minder groot dan de waarde van de door de arbeider geleverde produktie. Het verschil - de meer-arbeid, met een bepaalde meerwaarde - valt zo zonder tussenkomst van geweld toe aan de bezitter/eigenaar van de produktiemiddelen aan wie de arbeider zijn arbeidskracht wel moet verkopen, wil hij überhaupt kunnen werken.

Het kapitalisme wordt daarmee gekenmerkt door *een politieke instantie die niet meer binnen het economische functioneert*, maar er buiten. *De kapitalistische staat* monopoliseert het geweld, en krijgt een reeks andere algemene reproductiefuncties ten aanzien van het kapitalistische systeem. Zo reproduceert het recht de veronderstelde gelijkheid en vrijheid der individuele burgers. Tegelijk verzorgt de staat talloze reproductiefuncties ten aanzien van de arbeidskracht (scholing, WW, etc.) met behulp van via belastingen afgeroomde meerwaarde.

Zo verschijnt de kapitalistische maatschappij als een forma-

tie waarin de kapitalistische produktiewijze domineert. Binnen deze produktiewijze is er sprake van een permanent gereproduceerde economische tegenstelling: kapitaal kan slechts functioneren via het uitbuiten van arbeidskracht. Alléén wanneer meerwaarde wordt geproduceerd, werkt het arbeidsproces - zo niet, dan wordt kapitaal onttrokken - anders gezegd: het productieproces wordt gestaakt, en de arbeiders raken werkloos. Deze klassentegenstelling tussen arbeiders en kapitaal wordt nog gecompliceerd door de aanwezigheid van een derde klasse: de klein-bourgeoisie die zeer bijzondere maatschappelijke functies vervult (onder meer staatsdragers). Deze fundamentele klassentegenstellingen 'doortrekken' niet alleen de economische, maar eveneens de politieke en de ideologische verhoudingen.

Het kapitalistische staatsapparaat vervult nu met name de functie van *reproductie van deze klassentegenstellingen*. De staat kan begrepen worden als een complex van staatsapparaten - repressieve, ideologische en 'economische' staatsapparaten -, wier gezamenlijke functie de genoemde taak betreft. Van belang is daarbij te benadrukken dat het niet de staatsapparaten zijn die 'ideologie produceren' maar dat deze apparaten (ideologische staatsapparaten als het scholingsapparaat, het vakbondsapparaat, de media, etc.) bestáánde ideologische complexen bewerken en systematiseren. (Zie verderop bij de passage over ideologie.) Van belang is de volgende inzichten goed te doordenken: de staat is geen eenheid maar een gelede apparatuur, doortrokken van tegenstellingen onderling. De staat dient gedacht te worden als een verdichting van de klassenverhoudingen, en niet als een instantie die 'boven' de tegenstellingen staat, en die 'neutraal' zou zijn. De staat is dus *noch een subject, noch object*, een voertuig dat al naar gelang de politieke kleur van haar machinist een andere richting kan krijgen. Tegelijk is de staat weliswaar buiten-economisch op het punt van de verzelfstandiging van geweldsmonopolisering en op het punt van verzelfstandiging van de ideologische staatsapparaten; maar tevens is de staat *immanent aanwezig in het economische*, omdat zonder permanente interventie van de staat in de monetaire sfeer en in de reproductie van de arbeidskracht, de KPW niet zou kunnen functioneren. Niet voor niets werd de reproductiewijze begrepen als een specifieke wijze van produceren die noodzakelijk is verbonden met bepaalde staatsverhoudingen (zie par. 8).

Tenslotte enkele opmerkingen over *Ideologie*. Ideologie is in eerste instantie een algemeen theoretisch begrip dat verwijst naar de persé-aanwezigheid van gestructureerde subjectiviteit in elke maatschappijvorm. Zoals eerder werd opgemerkt, gaat het bij het materialistisch anti-subjectivisme níet om het elimineren van subjectiviteit/subjecten *in* de geschiedenis als wel om het elimineren van de gedachte aan een subject *van* de geschiedenis. Niet subjectiviteit wordt ontkend te bestaan (dat zou onzin zijn), maar wél wordt de binnen de subjectiviteit veronderstelde motor-

functie van het subjectieve ontkend. Dit komt tot uitdrukking in de algemene bepaling van hetgeen het *'ideologische'* precies is. Ideologie is de gesystematiseerde ideologische, d.w.z., dagelijkse ervaringsvorm van de praktijken waar 'binnen' mensen hun activiteiten verrichten. Ideologie manipuleert mensen niet, doordat bijvoorbeeld iets 'vreemds' in hun bewustzijn wordt gebracht. Ideologie is de gesystematiseerde vorm van het eigen bewustzijn van praktijken. Bij ideologie gaat het niet om een imaginaire voorstelling van een bepaald verschijnsel, maar om de representatie of voorstelling in het bewustzijn van een imaginaire of ingebeelde verhouding. Namelijk: de denkbeeldige verhouding van een autonoom subject en een veronderstelde afhankelijke 'omgeving', de 'maatschappij'. Ideologie systematiseert voortdurend de variërende vormen waarin deze *noodzakelijke* inbeelding zich uit. Door het systematiseringseffect gaat er dus van *'een ideologie'* een uniformerend effect uit op gedrag. Ideologie is niet zelfstandig, vertegenwoordigt het imaginaire, maar als zodanig heeft ze een *eigen reële effectiviteit binnen een maatschappijformatie*.

In een kapitalistische maatschappijformatie in haar huidige fase lijken enkele *'ideologische complexen'* zoals men dat kan noemen dominant: het technologisme en technocratische, dat aan techniek een overheersende rol toeschrijft in de geschiedenis, en het technisch aspect van maatschappelijke verschijnselen de logica ervan laat overheersen. Verder is er de consumptie-ideologie gekoppeld aan 'relaxisme' waarin de zeer bijzondere hedendaagse verhoudingen tussen arbeidstijd en vrije tijd worden gevormd. Met name valt een ontkoppeling van politiek en vrije tijd daarbij op. Tenslotte, maar zeer belangrijk, is er een toenemend en steeds complexer gestructureerd complex van racisme. Bij racisme dient men niet alleen te denken aan raciale verhoudingen in de enge zin van het woord, maar ook aan tegenstellingen tussen 'normaal' en 'homo', tussen 'hoofd' en 'hand', etc.⁵. Men zou in meer algemene zin kunnen spreken van het ideologisch complex van puritanisme/purisme: de ideologisch gesystematiseerde drang tot het zuiver houden van land, taal, ras, partij, klasse, etc.; kortom, van alle sociaal gevestigde categorieën volgens rigide ingroup-/outgroup-maatstaven. Normalisering en hypernormalisering.

Tenslotte dient nog opgemerkt te worden dat in het bovenstaande bewust, want didactisch, slordig is omgesprongen met uitdrukkingen als 'het kapitalisme van vandaag'. Vooronderstelling bij een maatschappijwetenschappelijke analyse van bijvoorbeeld de kapitalistische produktiewijze is juist dat *omdat* er sprake is van een gestructureerd en gedetermineerd geheel van maatschappelijke verhoudingen, *tevens* de veranderingen en faseverschuivingen kunnen worden begrepen als bepaalde processen. In die zin is het mogelijk te denken in termen van precies af te bakenen *fasen en*

stadia van een produktiewijze en een maatschappijformatie. Op dat probleem wordt hier verder niet ingegaan. Wel kan op grond van het bovenstaande verondersteld worden dat zich die ontwikkelingen en fasenverschuivingen zullen voordoen op grond van variërende verbandingen van drie typen crises: economische, politieke en ideologische crises, en op grond van daarin opgesloten typen klassentegenstellingen: economische, politieke en ideologische klassentegenstellingen.

En ook kan, na hetgeen in dit eerste blok van vier paragrafen is opgemerkt, nu met vrucht worden ingegaan op de reconstructie en overschrijding van de grenzen van de 'stadssociologie' door Castells.

⁵ Cf. Sierksma, *Ongecorrigeerd Materiaal*, 1978, over ideologische complexen, Delft.

II

5. OVER DE STADSSOCIOLOGIE

Na de eerste vier meer wetenschapshistorische, en wetenschapsfilosofische paragrafen, gaat het er nu om de *stadsanalyse* zélf op haar ontwikkeling te onderzoeken. Ik wil hier een voorbeeld geven van *praktische ideologiekritiek* zoals Castells (een in Parijs werkende Spanjaard) die heeft bedreven met betrekking tot de geschiedenis van de *stadssociologie*. Dit geschiedt in de vorm van een referaat over de passage uit zijn boek *Question urbaine* met als titel 'stedelijke ideologie' of 'de mythe van de stads-cultuur'⁶. De tekst vangt aan met een vraag: 'De stad, bron van schepping of van verval?'. We zullen zien dat deze vraag niet gesteld kan worden omdat er geen antwoord op gegeven kan worden. Tegelijk wordt ze binnen de stadssociologie steeds weer opnieuw gesteld, hetgeen voor ons een werkelijke vraag oproept: hoe kan voortdurend een vraag opkomen binnen een bepaalde sfeer van kennisproductie die niet beantwoordbaar blijkt te zijn? En beantwoording van *die* vraag is wél mogelijk: het verwijst naar een kenmerk van dit terrein van kennisproductie - naar de haar kenmerkende 'problematiek'. Onder *problematiek* verstaan we een structuur of patroon van denken, waarbinnen bepaalde vragen noodzakelijkerwijs (want bepaald door de logica van de samenhang der gehanteerde termen) gesteld moeten worden, terwijl bepaalde andere vragen juist noodzakelijkerwijs niet gesteld kunnen worden.

De *problematiek van de stadssociologie* wordt gekenmerkt door het feit dat 'de Stad' gaat functioneren als verklaring-bij-evidentie van de 'moderne' cultuur, en van eventueel verzet daartegen. Het object wordt gevormd door '*de stedelijke of urbane samenleving*' die een bepaalde evolutiefase vormt van de samenleving in het algemeen. Deze samenleving wordt opgevat als eenheid die zich ontwikkelt door de verandering van waarden. En de

⁶ Cf. Castells, *Question urbaine*, 1972, pp. 102-116.

huidige samenlevingsfase wordt gekenmerkt door 'stedelijke waarden'. Ten aanzien dáárvan wordt de vraag naar hun scheppende dan wel vervreemdende aard gesteld. Het is echter de vraag of men een bepaalde maatschappelijke levenswijze kan opvatten als evolutievorm van een in wezen identieke verhouding tussen mens en techniek/milieu. In die optiek vormt de ontwikkeling van de techniek - als beheersvorm van het milieu - een zelfstandige ontwikkelingsbron, die eenvoudig als zodanig wordt aangenomen; de stedelijke maatschappij, met een veronderstelde toenemende automatisering van de steden ten opzichte van het 'land' vormt vervolgens een zelfstandig object van de stadssociologie. Daarbinnen gaat het om de *culturele aanpassing van de mens aan de gegeven ontwikkeling die zich uitdrukt in een 'stadscultuur'*. Zoals duidelijk zal worden, lijkt er sprake van het omgekeerde: namelijk een toenemend verlies van zelfstandigheid van 'de stad'. Alleen dient voor een begrip daarvan eerst een begrip te worden ontwikkeld waar nu precies de term 'stad' of 'het stedelijke' voor staat. Castells maakt in het vervolg van zijn tekst duidelijk dat de stadssociologie een dergelijk wetenschappelijk begrip niet heeft ontwikkeld, en niet kón ontwikkelen, gegeven de bovenstaande evolutieproblematiek. Wat opvalt, is de gelijktijdigheid van de opkomst van de stadssociologie én de explosie van de 'metropolis', met name in Amerika (bijvoorbeeld Chicago) maar ook in Europa, (Parijs, Londen). Het is in deze metropolis dat de stadssocioloog de 'urbane samenleving' waar denkt te nemen, compleet met haar culturele produktiviteit en haar 'onmenselijkheid' in de dagelijkse omgang. Precies die metropolis doet zich voor als verzelfstandiging van de stad. Door de stad te nemen als kenmerkend voor een bepaalde ontwikkelingsfase van de samenleving, wordt het mogelijk voor de stadssociologie de geschiedenis van de stad te nemen als geschiedenis van de beschaving, gedacht als een ontwikkeling van de door mensen gemaakte waarden.

Tot deze *evolutieproblematiek* hoort dus een denken in termen van de koppeling van Natuur (*habitat, milieu*) en Cultuur (*waarden en omgangsvormen*), als twee factoren met een bepaalde krachtsverhouding onderling. In de stadssociologie overheerst de gedachte dat het milieu weliswaar conditionerend is (de technische ontwikkeling) maar dat 'de mens', mits hij zich maar voldoende bewust is van deze conditionering, een greep kan krijgen op de natuur. 'Culturalisme' is dan de naam voor de tendens in de stadssociologie om de stad te begrijpen als projectie van een bepaalde 'beschaving' op de natuurlijke omgeving, als op een blank stuk papier. Dit wordt gevoed door de al genoemde evolutionistische overtuiging van een 'verzelfstandiging' van de steden - de urbanisatie. Tegelijk impliceert deze problematiek de veronderstelling dat er een directe correspondentie bestaat tussen habitat en culturele vormen, die begrepen kan worden vanuit de beschrijving van de onafhankelijke 'factor' - 'de stad' als vorm.

Wat Castells nu doet in de tekst over de 'mythe van de stads-

cultuur' is nagaan hoe zich de stadssociologie heeft ontwikkeld, blijvend *binnen* de geschetste 'problematische' grenzen, ook als men inconsistenties probeert weg te werken. Hij begint met een schets van het denken van auteurs die aan het eind van de vorige, en het begin van deze eeuw schreven, en de 'stedelijke beschaving' al dan niet voorzien van een plus- of minteken. In 1887 al schreef Tönnies een boek over de tegenstelling '*Gemeinschaft/Gesellschaft*' waarin de tegenstelling tussen stedelijke en rurale samenleving lag opgesloten (resp. gemeenschapsvorm versus associatieve vorm, waarbij de laatste wordt gekenmerkt door rolsegmentatie, veelvuldige groepsbindingen, etc.). Wat opvalt in de stadssociologie en haar nadruk op 'stedelijke cultuur' is dat de stad als ecologische vorm generaal wordt gebruikt: in principe moet *elke* samenleving met grote steden 'stedelijke cultuur' vertonen, omdat dit immers het centrale verklarende principe van de ontwikkeling heet te zijn. In één van die Groot-steden, Chicago, vindt nu de geboorte van de stadssociologie plaats, en wel via het vaderschap van Wirth. *De sociologische definitie* die hij geeft van *de stad* luidt: 'Een permanente en relatief grote en dichte localisering van sociaal-heterogene individuen'. Daarmee wordt het werkelijk object tegelijk als theoretisch object geformuleerd: de sociale realiteit bestaat uit verhoudingen tussen individuen die bepaald worden door een serie kwantitatieve grootheden: omvang, dichtheid en heterogeniteit. Het empirisch object bestaat uit de 'levenswijze' die hierdoor wordt bewerkt: de soorten contacten die mensen aangaan in de moderne grote stad. Deze zouden vluchtig zijn, gedragen door schizoïde personen, die relativerend en geseculariseerd, en daardoor onverschillig en agressief staan ten opzichte van de medemens. Tegelijk is de sociale mobiliteit groot. Doordat velen dit niet aan kunnen, neemt zelfmoord, corruptie, etc., toe. In de optiek van Wirth heeft dit *consequenties* voor het economisch systeem en het politieke stelsel (arbeidsdeling en representatie). De stadscultuur is dus de twee-eenheid van stad en cultuur, *een stedelijke levenswijze* waarin een specifieke, kwantitatief genomen omgeving direct bepaalde waardenpatronen impliceert. Terzijde kan worden opgemerkt dat een kwantitatieve formulering van isoleerbare factoren onmiddellijk bij een evolutionaire problematiek aansluit: deze factoren zijn immers in dat geval te denken als zich continu en rechtlijnig ontwikkelend, elk met hun te wegen effecten. Tegelijk worden zoals duidelijk wordt *economie, ideologie (cultuur) en politiek extern ten opzichte van elkaar gedacht*: demografische groei produceert van buitenaf 'in' de economie 'arbeidsdeling' en 'in' de politiek 'representatie'. Kortom: de stedelijke cultuur vormt het object van een aparte wetenschap omdat het een autonome twee-eenheid betreft, aldus de gedachtengang.

Bekijkt men nu het onderzoek dat er in deze richting vervolgens heeft plaatsgevonden, dan valt op dat men binnen deze problematische *koppeling van twee 'factoren' (natuur en cultuur)*

blijft werken. Castells noemt eerst Redfield die een onderzoek heeft gedaan naar de verschillen tussen primitieve en moderne samenlevingen, en die op grond van zijn onderzoek tot een tweedeling kwam tussen 'folk'- en 'urban'-samenlevingen. De verschillen lagen onmiddellijk in de lijn van Tönnies en Wirth. Redfield voegt hier echter een systematische noot aan toe: het gaat er niet om één concrete samenleving als 'folk' dan wel 'urban' te typeren; het gaat erom zo'n samenleving op het continuüm tussen twee ideaaltypische extremen te plaatsen. Veronderstelling daarbij is, dat er sprake is van een *systematische covariatie* van de twee factorenkanten: naarmate maatschappelijke dichtheid en complexiteit stapsgewijs toenemen, veranderen in hetzelfde tempo de daarbij horende culturele aspecten van een samenleving: Groeiende dichtheid als natuurlijke motor van historische evolutie, die zich materieel uit in ocupatievormen van de ruimte.

De hierná opererende onderzoekers stellen deze koppeling van de natuur- en cultuurfactor op zich niet ter discussie. Wel wordt er gevraagd, a) of er wel sprake is van systematische covariatie, en b) of men wel de juiste factoren heeft onderzocht in het juiste causale verband. Onderzoek levert op dat de systematische covariatie ontbreekt, en, - blijvend binnen de natuur-cultuurproblematiek - ontstaat de tendens de inhoud van de milieufactor opnieuw onder de loupe te nemen (paragraaf 6). In elk geval lijkt het duidelijk dat de folk/urban, Gemeinschaft/Gesellschaft-tegenstelling eerder een descriptief karakter heeft, dan dat ze kan functioneren als algemene theorie over de ontwikkeling van samenlevingen. Castells - in tegenstelling tot degenen die binnen de problematiek van de stadscultuur verder gaan zoeken - constateert dat juist de vermenging en verwarring van de betekenis van een bepaalde ecologische vorm met de toekenning van een bepaalde culturele inhoud, *het hoofdprobleem* vormen van de *stadssociologie*. In plaats van te blijven spreken over de 'stedelijke cultuur' in het algemeen, en daarmee over een *algemene stedelijke levenswijze*, lijkt het tenminste de moeite waard te gaan denken in termen van *verschillende produktiewijzen* (paragraaf 4) waarbinnen een gedetermineerde samenhang wordt verondersteld tussen economie, cultuur en politiek. In dat geval zou het niet meer gaan om een 'systematische covariatie van factoren', maar om een nog te verklaren samenhang of verbinding tussen elementen van een maatschappijformatie. Anders geformuleerd: in plaats van Natuur (habitat, ecologische vorm, techniek) en Cultuur (levenswijze, organisatievormen, waarden en normen) als twee zich extern ten opzichte van elkaar bevindende grootheden op te vatten, waarvan de samenhang toevallig varieert, is het zaak de maatschappelijke verbinding van 'techniek', 'cultuur', en 'politieke representatie' op te sporen.

Is het dan niet opvallend vraagt Castells, dat die algemene 'stadscultuur' zo goed overeenkomt met een bepaalde historische

realiteit: de maatschappelijke organisatievormen die verbonden zijn met het kapitalistische industrialisatieproces in met name haar concurrentiefase? Zou het dan niet zo kunnen zijn dat dit typisch ideologische vormen zijn die horen bij een bijzondere verbinding van produktiemiddelen ('techniek'), arbeidskracht ('de mens') en staatsvorm ('representatie')? Daarbij zou men een tegenwerping kunnen maken, door te vragen hoe het dan komt dat *de Sovjet-steden* precies lijken op de westerse steden? Castells antwoordt hierop dat men juist moet waken voor formele analogieën van gedrag: het gaat er niet om alleen maar empirische overeenkomsten tussen gedragswijzen op te sporen. '*Comparaison n'est pas raison*', zoals Poulantzas het zegt. Het gaat erom, op te sporen welke *verschillende* maatschappelijke functies vervuld kunnen worden in verschillende typen maatschappijformaties, door formeel-empirisch *identieke* gedragspatronen. Zo kan men bijvoorbeeld ook niet spreken over 'de' techniek, maar dient gevraagd te worden naar het verschil tussen een machine die in de kapitalistische situatie 'kapitaal' vertegenwoordigt, en 'dezelfde' machine onder socialistische of communistische condities. Verder stelt Castells vast dat het absurd is om een theorie van sociale verandering te grondvesten op in laatste instantie die ene factor: demografische groei.

De thesen van de stadscultuur zijn ontwikkeld binnen een *empirische denktrant*, aldus Castells, die als bron van de sociale produktie heeft opgevat, wat er het kader van is. *Ons probleem - dat van de stadsanalyse als maatschappijwetenschap* - is te weten zien te komen wat de plaats en de wetmatigheden van de articulatie van dit kader (de ruimtelijke vormen) zijn binnen het geheel van een maatschappelijke structuur. Het stedelijke lijkt in deze veronderstelling een maatschappelijk geheel, en geen demografisch of technisch resultaat van een evolutionaire ontwikkeling. De mythe van de stadscultuur is vanuit dit perspectief precies dáár-om een *mythe*, omdat ze de geschiedenis van het menselijk geslacht opvat als voortkomend uit één oerbron, één factor. Daarmee vervalt elk inzicht in de elkaar opvolgende typen van maatschappelijke verbinding van bepaalde elementen. Volgens Castells is de term '*stadscultuur*' dan ook geen theoretisch-wetenschappelijk begrip, dat past in een theorie van het stedelijke. Het betreft eerder een *empirische notie*, en de vraag is in wat voor ideologische formatie zo'n term opkomt en kan functioneren. En tegelijk kan men vragen met welke filosofische categorieën deze notie is verbonden.

Die vragen brengen ons terug bij ons uitgangspunt: namelijk de in de eerste vier paragrafen opgeroepen problematiek van de produktie van nieuwe wetenschappelijke gebieden. Wat opvalt, is dat Castells evenals Marx, Freud en andere grondleggers de theoretische voorgeschiedenis niet 'debunkt', niet ontluistert, en als 'schijn' terzijde schuift. Veeleer wordt gezocht naar de produktievoorwaarden van een ideologische formatie (vergelijk

de niet-subjectieve definitie van ideologie in paragraaf 4), en daarmee naar de produktievoorwaarden van de eigen, nieuwe theorie. Men produceert kortom *geen nieuwe theorie ex nihilo*, en dat betekent dat de theoretische voorgeschiedenis ook niet als nihil mag worden opgevat, als schijn of bedrog.

Castells begrijpt de opkomst en de omvattende verspreiding van de stadssociologische noties als een vorm van 'theoretische ideologie'. Dat is 'een in laatste instantie in de theorie getransformeerde vorm van praktische ideologie, ook als dit niet gebeurt in een direct herkenbare vorm'. Onder 'praktische ideologie' kan verstaan worden 'een complexe formatie van samengestelde noties/veronderstellingen/beelden welke in het geheel van gedrag/handelingen/attituden zijn gemonteerd' en die 'functioneren als praktische normen'. Elders heeft Castells het samen met De Ipola nog als volgt geformuleerd: het gaat om 'theoretische ideologieën, die als ideologie in de vorm van wetenschappelijke praktijken via apparaten functioneren'.

Concreet toegepast op het bovenstaande: de stadssociologie wordt begrepen als een theoretisering in universitaire vorm, van een praktisch-ideologische formatie, die ze op haar beurt systematiseert. Deze praktisch-ideologische formatie wordt gedragen door de *technocraten van het stedelijke planningsgebeuren*, wier 'spontane sociologie' het is. Er is sprake van een filosofie van 'technocratisch humanisme' waarin de stad - begrepen als niets meer of minder dan samenleving - wordt uitgemaakt door de vrije initiatieven van individuen en groepen, die wel beperkt, maar niet bepaald zijn door een middelenprobleem. De problemen die zich voordoen in het stedelijke veld lijken dan wezenlijk oplosbaar via een technische aanpak: technisch in de zowel 'harde' produktieve zin van het woord als in de 'zachte' zin van sociale en procedurele planning (participatie, VHV-processen, etc.)⁸.

Tegenover deze ideologische problematiek, en eruit voortkomend, probeert Castells de veronderstelling verder te ontwikkelen, dat het stedelijke steeds wordt bepaald door de voor een maatschappij kenmerkende produktiewijze. Dat betekent dat men niet meer over 'de mens' kan spreken, of over 'de techniek' in algemene en absolute termen. Veeleer dient de aandacht uit te gaan naar de maatschappelijke (klassen-)tegenstellingen en hun stedelijke vormen, en ook naar hun bepaaldheid door de maatschappijstructuur. Juist het tegenstellingsloze van de theoretische ideologie van de stadscultuur, dient te worden opgeheven in een wetenschappelijke theorie van het stedelijke: de stadsanalyse⁹.

⁷ Cf. Althusser, *Philosophie et philosophie spontanee des savants*, pp. 62, 26, 1974.

⁸ De opmerkingen over 'planning van de democratie' in deel I van dit boek.

6. OVER EEN 'ALGEMENE THEORIE VAN DE RUIMTE'

Bij de behandeling van de 'mythe van de stadscultuur', ook wel genoemd 'stadssociologie', hebben we gezien dat gepoogd werd te denken binnen de problematiek van een *algemene theorie van 'de stad'*, of stedelijke samenleving. Feitelijk ging het om een 'geschiedenis der nederzettingen' als geschiedenis van de menselijke beschaving binnen de context van een verbinding van twee extern ten opzichte van elkaar gedachte 'factoren': natuur en cultuur, verbonden door de techniek. Bij de behandeling van de 'human ecology' of menselijke milieuleer blijven we binnen deze problematiek, zij het met verschillende nadruk op beide factoren. Het gaat nu om de geschiedenis van een langdurige poging om te komen tot een *'algemene theorie van de ruimte'*. Bij de stadssociologie zagen we dat uiteindelijk niet 'de stad' maar de instantie van het ideologische een object van onderzoek vormde: de 'stedelijke cultuur'. De 'samenleving' verscheen als geheel van individuen die gezamenlijk waardepatronen creëren. *Bekeken vanuit de human ecology* (waarvoor ik voor het gemak de engelse term blijf hanteren, zoals Castells dit doet in de passage waarvan ik hier refereer⁹), impliceert deze formulering van het probleem van de koppeling van natuur en cultuur, dat de ruimte genomen wordt als een witte bladzijde waarin de mens met behulp van zijn cultuur zijn handtekening schrijft. Vanuit het perspectief van de human ecology betekent dit het misverstand van de ruimte als complete projectie van cultuur op natuur.

De human ecology streeft nu na om te komen tot een uitdieping en complicering van de natuurfactor - het stedelijk milieu - om de al in de vorige paragraaf gesignaleerde abstracte invulling daarvan door de stadssociologie, in termen van algemene demografische gegevens, toe te spitsen. In feite betekent dit dat het *geproduceerde karakter van dit 'milieu' in beeld* komt, hetgeen betekent dat weliswaar niet de problematiek van de 'leefwijze' wordt verlaten, maar wel dat elementen van de produktiewijze op het toneel verschijnen. Dat betekent onder meer dat tenslotte maatschappelijke tegenstellingen mee gaan spelen, hoe beperkt hun theoretische formulering ook is. Teneinde de betekenis hiervan aan te geven, wil ik kort ingaan op Marx' kritiek op het programma van de duitse arbeiderspartij eind 19e eeuw, het programma van Gotha. Tevens zij in dit verband verwezen naar het feit, dat bleek dat de stadssociologie juist het probleem van klassen en maatschappelijke tegenstellingen niet kon formuleren. In het ge-

⁹ In het bovenstaande en in wat volgt, is een referaat gegeven van de genoemde tekst van Castells. Vele opmerkingen zijn aanvullende interpretaties van de schrijver. Tegelijk is de als positief ingeschatte hoofdlijn van de tekst gevolgd. Voor kritische kanttekeningen wordt verwezen naar deel II van dit boek.

¹⁰ Cf. *Question urbaine*, o.c., pp. 152-164.

noemde politieke programma wordt geponeerd dat arbeid de bron is van alle rijkdom; hetgeen parallel loopt met de sociologische these dat de omgeving een complete projectie is van de menselijke 'cultuur'. Marx brengt hiertegen in dat arbeid weliswaar de alleenproducent van maatschappelijke waarde is ('waarde' als de in een produkt gestoken arbeidstijd, zie paragraaf 4), maar dat dit zeker niet hetzelfde is als de stelling dat arbeid de bron is van alle rijkdom.

Rijkdom in een maatschappij wordt gevormd door de complete fysieke reeks van diensten en goederen, en aan de produktie daarvan dragen veel meer contribuanten bij, zoals organisatoren van het produktieproces, grondstoffen en, wat essentieel is: de produktiemiddelen. De these van arbeid als alleenproducent van alle rijkdom van een maatschappij, elimineert nota bene precies datgene uit beeld wat de grondslag van de kapitalistische produktiewijze vormt: het privaat-eigendom van de produktiemiddelen. Welnu, op soortgelijke wijze gaat de stadssociologie te werk als zij de ruimte, het stedelijk milieu, opvat als een uitsluitende projectie van de cultuur op het onbeschreven blad van de natuur. De omgevende ruimte is steeds voorgestructureerd, en dit is het gevolg van produktieprocessen. De human ecology gaat uit van dit geproduceerde karakter van de ruimte, hetgeen tenminste het probleem van tegenstellingen in die produktie oproept, ook al wordt dit nog steeds geformuleerd binnen de problematiek van de factoren natuur en cultuur, gekoppeld door de techniek. Daarmee formuleert de *human ecology* een specifiek reëel object: de 'stedelijke organisatie'. Het probleem vormt vervolgens de formulering of misschien zelfs wel afwezigheid van het theoretisch object, het geheel van theoretische begrippen. De worsteling daarmee vraagt nu de aandacht in de vorm van een geschiedenis in vogelvlucht van de human ecology.

Net als bij de stadssociologie kan vastgesteld worden dat de eerste stappen op het ecologische pad zijn gezet in Chicago, en wel door Burgess in een tekst uit 1925 - in feite dus nog eerder dan Wirths formulering van de stedelijke sociologie in 1938. Deze *theorie van Burgess* betrof de ontwikkeling van stedelijke agglomeraties volgens een *logica van concentrische zones*. Elk van deze zones wordt gekenmerkt door een specifieke culturele, en sociaal-economische 'vulling', terwijl tegelijkertijd regelmatigigheden worden geformuleerd betreffende wijzigingen van de verhouding tussen zones en hun vullingen. Het kon eenvoudig aangetoond worden dat een dergelijke ontwikkeling via concentrische zones een beschrijving vormt van een stad onder voorwaarden die typisch thuis horen in de VS, en met name in ... Chicago. Op verschillende manieren wordt via onderzoek *interne* kritiek geleverd op het model van Burgess, d.w.z., blijvend *binnen* diens problematiek van zones.

Nadat eerst vanuit Europa werd opgemerkt dat met name de vulling van het centrum door Burgess voorbijging aan de typische

symbolische functies van de europese centra, compleet met hun culturele consumptie, en nadat vervolgens zelfs bleek dat bij het wegvallen van de genoemde voorwaarden zoals etnische en sociale heterogeniteit, specifieke vormen van handel, en privaat-eigendom, etc., in bijvoorbeeld steden in de 'derde wereld', het model uit elkaar spat - nãdat deze wegen zijn bewandeld, gaat men over tot *wijzigingen van het concentrische zonemodel, mët behoud van de zonegedachte*. Zo wordt onder meer een onderscheid in sectoren toegevoegd, die als 'moten' van de stedelijke taart nog weer een eigen sectorlogica toevoegen aan de in functie blijvende zone-logica. Ook wordt gedacht in termen van meervoudige kernen of centra waaromheen zones gedacht worden, die vervolgens interfereren met de zones van andere kernen. Castells concludeert echter dat ondanks empirische opvullingen van deze nieuwe modellen, het metropolitane gebied eenvoudig breekt met deze modellen. De human ecology wordt echter meer gekenmerkt door zijn empirische formuleringen, en een nauwgezette drang tot documentatie van concrete steden aan de hand van de modellen, dan door een theoretische set onderzoeksprincipes.

Wat zich lijkt te wreken, is het feit dat evenals het geval was bij de *algemene* 'theorie' van de menselijke stedelijke cultuur, bij het zoeken naar een algemene theorie der nederzettingen ofwel: *algemene* theorie van de ruimte, het onderscheid wegvalt tussen enerzijds algemene theoretische begrippen en anderzijds verklarende theoretische begrippen (paragraaf 4). Omdat zoals we zagen de algemene theoretische begrippen op de scheidslijn tussen het filosofische en het wetenschappelijke vertoogtype liggen - aan dëze zijde van het wetenschappelijke vertoogtype -, lijkt het niet denkbeeldig dat bij het wegvallen van genoemd onderscheid tegelijk het onderscheid tussen beide vertoogtypen dreigt te vervallen of te vervagen. Bij de stadssociologie kon bij gebrek aan een werkelijk én een theoretisch object zelfs vastgesteld worden dat ze een bepaalde filosofie betrof in de gedaante van een 'wetenschap' - d.w.z., met de materiële uitrusting van wat een wetenschap kenmerkt: universitaire instituten, congressen, tijdschriften, etc. Bij de human ecology lijkt deze volkomen identificatie van beide vertoogtypen niet op te treden, maar niettemin kunnen we - met behoud van het eerder ontwikkelde principe van het primaat van de abstractie over de empirie (paragraaf 1) -, hier constateren dat het gaat om een in aanzet wetenschappelijk vertoogtype dat wordt overheerst door *een reeks filosofische abstracties die als 'algemene' begrippen de empirie voeren*.

Bij de human ecology gaat het om de filosofische posities die al veel eerder zijn ontwikkeld, en die de naam meekregen van: *evolutionair organicisme*. Castells en Laberbis formuleren de grondtrekken van die positie als volgt: het gaat om twee hoofdprincipes: (1) Het principe van onderlinge afhankelijkheid tussen individuele elementen op basis van complementariteit (symbiose)

en complementariteit (commensalisme); (2) Het principe van de centrale functie, dat uitgaat van de regulatie van elk systeem door een beperkt aantal centrale functies. De positie van het individuele element t.o.v. deze centrale functie is bepalend voor de eigen positie in het systeem. In deze twee principes ligt de gedachte opgesloten dat de werkelijkheid kan worden begrepen volgens principes die een biologisch organisme kenmerken, dat zich ook volgens evolutionele logica ontwikkelt. De human ecology bestudeert vervolgens 'ecologische eenheden' als territoriaal verbijzonderde maatschappelijke functies, die slechts via de centrale functie van de maatschappij in samenhang kunnen worden begrepen. Die centrale functie wordt echter - gegeven het bovenstaande - abstract genomen als 'overleven van de menselijke soort'. Vanuit deze abstracties van een filosofisch karakter (ze gaan over de *hoedanigheid* van de werkelijkheid, en stellen geen vragen betreffende de *zodanigheid*), wordt de empirie gevoerd. De verklaring bestaat vervolgens in termen van toespelingen op algemene economische wetten betreffende 'ecologische processen' in termen van concentratie, decentralisatie, centralisatie, segregatie en 'invasie-succesie'. De vorm van empirische observaties staat ook geen andere interpretatie toe. *Er is sprake van een wederkerige beïnvloeding van empirische registratie en formeel model, waardoor theoretische vraagstelling (probleemformulering) wegvalt.*

Wanneer de *neo-orthodoxe school van de human ecology* vervolgens een *ecosysteem* definieert, wordt duidelijk waar precies het cruciale verschil met de stadssociologie in zit, en waar ook de cruciale problematische overeenkomst in schuilt. Het ecosysteem bestaat uit vier te onderzoeken elementen: dat van de bevolking (demografie), dat van het milieu (ecologie), dat van de technologie, en dat van de 'sociale organisatie'. De vier factoren worden net als in de stadssociologie extern ten opzichte van elkaar gedacht - als biljartballen die als factoren met elkaar in botsing kunnen komen - maar in tegenstelling tot de stadssociologie wordt hier een aspect van de 'sociale organisatie' of 'stadscultuur' genomen als explicans, als verklarende factor. De stadssociologie liet de gehele stadscultuur als eenheid bepaald zijn door de abstract demografisch gedefinieerde factor van de omgeving. Hoewel dit vierde element in het systeem vervolgens aandacht voor maatschappelijke tegenstellingen in met name de productiesfeer mogelijk maakt, blijft ook dit ecosysteem gekenmerkt door het gesignaleerde elementaire biologisme: de problematiek van het menselijke geslacht in interactie met haar eigen werktuigen en het natuurlijke milieu. Zoals Wilhelm het goed heeft geformuleerd: 'het ecologisch complex stelt een onderscheid voor zonder een verschil te tonen'. Waarbij het 'tonen van een verschil' gelijk staat met het theoretisch begrijpen van het onderscheid. Zelf legt Wilhelm nadruk op de verdeling van de maatschappij in conflicterende groepen wier conflict het sociale

proces van vorming van de ruimte richting geeft.

Castells merkt nu op dat in de *reactie op dit biologisme* twee aspecten zijn te onderscheiden: *enerzijds* de hernieuwde culturalistische kritiek, die eenvoudig natuurlijke bepaaldheid vervangt door culturele 'willekeur'. *Anderzijds* de kritiek die, zoals bij Wilhelm ontwikkeld wordt via uitwerking van het element 'sociale organisatie', *mét* behoud van de idee dat de mensen hun eigen geschiedenis maken zij het vanuit groepsconflicten. Beide vormen ze volgens Castells een gezamenlijk rechts ideologisch front van '*historicisme*', door de mens de motor van de geschiedenis te laten zijn, met een gelijktijdige verwaarlozing van nu juist die ene bijdrage aan een mogelijke theorie van de ruimte door de ecologie: de nadruk op het geproduceerde karakter van de ruimte.

Opnieuw moeten we tot de conclusie komen dat binnen de problematiek van 'de ruimte' net zoals binnen de problematiek van de 'stadscultuur', géén wetenschappelijk vertoogtype kan functioneren. Het gaat erom 'natuur' en 'cultuur', samen met de 'techniek' op te vatten als een maatschappelijke verbinding die we moeten begrijpen vanuit een theorie omtrent de verschillende produktiewijzen, met name de kapitalistische produktiewijze. De bijdrage van de human ecology is geweest dat ze tenminste het probleem van het werkelijke object scherper heeft willen formuleren in termen van stedelijke organisatie of stedelijke structuur. Maar gebleken is dat zonder theoretisering daarvan ook het werken met een term als 'stedelijke structuur' geen wetenschappelijk vertoogtype oplevert. Daartoe is het nodig om een onderscheid te maken in een empirisch object, te weten: de 'stadsstructuur', en een theoretisch object: de 'structuur van het stedelijke', opgevat als maatschappelijke verbinding van elementen.

Evenmin als er sprake is van een 'algemene cultuurtheorie' of 'algemene theorie der beschaving', is er sprake van een 'algemene theorie van de ruimte'. Net zoals in de fysica gesproken wordt in termen van een ruimte-tijd-'veld', en over de onmogelijkheid van een lege ruimte, d.w.z., een ruimte zonder veld, - net zo ging in feite de nieuwe wetenschap van de geschiedenis er vanuit dat men slechts kan denken in termen van een maatschappelijk veld van ruimte-tijd.

Men kan, kortom, niet onderscheiden tussen enerzijds een empirisch te beschrijven structuur van de stad, en anderzijds een abstract geformuleerde ontwikkelingswet van die empirische structuur. Het gaat erom de theorie van het stedelijke te ontwikkelen als een theorie van ruimtelijke ontwikkeling als maatschappelijk en dus historisch proces. Zoals er bij de theoretische ideologie van de stadscultuur sprake was van een empirisch object dat *tegelijk* werkelijk en theoretisch object moest zijn in dezelfde beweging, zo zien we bij de human ecology de ontwikkeling van een echt werkelijk object, waarbinnen echter de empirische objecten (het geheel van door verschillende onderzoekers verzamelde gegevens) willekeurig tot stand moesten komen bij gebrek

aan een theoretische formulering van dat werkelijk object. Het zal er bij de formulering van een wetenschappelijke stadsanalyse om moeten gaan de verbinding van de elementen van de 'stedelijke organisatie' eerst te formuleren, vóórdat de ruimtelijke vormen zelf onderzocht gaan worden. Precies dat vereist het primaat van de abstractie over de empirie.

Castells zegt dat hij denkt dat het een niet al te riskante *weddenschap* is om in eerste instantie via het toespitsen van de begrippen van het 'historisch materialisme' - de nieuwe geschiedeniswetenschap - te komen tot een theoretisering van het vraagstuk van de structuur van het stedelijke. Daarbij dient dan de in het voorgaande steeds weer opduikende verplintering in termen van willekeurige factoren te worden vermeden. *Vatten we samen wat we aantreffen in de twee geschiedenissen van 'de stad', de stadssociologie en de human ecology*, dan kan het volgende gezegd worden. Door theorievorming te reduceren tot enerzijds filosofische, categorische abstracties, en anderzijds tot modellen van een beschrijvend karakter, hebben beide tradities in hun proces van interne kritiek eigenlijk gezorgd voor een eindeloos uitbreidende reeks van concrete beschrijvingen van stedelijke situaties, en navenante compliceringen en uitbreidingen van de 'modellen'. Het reële gevaar bestaat dat dit regelrecht eindigt in wat Bustos Domecq het 'descriptivisme' noemde: in een poging analytisch en theoretisch het werk van Dante in kaart te brengen en te becommentariëren, komt de auteur Lambert tot de feitelijk verbijsterende conclusie dat het beste commentaar samenvalt met het werk zelf, hetgeen hij daarom maar eenvoudig copieert en heruitgeeft. Zo lijkt voortgang op de paden van stadssociologie en human ecology te voeren in de richting van dat ene magistrale en grote model: een geweldige bibliotheek waarin alle concrete stedelijke situaties zijn geregistreerd en worden bijgehouden - een model waarvan de complexiteit samenvalt met hetgeen wordt gemodelleerd. Laten we daarom dit terrein en deze problematiek verlaten en kijken of zoiets als een theoretische stadsanalyse te denken valt.

7. NAAR EEN THEORIE VAN HET STEDELIJKE

Wanneer het dus niet doenlijk is om tot theorievorming te komen betreffende de 'stedelijke ruimte', uitgaande van die ruimte als tabula rasa, als onbeschreven blad, danwel uitgaande van ruimte als geproduceerde maar op zichzelf genomen vorm, is het zaak maatschappijtheorie te ontwikkelen, om vervolgens te vragen naar de specifieke plaats en functie van ruimtelijke structuren *binnen*

die maatschappijformatie. In de vierde paragraaf is in hoofdlijnen aandacht besteed aan zo'n maatschappijtheorie. Ik volg hierbij opnieuw Castells in een *positief* refererende zin, en verwijs voor een *kritisch* referaat naar het deel II, 'De Materialistische Stadsanalyse van Manuel Castells'. Met name het probleem van de verhouding tussen de termen 'structuur' en 'praktijk' vraagt in dat kritisch verband om de aandacht. *Hier* kunnen we uitgaan van Castells' algemene formulering die de maatschappijanalyse slechts als mogelijkheid veronderstelt, onder aftrek van de notities van subjectiviteit en metafysische vrijheid.

Wel is het nuttig één *methodisch uitgangspunt* van Castells, Poulantzas en hun 'leermeester' Althusser kort te formuleren. Het gaat er bij het analyseren van een maatschappijformatie uitdrukkelijk niet om de verschillende instanties (het economische, het politieke en het ideologische in de kapitalistische produktiewijze/maatschappijformatie) als externe elementen op te vatten. De instanties zijn de 'aspecten' die aan elke praktijkvorm inherent zijn, en vormen theoretische begrippen met behulp waarvan concrete praktijkvormen kunnen worden geanalyseerd. Dat er sprake is van systemen van praktijkvormen, - of instanties die specifiek benoemd worden als 'economische instantie' of 'politieke instantie' van een maatschappijformatie -, vloeit voort uit het feit dat in die praktijkvormen het desbetreffende aspect domineert over de andere aspecten; *niet* uit de veronderstelling dat het om *uitsluitend* 'economische' of *uitsluitend* 'politieke' praktijken zou gaan. Ik kom daarop terug.

Teneinde tot een theoretische stadsanalyse te komen, zou het strikt *principiële* moeten gaan om een voorafgaande theorievorming van de verschillende instanties en hun wijzen van verbinding, om vervolgens empirisch onderzoek te doen naar de plaats en functie van ruimtelijke structuren. Omdat echter rond 1970 de theoretische situatie zo niet ligt, is het voor Castells dan zaak om eerst empirisch, maar gevoerd door de meer algemene verworvenheden van de maatschappijtheorie de verschillende praktijkvormen op hun ruimtelijke aspect te bekijken. Dat doet Castells vrij uitgebreid, om in een tweede stap vervolgens de theoretische implicaties aan te geven. Hier gaat het erom die theoretische implicaties onder de loupe te nemen. Maar het is nuttig om hier vast te stellen dat blijkbaar het principe van het primaat van de abstractie over het empirische *niet een soort theorievorming ex nihilo* veronderstelt, met pas daarna het empirisch onderzoek.

De gang van een wetenschap is steeds zodanig dat theoretisch object, reëel object en empirisch object zich aan elkaar ontwikkelen, zij het onder dominantie van het theoretisch object. Die dominantie drukt zich voor wat betreft de ontwikkeling van de stadsanalyse juist uit in het feit dat *eerst* nauwgezet is ingegaan op de theoretische voorgeschiedenis (stadssociologie en human ecology), teneinde daarvan precies de beperkingen of zelfs afwezigheid van een theoretisch apparaat vast te stellen. En

vervolgens wordt een begrippenapparaat dat tot het moment van ontstaan van de stadsanalyse nog niet is 'toegepast' op het stedelijke vraagstuk, gebruikt om oriënterend empirisch onderzoek te doen, hetgeen op zijn beurt de grondslag vormt voor beantwoording van de vragen waar we ons hier mee bezighouden: wat zijn precies de theoretische, reële en empirische objecten van de stadsanalyse?

Tijdens de genoemde concrete registrerende onderzoeken blijkt met name één probleem zich op te dringen: *hoe moeten we datgene wat onder de naam van het 'stedelijke' onderzocht wordt precies afbakenen?* Duidelijk is geworden bij de behandeling van de human ecology dat de abstracte term 'ruimte' niet iets is dat voor zichzelf spreekt: ruimte an sich bleek een valse evidentie zoals Castells het uitdrukt. Alle ruimte is geconstrueerde ruimte, en men kan daarmee niet willekeurige uitgangspunten voor het onderzoek ervan formuleren. Juist daar waar men strikt empirisch te werk denkt te gaan, bleek dat er ook dan van vooronderstellingen sprake was, namelijk ideologische postulaten betreffende de 'mens die de geschiedenis maakt', of 'de maatschappij die als een organisme zou moeten worden opgevat' (paragrafen 5 en 6). Een studie zonder apriori zou ook neerkomen op zoiets als een 'geschiedenis van de materie' hetgeen via haar ongerijmdheid verwijst naar de betekenis van het primaat van de abstractie.

Gegeven die onderzoeken en de theorievorming zoals die er ligt, gaat het er nu om de historisch gedetermineerde ruimtelijke vormen op te sporen, en in het bijzonder *de wijze waarop de stedelijke ruimte onder kapitalistische voorwaarden is gestructureerd*. Op grond van de produktiviteit van de begrippen zoals die zijn ontwikkeld op andere terreinen dan de stadsanalyse durft Castells de weddenschap aan dat ze ook hier produktief zullen zijn. Hij vraagt zich dan overeenkomstig de drie instanties der kapitalistische produktiewijze af: *is de stad een ideologische eenheid*, en wordt het stedelijke dus gedomineerd door het ideologische? Daarop is in feite al een uitgebreid negatief antwoord gegeven bij de behandeling van de 'mythe van de stadscultuur': daar bleek de opvatting van de stad als culturele eenheid juist gebaseerd op de problematiek van een onderscheiden natuur en cultuur, die nu juist moet worden overwonnen. *Is de stad dan een stedelijke eenheid in termen van het politiek-juridisch apparaat?* Gegeven de historische determinatie waarvan wordt uitgegaan, kan het antwoord niet een abstract 'ja' of 'nee' zijn. Zo lijkt het erop dat het 'stedelijke' onder dominantie van de klassieke en de feodale produktiewijze inderdaad zó zou kunnen worden getypeerd. Men denke aan de Griekse polis en de 'middeleeuwse' steden, waarbij met name de laatste werden geconstitueerd rond de rechtspositie van de bourgeoisie tegenover de vorsten. Dit verwijst onmiddellijk naar de eerder gesignaleerde bijzondere feodale verbinding van het economische en het politieke, en de afwezigheid van de staat als 'zelfstandige' instantie (paragraaf 4). Maar in

de kapitalistische maatschappijformatie treffen we andere voorwaarden aan, en het lijkt erop dat juist onder die voorwaarden sprake is van een totale incongruentie tussen juridische vorm en sociale inhoud van bijvoorbeeld de 'gemeente' ('gemeentegrenzen'). Castells constateert hier dat dit ook niet toevallig is, of onverwacht, omdat het immers een redelijke veronderstelling genoemd mag worden dat in elke maatschappij de ruimtelijke eenheden worden gekenmerkt, overeenkomstig de in die maatschappij dominante instantie. Welnu, het politiek-juridische zou gedomineerd hebben in de feodaliteit (iets wat overigens betwijfeld kan worden; het lijkt eerder te gaan om dominantie van de ideologie in die maatschappijformatie, en om dominantie van het politiek-juridische in de specifieke strijdvormen tussen bourgeoisie en adel), en in de *kapitalistische produktiewijze overheerst het 'economische'*. Het lijkt erop dat eenvoudige eliminering Castells tot de volgende veronderstelling brengt: *de stedelijke eenheid* onder kapitalistische voorwaarden is *een economische eenheid*. De vraag die daarop volgt, is op welke wijze de stedelijke eenheid een economische eenheid is, en het lijkt erop dat een significante afbakening niet kan plaatsvinden in termen van het gehele economische systeem. Het is dan zaak om de elementen van het economische 'systeem' te bestuderen, en na te gaan in hoeverre ze samenhangen met vraagstukken die typisch 'stedelijk' zijn^{10a}.

Het is op dit punt dat Castells de veronderstelling produceert dat er twee afzonderlijke vraagstukken bestaan die beide betrekking hebben op de structurering van de ruimte, maar beide volgens een zeer verschillende logica. Het eerste punt betreft *het regionale vraagstuk*, en het heeft betrekking op het ene aspect van de kapitalistische produktiekrachten: *de reproductie van de produktiemiddelen*. Dit probleem verwijst naar kwesties als locatie, investeringen, herordering van het kapitaal, etc. Men denke daarbij bijvoorbeeld aan verplaatsing van staalindustrieën naar de kust, of op wereldschaal de differentiatie van de staalproductie, en de overheveling van delen ervan naar lage-lonen-landen, die tegelijk politiek 'stabiel' zijn, zoals dat heet.

Het kapitaal impliceert (zoals we in paragraaf 4 zagen) *produktiekrachten* in termen van een zeer bijzondere verbinding van enerzijds de genoemde produktiemiddelen en anderzijds de arbeidskracht. De kapitalistische produktiewijze bleek immers te zijn gefundeerd op de gelijktijdige absolute scheiding van de directe arbeider en de produktiemiddelen, en aan de andere kant de noodzaak voor de arbeider om zijn arbeidskracht te verkopen aan de eigenaar der produktiemiddelen, omdat alleen in verbinding met die produktiemiddelen nog van produktieve arbeid in kapitalistische zin sprake kan zijn. Naast de regionale problematiek die volgens deze hypothese gestructureerd wordt volgens een relatief

^{10a} Voor kritiek op deze werkwijze van Castells wordt verwezen naar deel II van dit boek, afdeling II.

zelfstandige logica van de reproductie der produktiemiddelen, is er daarmee een tweede probleem, en wel dat van de reproductie van de arbeidskracht. Deze reproductie van de arbeidskracht kent in deze hypothese onder de condities van de huidige fase van het kapitalisme haar eigen relatief autonome logica, en het is deze logica die het terrein van het stedelijke structureert. Met name het collectieve, uitgebreide karakter van deze reproductie van de arbeidskracht voert Castells tot de hypothese dat reproductie van de produktiemiddelen niet meer direct verklarend is voor de reproductie van de arbeidskracht die daarmee als terrein van het stedelijke een afzonderlijk object van wetenschappelijk onderzoek is gaan vormen¹¹.

Wanneer ik dit weer inbreng in de in eerdere paragrafen geformuleerde theorie betreffende het wetenschappelijke vertoogtype, dan kan de vraag gesteld worden naar de onderscheiden objecten van de stadsanalyse: Er is sprake van een nieuw, scherp afgebakend werkelijk (reëel) object, namelijk 'het stedelijke' opgevat als het maatschappelijke veld van de collectieve reproductie van de arbeidskracht. Daaronder vallen uiteenlopende functies als scholing, medische voorzieningen, transport en natuurlijk de volkshuisvesting. In de tweede plaats dient de stadsanalyse een theoretisch object uit te werken dat als 'stedelijk systeem' een begripsmatige samenhang dient te formuleren betreffende de onderlinge verbanden tussen de verschillende elementen van de collectieve reproductie van de arbeidskracht. Met name dient de onderlinge dominantieverhouding inzet van de theorievorming te zijn. Op grond van dit reëel en theoretisch object kan worden overgegaan tot het formuleren van een empirisch object in een concrete onderzoekssituatie. Nu de stedelijke eenheid waarover gegevens verzameld moeten worden niet meer via politiek-juridische grenzen kan worden afgebakend, of via de enquêtevraag 'Voelt U zich Rotterdammer of niet?', dient een stedelijke eenheid te worden geconstrueerd op theoretische gronden. Gegeven de afbakening van het reële object lijkt een afbakening van die eenheid volgens onder meer pendelkaarten een belangrijke ingang.

Het is nuttig nog eens te benadrukken dat in de voorgaande theoretisering van het stedelijk vraagstuk (waarmee overigens het eigenlijke onderzoek en de toegespitste theoretisering pas kan gaan beginnen¹²) de term 'stedelijk' niet meer verwijst naar een ruimtelijke vorm, maar naar de theoretische betekenis van maatschappelijke processen, voorzover vooral hun ruimtelijke uitdrukking daarin speelt. Om dit te verduidelijken, herneem ik nogmaals de opmerkingen over anti-structureel functionalisme aan het begin van deze paragraaf; d.w.z., de methodische positie die

¹¹ In de slotparagraaf kom ik terug op de verhouding tussen 'collectieve' en 'verstatelijke' reproductie.

¹² Cf. bijvoorbeeld de onderzoeksverlagen van Castells, c.s., *Monopolville*, 1974, en *Crise du Logement*, 1978.

ervan uitgaat dat de 'instanties' niet als functies gekoppeld zijn aan concrete maatschappelijke organisatievormen (in de zin van: culturele apparaten zijn die apparaten, die een ideologische functie hebben, en dat is dan ook uitsluitend hun functie). Eerder formuleerden we dit zo: 'instantie' is een theoretisch begrip voor verschillende aspecten die in variërende dominantie elke concrete praktijkvorm bepalen. Als we dan ook nog spreken van 'de stad' dan bedoelen we daarmee de concreet aangetroffen combinatie van bepaalde arbeidskrachten en produktiemiddelen, en hun reproductievormen. *Het stedelijke* als begrip staat dus voor één aspect van de maatschappelijke verhoudingen die overal zijn aan te treffen, maar tegelijk een aspect dat een reeks van praktijkvormen structureel bepaalt, te weten: stedelijke praktijken. En het theoretische apparaat dat zich daarmee bezighoudt, probeert specifiek die praktijken als 'stedelijk systeem' te theoretiseren.

Castells geeft hier, waarschijnlijk in navolging van Poulantzas, een voorbeeld ter verheldering van deze gecompliceerde kwestie. Zo goed als een fabriek een productie-eenheid is, waarin onder dominantie van het economische (de produktiefunctie) tegelijk de maatschappelijke ideologische en politieke verhoudingen gereproduceerd worden (scheiding hoofd/hand, organisatie/hierarchie, etc.), zo is ook een stedelijke eenheid van collectieve consumptie of reproductie van de arbeidskracht, een eenheid die in overeenstemming (of onder dominantie van) met de haar kenmerkende reproductielogica tegelijk de andere maatschappelijke elementen of aspecten integreert en reproduceert. De term 'het stedelijke' slaat op een maatschappelijk aspect of een maatschappelijke functie die, verondersteld, een verbijzondering krijgt in specifieke maatschappelijke praktijken in hun samenhang. Die samenhang theoretiseert het stedelijke systeem.

Wat betekent deze constructie van Castells uitdrukkelijk niet? De theorie van het stedelijke beschouwt 'de consumptie' niet als een autonome sfeer, die verder los gedacht kan worden van het regionale vraagstuk. Juist hun verbinding - de verbinding van het regionale en het stedelijke - vormt een essentieel onderzoeksvraagstuk. Tegelijk gaat het ook niet om een scheiding van 'productie' en 'consumptie', maar om de tegenstelling 'arbeid en kapitaal' zoals of voorzover die in de verschijningsvorm van collectieve consumptie optreedt onder de huidige kapitalistische verhoudingen. Daarbij is het 'stedelijke' ook niet *direct* uitdrukking van de tegenstelling arbeid/kapitaal: ook de kleinbourgeoisie is erin betrokken (zie paragraaf 8).

Stadsanalyse is daarmee niet de analyse van tegenstellingen tussen ruimtelijke eenheden en hun respectieve 'vullingen', maar de analyse van complexe maatschappelijke tegenstellingen voorzover deze in specifieke praktijkvormen worden overgedetermineerd door de relatief zelfstandige logica van de collectieve reproductie van de arbeidskracht, en uiteraard voorzover deze zijn verbonden

met hun ruimtelijke vormen, zoals alle maatschappelijke praktijken niet zonder hun ruimtelijke vormen gedacht kunnen worden.

Op grond van het voorafgaande, waar reeds systematisch gesproken werd over collectieve en zelfs *statelijk geregelde reproductie van de arbeidskracht*, zal het duidelijk zijn dat we net als Castells in de laatste ronde aandacht moeten besteden aan de conceptie van de kapitalistische staat, en haar verhouding tot het stedelijke.

8. OVERKAPITALISTISCHE STAAT EN COLLECTIEVE CONSUMPTIE

Castells' veronderstellingen kan men iets scherper gaan formuleren door het voorgaande direct in verband te brengen met het vraagstuk van de hedendaagse kapitalistische staat. Het gaat om twee *hypothesen* die het centrale aandachtsveld van Castells tot uitdrukking brengen: de verbinding van een wetenschap van het stedelijke met het vraagstuk van de verschillende vormen van stedelijke politiek. Eerste hypothese: de veranderde politiek en maatschappelijke rol van 'stedelijke' problemen is in de eerste plaats uitdrukking van de verscherping van tegenstellingen in de sector van de collectieve consumptie. Bij collectieve consumptie gaat het om vermaatschappelijking van productie en beheer van consumptiemiddelen, en de *verstatelijking* van die sfeer, *of juist haar ontstatelijking* in bepaalde fasen, is uitdrukking van de tegenstellingen die er op dit terrein overheersen. Tweede hypothese: de productie, verdeling en het beheer van deze collectieve consumptiemiddelen is steeds meer afhankelijk van het directe of indirecte ingrijpen van het kapitalistische staatsapparaat. Dat betekent dat volgens deze theorie het stedelijke niet kan worden onderzocht zonder gelijktijdige bestudering van het functioneren van de burgerlijke staat. Voordat ik enkele algemene conclusies van Castells weergeef betreffende deze verbinding lijkt het nuttig om in de eerste plaats enkele opvattingen van 'de' staat schetsmatig de revue te laten passeren. Ook ten aanzien daarvan lopen theoretische opvattingen sterk uiteen.

A. De theorie van het Staatsmonopolistisch Kapitalisme

In deze gedachtengang wordt de staat opgevat als een voertuig - een neutraal vehikel dat wordt opgevat als een 'object'. Dit wordt bestuurd door haar berijders, de bezetters van het staatsapparaat, die als subjecten richting geven aan hun voertuig. Onder condities van een kapitalisme, dat door de grote monopolies wordt beheerst, zullen vertegenwoordigers daarvan het staatsapparaat

bezetten en met name de belangen van die monopolies behartigen. Voor de arbeidersklasse die in tendens alle 'werkende mensen' omvat, is het dan ook zaak om de macht over de staat te verkrijgen, d.w.z., deze te veroveren, teneinde daaraan een socialistische richting te verschaffen. Dat betekent niet meer dat in een revolutionaire omwenteling de staatsapparaten 'gebroken' moeten worden, door hun structuur te wijzigen. Veeleer wordt er gedacht in termen van een al toegenomen democratisering van de kapitalistische staat onder druk van de werkende mensen, uitgedrukt in de sociale politieken van de staat. Deze democratie wordt vervolgens, na een democratische overname van de macht uitgebreid en verstrekt, teneinde de sociale functie - daarvoor nog beperkt gehouden door overheersing van het grote kapitaal - volledig te doen functioneren. De nieuwe bezetters van de staatsmachine 'plannen' in een nieuwe richting. De democratische weg naar het socialistisch einddoel wordt begrepen vanuit deze koersverlegging door socialistische of communistische bewindvoerders-van-staat die de 'universele' gebruikswaarde van de verleende goederen en diensten meer ten goede laten komen van de eenvoudige, werkende mensen. Kortom: de staat als object, en de bestuurders als subject gedacht.

Deze problematiek van de staat-als-object wordt in feite gedeeld door de sociaal-democratische beweging en de communistische beweging in haar stalinistische, niet-democratische traditie. Feitelijk komt dit erop neer dat de meeste sociaal-democratische en communistische partijen deze problematiek onderschrijven. Aangezien echter de werkende mensen in deze optiek veelal zo 'eenvoudig' zijn dat ze door de ideologische mechanismen van de staat worden gemanipuleerd, is het begrijpelijk dat *binnen* deze 'object'-problematiek van de kapitalistische staat de voortvarende en democratiserende staatsfuncties zullen moeten worden overgenomen door een werkelijk subject: de partijen in kwestie. De partij wordt in deze problematiek tot het subject van de politiek, waar op de achtergrond 'de' arbeidende klasse wordt begrepen als het grote subject van de kapitalistische geschiedenis. *De collectieve consumptie* van deze werkende mensen als realisering van de algemene gebruikswaarde van voorzieningen en goederen wordt zo gerealiseerd door de nieuwe socialistische staatsmachinisten: de partijen. Het is ook in de 'eindfase' de taak van deze partijen om de massa's in politiek bewustzijn te verheffen buiten en boven de invloed van de ideologische 'manipulaties' door de staat, die dan nog in handen is van het groot-kapitaal.

Enkele opvallende kenmerken van deze theorie zijn de volgende: precies hier treffen we een sterke vorm van *economistisch denken* aan, d.w.z., een theorie die de drie instanties van de kapitalistische produktiewijzen en maatschappijformaties extern ten opzichte van elkaar neemt. Daarbij lijkt het binnen deze problematiek mogelijk een 'economische theorie van het kapitalisme' te ontwikkelen, die het geheel vanuit 'de economische structuur'

verklaart, terwijl deze theorie stoelt op de veronderstelling dat er een theorievorming mogelijk is die uitsluitend betrekking heeft op zoiets als 'het economische' persé. Tegelijk wordt begripelijk dat 'klassenstrijd' met name wordt opgevat als loonstrijd, bedrijvenstrijd, terwijl náást deze 'eigenlijke' klassenstrijd ook nog grote groepen mensen uit 'de middenlagen' bezig zijn met 'culturele' strijd. De politieke strijd werd al voorbehouden aan de collectieve subjecten der partijen. Anders geformuleerd: deze theorie van het staatsmonopolistische kapitalisme - kortweg 'stamokap' - kent *geen klassenanalyse als theorie*, en valt terug op een empirische beschrijving van statistische groeperingen, waarvoor termen als 'werkende mensen' en 'middenlagen' moeten voldoen. Enerzijds blijft deze problematiek daarom steken in termen van het 'slachtoffer'-zijn van verschillende groepen, op grond waarvan men tot het socialisme komt (een nieuwe variant op de 'Verelendungs'-gedachte). Anderzijds wordt het *onmogelijk om het probleem van het klassenbondgenootschap te denken*, op grond waarvan de verovering van de staatsmacht zou moeten plaatsvinden.

B. De Oerstaatconceptie en de Panoptische Reduktie van de Staat

Waar in de stamokap-theorie uitdrukkelijk wordt uitgegaan van het functioneren van de kapitalistische produktiewijze als grondslag voor de aard van de bezetters van de staat (monopolies, c.q., arbeiderspartij), daar zien we vooral na 1968 een gedachtengang opkomen die a-historisch het staatsprobleem oppakt. Niet zozeer wordt een staat begrepen vanuit haar verbinding met de specifieke heersende produktiewijze (aziatische staat, feodaal-absolutistische staat, burgerlijke staat, als voorbeelden). Eerder gaat men er vanuit dat direct al bij het begin van de staatsvorming in de aziatische produktiewijze de staat optreedt in haar oorspronkelijke vorm, met een kern die blijvend de geschiedenis van 'de' staat zal bepalen. Ze is in die gedachte een 'basisformatie' die de horizon van de complete ontwikkeling afbakent. Er is kortom in deze problematiek sprake, van een *algemene* staatstheorie. Maar evenals bij de stamokap-thematiek is ook de oerstaat-thematiek geformuleerd in termen van een subject-object-problematiek. Zo verschijnt 'de' staat als *oorspronkelijk diagram van de macht*, als het subject van de geschiedenis, met de eindeloze generaties mensen als haar object van macht, als haar 'subjecten' of onderworpenen. (Deze dubbelbetekenis van de term 'subject': zowel begrepen als autonoom schepper van de eigen wereld als *tegelijk* onderworpen aan een hogere werkelijke autonome instantie, het Subject, is cruciaal voor begrip van het 'ideologische' (cf. par. 4). Anders geformuleerd: de staat krijgt in deze subjectieve opvatting een eigen logica toebedeeld, die niet meer begrepen kan worden uit bijvoorbeeld het functioneren van een klassenmaatschappij. De staat is autonoom, ze heeft eigen 'behoeften', en haar bezetters kunnen slechts de statelijke wetmatig-

heden realiseren: de staat als belichaming van de algemene wil van het volk, als iets dat extern en tegenover de individuele 'willen' staat, en daar ook logisch aan voorafgaat.

In haar oerstaatformulering wordt de kern van deze staat eenvoudig gelijkgeschakeld met een machtsapparaat dat maar één functie vervult, op wat voor diverse wijzen dan ook: nl. *reproductie van 'de' macht*. In die lijn wordt verzet of sociale strijd ook gezien als reflectie van de staatsmacht, als iets dat binnen 'de' macht verkeert en er ook via ontwikkeling van de macht in wordt hernomen. Sommige auteurs in deze lijn completeren deze gedachte door extra sterk nadruk te leggen op het feit dat de staat eigenlijk op zich 'niets' is, maar eerder het resultaat-als-fantasie van een menselijk verlangen 'staat-te-zijn', in-de-macht-te-verkeren. Het zou dan gaan om een 'behoefte aan de staat' waarbij de behoefte in laatste instantie de oorsprong vertegenwoordigt. Ook in dat geval wordt echter het staatsapparaat als resultaat van dit universele verlangen uitgerust met een autonome logica van bevrediging daarvan. Ook zijn er auteurs die de categorie van de macht gelijkenschakelen met 'het maatschappelijke' en die alles wat daartoe behoort, het verlangen, de staat en wat dies meer zij, nemen in termen van algemene panoptische zelfreproductie van de macht. In die optiek verliest de staat haar zelfstandige status, maar lijkt het er tegelijk op dat een nieuw staatsbegrip wordt opgevoerd waarin de engere opvatting van de staat en die van de burgerlijke samenleving samenvloeien in een algemene categorie van de 'generale staat', ook wel 'macht' genoemd.

Voor wat betreft het vraagstuk van *de collectieve consumptie* heeft deze optiek consequenties, waarbij we afzien van de gesignaleerde 'varianten' erbinnen. Waar de stamokap-analyse, net zoals bijvoorbeeld de tot 1968 in het westen sterk ontwikkelde en aangehangen theorie van de Frankfurter Schule uitgaat van menselijke behoeften, daar vertrekt de generale staatsidee, net zo goed als de opvatting van het verlangen-naar-macht, vanuit een positie die niet de behoefte centraal neemt (misschien wel het 'verlangen', maar niet de behoefte aan concrete voorzieningen). Daarentegen wordt gesteld dat de *systemen van productie/distributie/beheer van collectieve voorzieningen* slechts één werkelijke functie vervullen: *niet voorzien in behoeften, maar 'zichzelf-producen als specifieke situaties van macht'*. Of men daarbij de 'staat' als instantie van die macht opvat, of het verlangen naar de macht, of de disciplinaire situaties is minder relevant: al die posities nemen 'macht' als oorspronkelijke instantie en denken in termen van autoreproductie van de macht. Kortom: collectieve consumptie kan niet meer begrepen worden als 'functioneel' met betrekking tot een heersende produktiewijze (de kapitalistische), maar slechts ten opzichte van de 'macht' in algemene zin.

Kenmerkend voor deze positie is eveneens de *afwezigheid van*

een *klassentheorie*, zelfs van een beschrijvend apparaat van verschillende maatschappelijke lagen. De macht wordt volstrekt gesituationeerd, dan wel volstrekt gecentraliseerd genomen hetgeen voor wat betreft een maatschappijtheorie op hetzelfde neerkomt: onvermogen tot een klassenanalyse door deze te negeren. Tegelijk vindt er in alle varianten een *devaluatie van het staatsgeweld* plaats door hetzij ideologische manipulatie, hetzij disciplinaire mechanismen een 'integratie' van strijdvormen te laten bewerken. Ook strijd/verzet verkeert reeds binnen de macht, heet het. In tegenstelling tot de stamokap-theorie, ten opzichte waarvan ze als 'spiegel' functioneert, devalueert deze oerstaat/staatsverlangen-opvatting ook het *organisatievraagstuk* ('partij', etc.) en gaat ze niet uit van economische 'Verelendung'. Strijd is persé steeds gelocaliseerd en per inzet te begrijpen. Globale strijdvormen zijn steeds afgeleiden daarvan, en persé instabiel. In laatste instantie lijkt het te gaan om een slag-om-het-bewustzijn: hetzij in termen van 'verlangen naar macht', hetzij in termen van 'ontindividualisering als ontdisciplinerings', hetzij in termen van het tonen van de staatsmacht als iets dat alleen bestaat omdat we haar verkeerd opvatten.

C. *Theorie van de Kapitalistische of Burgerlijke Staat*

Van een theorie van de kapitalistische staat die niet 'algemeen' is, en die de staat *noch als subject, noch als object* begrijpt, werd reeds in de vierde paragraaf de hoofdlijn aangegeven. We kunnen daar nu iets uitgebreider op ingaan. Ook de theorie van de kapitalistische staat die ondermeer door de auteurs als Poulantzas, Althusser en De Brunhoff is ontwikkeld, gaat uit van het *primaat van de maatschappelijke produktieverhoudingen over de consumptie*. Bij de behandeling van de hoofdlijnen van de stadsanalyse werd erop gewezen dat de relatieve verzelfstandiging van de collectieve reproductie van de arbeidskracht door Castells, met de term 'het stedelijke', zeker géén verschuiving van het primaat van produktie naar consumptie inhield. Alleen gaat deze theorie er vanuit dat de maatschappelijke produktieverhoudingen een verband vertonen in termen van 'kapitalistische produktiewijze', terwijl de onder B) behandelde optiek het primaat van de produktie over de behoeften/consumptie echter denkt in termen van 'produktie en autoreproductie van machtsverhoudingen'. Wezenlijk voor deze theorie is ook dat niet gesproken wordt over 'het staatsapparaat' of 'de' staat als één verschijnsel (nl. als subject of als object) maar over *meervoudige staatsapparaten*, waaronder: het politieke staatsapparaat (staatsapparaat/regering/administratief apparaat), dat thuis hoort in het omvangrijker repressieve staatsapparaat (waartoe ook rechtspraak/politie/gevangeniswezen, etc., hoort); de ideologische staatsapparaten, die elk een relatief autonome functie vervullen in het proces van reproductie van de hegemoniale kapitalistische maatschappelijke

verhoudingen. Het is op grond van deze meervoudigheid dat gedacht kan worden over *specifieke structurele verbindingen tussen verschillende soorten en typen staatsapparaten*, en in termen van de verschuivingen van de ene structurele verbinding naar een andere. Dat opent het terrein van onderzoek naar de vormverandering van de burgerlijke staat, en naar de samenhang daarvan met bijvoorbeeld structuurveranderingen in het 'stedelijke' en de stedelijke politiek. De structurele verbinding van de elementen van het staatsapparaat kan tegelijk begrepen worden als condensatie van de heersende klassenverhoudingen, waarmee theoretisch definitief is afgestapt van de notie van de staat als neutraal voertuig, of als niet-neutraal diagram van 'macht', dat echter tot niets anders dan zichzelf te herleiden valt. In deze theorie is de niet-neutraliteit van de staat een historisch specifieke geladenheid. Tegelijk is het duidelijk dat als men *het staatsapparaat* in haar gestructureerde veelheid opvat als *gecondenseerde uitdrukking van de heersende klassenverhoudingen*, men niet meer uit de voeten kan met halfzachte noties als 'de werkende mensen' en de 'middenlagen'. De structuur of problematiek van de theorie van de kapitalistische staat (een niet-object, een niet-subject) *dwingt* tot het ontwikkelen van een theorie betreffende de klassenverhoudingen in de kapitalistische maatschappijformatie op dit 'moment' van de geschiedenis. Het is in dat kader dat bijvoorbeeld Poulantzas uitgebreid is ingegaan op de afbakening van enerzijds de arbeidersklasse en anderzijds de klein-bourgeoisie in hun specifieke economisch-ideologisch-politieke verhoudingen. Gelijktijdig wordt het onmogelijk om te denken in termen van een afgeronde zelfvoldoende 'economische structuur' en haar theorie, en wordt het noodzakelijk de al eerder aangestipte problematiek van de onderlinge dominantieverhoudingen tussen 'economie', 'politiek' en 'ideologie' te ontwikkelen.

Ook het economische is doordrongen van ideologie en politiek, en De Brunhoff heeft aangegeven hoe altijd al de kapitalistische staat in de economie aanwezig is geweest en wel 'immanent', d.w.z., persé: nl. bij de reproductie van het universeel equivalent (geld) en de reproductie van de arbeidskracht (werkloosheid, etc.). Verder wordt in deze theorie duidelijk dat men niet meer kan spreken over 'de' crisis die dan gelijk zou staan met 'de economische crisis', maar dat het gaat om het probleem van de verbinding van drie mogelijke crises: economische, ideologische en politieke crisis. Hetgeen de weg opent tot het denken *in termen van een 'crisis van de kapitalistische staat'*.

Zo voeren twee posities B) en C) die niet-neutraliteit en productieprimaat gemeenschappelijk hebben tot twee radicaal verschillende theorieën op grond van een verschillende problematiek: het wel of niet verkeren binnen een subject/object-problematiek van de staat. En het lijkt erop dat de specifieke theorievorming betreffende de kapitalistische staat, haar vormen en typen, het

meeste belooft voor wat betreft een verbinding met de eerder geschetste stadsanalyse. Ik wil daarom afsluiten met enkele opmerkingen over een tekst van Castells die hier op betrekking heeft: *Crisis van de staat, collectieve consumptie en tegenspraken op het stedelijk domein*¹³. In deze tekst gaat Castells met name in op de franse situatie en het is daarom zaak de meer algemeen theoretische overwegingen eruit te lichten, omdat men anders noodzakelijkerwijs in een zeer uitvoerige vergelijkingsproblematiek terechtkomt. Dat is namelijk nog thematiek van onderzoek. Castells benadrukt in het begin nogmaals dat de *stedelijke tegenstellingen* (een term die ik prefereer boven het inadequate 'tegenspraak') *niet onmiddellijk uitdrukking zijn van de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal*. Kernkwestie bij de stadsanalyse is juist dat het stedelijke een veld betreft waar *de hele arbeidskracht in het geding is*, en waarbij dus zowel de klein-bourgeoisie als de arbeidersklasse in het geding zijn. Vervolgens constateert Castells dat collectieve consumptie in de eerder aangegeven betekenis in toenemende mate is verstatelijkt op grond van nader uiteengezette tegenstellingen in de 'economische' functie van de staat. Maar tevens wijst hij erop dat die *verstatelijking* niet een natuurwetmatigheid betreft, en dat het juist opvalt dat op een bepaald moment er weer sprake is van *ontstatelijking of reprivatisering*. Dat is verder thema van onderzoek, ook voor wat betreft Nederland. Maar het is nu wel mogelijk daaruit een begripsmatige consequentie te trekken: men kan niet zoals sommigen dat doen collectieve consumptie begrijpen als 'verstatelijkte toegang tot toeëigening van voorzieningen'¹⁴. Het veld van het stedelijke omvat de complete problematiek van collectieve consumptie, in termen van vermaatschappelijkte produktie plus beheer van consumptiemiddelen (is niet: collectief of individueel verbruik ervan). Dat daarmee zeer veel van de consumptieprocessen collectief zijn is geen bezwaar tegen de begripsomschrijving, omdat dit precies de ontwikkelingslogica van kapitalistische vermaatschappelijking van produktie en consumptie als achtergrond heeft. Eerder lijkt daarmee een *onderzoeksprobleem* geformuleerd: onder welke voorwaarden vindt er op het terrein van de collectieve consumptie verstatelijking, dan wel juist ontstatelijking plaats? Castells toont aan dat er strikt budgettair genomen een verschuiving is opgetreden van de betekenis van traditionele staatsfuncties zoals het militaire en het politieke, naar de betekenis van nieuwe functies op met name het terrein van de collectieve consumptiemiddelen en het direct steunen van ondernemingen. Daar constateert hij in aansluiting op het voorafgaande dat verstatelijking dan wel ontstatelijking *niet vanuit een 'strikt economische logica'* valt af te leiden (want de tegen-

¹³ In: *Te Elfder Ure*, nr. 23, SUN.

¹⁴ Cf. Siljee, *Huisvesting, een theoretische plaatsbepaling*, in: *Raderwerk*, 1981, Delft, DUP.

stellingen worden er niet automatisch door 'gereguleerd'), maar begrepen moet worden als uitdrukking van maatschappelijke klassenverhoudingen. De volkshuisvesting als deel van de totale huisvestingsproblematiek wordt specifiek opgevoerd als één van de staatspolitieken, en precies daar worden arbeidersklasse en klein-bourgeoisie beide 'geraakt'. Naar aanleiding van een analyse van veranderingen in staatsinterventies en het verband daarvan met de stedelijke politiek van de staatsapparaten constateert Castells dan het volgende. In de eerste fase (Frankrijk 1947/1958) is er sprake van een regionale stadspolitiek gericht op organisatie van de produktiemiddelen en reproductie van de arbeidskracht. Dan volgt een periode die de kapitaalsaccumulatie geheel voorrang geeft (idem 1958/1969) die echter zodanige consequenties heeft dat men vervolgens (rond 1973/1974) gedwongen is een stadspolitiek te voeren die expliciet de reproductie der maatschappelijke verhoudingen beoogt. Deze politiek wordt echter doorkruist door conjuncturele problemen die de staat noodzaken hernieuwd kapitaalsaccumulatie te benadrukken.

Er is sprake van een crisis van de stadspolitiek (1976): grote projecten met ideologische oogmerken zijn stopgezet (welzijn, ecologie, middelgrote steden), en de bestaande apparaten bleken niet berekend op sturing van de nu privaat gerunde stedelijke voorzieningen. Castells vraagt zich af of deze crisis in de stedelijke politiek uitdrukking is van de crisis-van-de-staat, en beantwoordt deze vraag voorzichtig bevestigend. Hij verbindt daaraan optimistische verwachtingen ten aanzien van de bondgenootschapspectieven tussen respectievelijk arbeidersklasse en klein-bourgeoisie. De functie van dit korte referaat is om aan te geven welke probleemvelden in beeld komen in het kader van de stadsanalyse. Tegelijk wordt duidelijk waar de gaten zitten in de opzet van Castells in deze tekst van 1976. Zo is het laatstgenoemde optimisme nergens op gestoeld, of het moet zijn op de typisch franse situatie van een toen nog bestaande partij-overeenkomst tussen socialisten en communisten. Verder wordt datgene wat de 'crisis van de staat' heet te zijn nauwelijks uitgewerkt, en nogal sterk gereduceerd tot economische kwesties. Maar het is alweer 1981 en het onderzoek gaat verder. Duidelijk is dat vooral deze theorie van de staatsvormen van de kapitalistische staat dient te worden uitgewerkt en gebaseerd op diepgaande onderzoeken. Verder is het zaak om met name de volkshuisvestingspolitiek preciezer in het stedelijke systeem te plaatsen, en te verbinden met die staatsproblematiek. (Vergelijk deel I over autoritaire staat en volkshuisvesting als klein stapje.) Tevens is mischien duidelijk geworden dat stadsanalyse een wetenschappelijk terrein is en dat het hard werken geblazen is om daarvan de kennis te vergroten.

In dit boek zijn bij verschillende passages twee boeken van de schrijver geciteerd, die niet in de gangbare boekhandels verkrijgbaar zijn. Voor de geïnteresseerden worden hieronder deze titels vermeld, met een telefoonnummer plus een adres voor het krijgen van inlichtingen over een eventuele bestelling:

- *Ongecorrigeerd Materiaal-materialisme, klassenstrijd en ideologie*
(1978)
- *Plan, Partijdigheid en Politiemoraal*
(1979)

Bouwkunde, Projektraad, kab. 8.07,
Berlageweg 1,
2628 CR Delft.

Tel.: 015-784529.

Eventuele kritische reacties op dit boek zijn ook welkom op dit adres.

INDEX

- Abstractie (primaat van de), 105, 130f, 133, 137n, 151, 153ff, 186, 189
- Anarchisme, 3, 49, 52ff, 112, 146, 147/8n
- Antagonistische distantie, 48, 48n
- Arbeidskracht (kwalificatie van), 24, 28n, 48, 123ff, 124n
- Bestemmingsplan, 39ff
- Bezit, 172
- Bourgeoisie (en klein-bourgeoisie), 3, 25ff, 32f, 45, 45n, 50, 51n, 92/3, 119, 147/8n
- Bureaucratie, 31
- Bürgerinitiative, 45n, 147/8n
- Collectieve consumptie, 38, 39n, 127ff, 194ff
- Consensus, 51n
- Corporatieve rede, 7, 10, 14f
- Culturele tegenbeweging, 25, 51n
- Economie/economisme, II, 12f, 18, 22, 27f, 76, 89f, 103, 116ff, 134f, 191
- Eigendom, 172
- Externe vijand, 32ff, 37n, 46ff
- Flexibiliteit, 16, 29n, 41ff, 46f
- Geweld, 12, 20ff, 49, 53n, 53ff, 56, 58
- Human ecology, 114ff, 183ff
- Humanisme (anti-), 64, 67f, 79, 89, 112, 182
- Ideologie, 8n, 18n, 71, 81f, 84, 86n, 101f, 112, 114, 157, 174f, 182
- juridische, 14, 18, 21, 31, 41ff
- ideologische staatsapparaten, 82ff
- kritische analyse, 74ff, 100, 158

- Klassen, 89ff, 140f, 174
- Kraken, II, 2f, 20, 46ff
- Lobby, 30
- Lyssenko-affaire, 164ff
- Maatschappijformatie, 92, 116, 171
- Maatschappijwetenschap, 94, 169ff
- Macht, 8n, 21n, 22, 45n, 50n, 83f, 84n, 197
- Massa, 7
- arbeider, 24, 48, 51n
  - partij, 29, 33
- Materialistische filosofie, 69ff
- Methodologie, 154f
- Object
- empirisch, 124, 125n, 130, 171, 192
  - theoretisch, 106, 125, 125n, 130, 137n, 171, 192
  - werkelijk, 124, 125n, 130, 159, 171, 192
- Panpolitisme, 50n
- Parlementaire democratie, 11f, 19, 20, 28ff, 55, 56, 58
- Partij(vorm), 29, 53n, 56, 146
- Passivisme, 52
- Planning, 23, 27, 35ff, 46f, 182
- van de democratie, 36f, 36n, 43ff
- Plantypen, 147
- Politiek, 49f, 50n, 133f, 138ff, 161ff, 167, 180f
- Pouvoir neutre, 5
- Praktijken, 66
- Problematiek, 5, 75f, 107f, 108n, 126, 177
- Productieverhoudingen, 172
- Productiewijze, 92, 171, 180
- kapitalistische, I, 12, 177f
- Productieproces, 172, 191
- Provocatie, 52n, 55
- Publiek/privaat, 9, 14
- Ruimte, 115f, 183ff
- Sociaal-democratie, 28n, 55, 91, 111, 146, 195
- Sociologie (stads-), 73, 76f, 91, 100ff, 168, 177ff
- Staat, I, 5ff, 8n, 12ff, 20ff, 27f, 37ff, 41, 52, 55, 78, 84ff, 129, 173f, 194ff
- staatsmonopolie-kapitalisme, 19, 120ff, 132, 194ff
  - staatstype, 6
  - autoritaire staat, 20ff, 23ff, 30, 32, 36, 51 (begrip), 56, 88
  - politiestaat, 20
  - rechtstaat, 20

- Stad, I, 108f, 179
- Stadscultuur, 109ff, 178, 187
- Stadsanalyse, 133, 181, 193
- Stedelijke, het, 108, 122ff, 127, 178, 187, 188ff, 193
- Stedelijke documenten, 37ff, 39n, 147
- Stedelijke levenswijze, 179f
- Stedelijke politiek, 133f, 138ff
- Stedelijke samenleving, 109, 177
- Structuur/praktijk, III, 83, 93f, 96ff, 137ff
- Structureel functionalisme, III, 83, 90, 117f, 127, 192
- Subjectcategorie, 10n, 63ff, 79, 89, 112f, 160f, 169, 174
- Tendens, III, 98, 145f, 170
- Theoretische begrippen, 170f
- Vertoogtype
- filosofisch, 62, 66, 73, 80, 142, 155, 158ff, 162, 167 (categorie)
  - ideologisch, 66, 70ff, 158ff (notie)
  - wetenschappelijk, 66, 77, 80, 104, 142, 158ff, 161ff, 167 (begrip)
- Volkshuisvesting, 35ff
- Wetenschappelijkheid, 65f, 73, 155
- Wetenschaps-'crisis', 162ff
- Werkende jongeren, 47ff

Dit boek houdt zich bezig met vraagstukken uit de stadsanalyse en de theorie betreffende de ontwikkeling van autoritaire tendenzen in de moderne staat. Het eerste deel van het boek doet een poging de ontwikkeling van een *autoritaire staatsvorm* te verbinden met verschijnselen als de *kraakbeweging* en de opkomst van politiek anarchisme. Daartoe worden in de vorm van een reeks (ver)onderstellingen inzichten gehanteerd van onder meer Poulantzas en Castells. Deze theoriën worden in de volgende twee delen kritisch onder de loupe genomen, in de vorm van een uitgebreide en een meer beknopte *inleiding tot de stadsanalyse*.

Het boek richt zich op lezers met een stadsanalytische, politicologische, sociaal-geografische of sociologische achtergrond. Het is zeker ook van belang voor hen, die hun filosofische activiteiten of hun juridische kennis willen verbinden met social-politieke vraagstukken in deze tijd.